

Karagöz

Eskikitaplarim.com

SULTAN MELİKŞAH

İbrahim KAFESOĞLU

Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları

Eskikitaplarim.com

Karagöz

Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı
Kültür Yayınları

BÜYÜK SELÇUKLU
İMPARATORU
SULTAN MELİKŞAH

Ibrahim KAFESOĞLU

BİRİNCİ BASKI

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASİMEVİ — İSTANBUL 1973

Karagöz

BÜK SELLÜKÜD
İMPARATÖRÜ
SULTAN MELİKŞAH

Millî Eğitim Bakanlığı Yayınlar ve Basılı Eğitim Malzemeleri
Genel Müdürlüğü'nün 8/VIII/1972 tarih ve 7982 sayılı emir-
leriyle birinci defa olarak 10.000 adet basılmıştır.

Eskintaplarım.com

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ONSOZ	v
I	
MELİKŞAH'IN COCUKLUGU VE VELİANDLIĞI	3
Melikşah'ın veliahd ilân edilmesi	5
Melikşah'ın evlenmesi	7
Sultan Alp Arslan'ın ölümü	7
II	
İÇ KAVGALARI YATISTIRMA VE SINIRLARI MUDAFAA	9
Melikşah'ın "Sultan" ilân edilmesi	9
Selçuklu sınırlarına tecavüzler	10
Kavurd'un isyanı	11
Kirman üzerine seferler	15
Nizâm'ül-mülk. "Atabey"	15
Sultanlığın tasdiki	16
Karahanlılarla mücadele	17
Gaznelîleri uzaklaştırma	18
III	
İMPARATORLUGUN GENİŞLEMESİ	20
1 -- Suriye fûrûhatı: Şam'ın fethi ve Mısır seferi:	20
Fâtımîlerle mücadele	20
Atsız'ın Kahire seferi	22
Atsız'ın Suriye'ye dönüşü	25
Suriye Selçuklu hakimiyeti	26
2 -- Doğu Arabistan fûrûhatı: el-Ahac bölgesinin ve Bahreyn adalarının fethi alınması	27
3 -- Musul, Harran, Halep vukuatı: Divâr-ı Bekr'in fethi:	29
Haleb hâdiseleri	29
Ukaylî hâkimiyetinin genişlemesi	30
Tutus-Seref ed-davle mücadelesi	32
Divâr-ı Bekr'in fethi sebepleri	35

EskiKitaplarım.com

Diyarbakır'ın kuşatılması	39
Meyyâfârikîn'in kuşatılması	41
Diyarbakır'ın zaptı	42
Meyyâfârikîn'in zaptı	43
Mervânî'lerin sonu	45
Musul'un zaptı	47
Tekiş'in isyanları	48
4 — Anadolu'nun fethi:	49
Malazgirt savaşından sonraki durum	49
Sultan Alp Arslan'ın emri: Anadolu fethedilecektir!	51
Anadolu'da ilk karşılaşmalar	53
Urselius meselesi	56
Süleyman-şah ve Türkmen beyleri: Artuk, Tutak	57
Güney - Doğu Anadolu harekâtı	60
Kuzey ve Güney Anadolu harekâtı	63
Orta Anadolu harekâtı	64
Kuzey - Batı Anadolu harekâtı	65
Haçlı seferlerine doğru ilk alarm	66
Anadolu Selçuklu sultanlığı	67
Batı Anadolu harekâtı	69
İznik, başkent	70
Bizans'ın Çin'e müracaatı	71
Bizans'ın direnme gayretleri: Drağos andlaşması	72
Güney - Anadolu harekâtı	74
Antakya'nın zaptı	75
5 — Antakya'nın zaptından sonra Suriye ve Elcezire:	79
Tutuş-Şeref'üd-devle mücadelesi	79
Tutuş-Süleyman-şah mücadelesi	80
Süleyman-şah'ın vefatı	82
Sultan Melikşah'ın Suriye'ye yürüyüşü	83
Urfa'nın zaptı	85
Sultan Melikşah Akdeniz kıyısında	86
Sultan'ın Bağdad'ı ziyareti	86
Sultan'ın kızının halife ile evlenmesi	89
Fâtımîlerle mücadele	92
6 — Antakya'nın zaptından sonra Anadolu:	95
İznik'de Ebu'l-Kasım	95
İlk Selçuklu donanması	96
Ebu'l-Kasım İstanbul'da	97
Sultan Melikşah'ın müdahalesi	99
Ebu'l-Gazi	100
İzmir beyi Çakan Bey	101
Çakan Bey ve Peçenekler	104

7 — Kafkasya harekâtı, Doğu Karadeniz bölgesinin tâbiyete alınması:	106
Gürcistan ve Errân'ın işgali	106
Azerbaycan Selçuklu melikliği	108
Sultan Melikşah'ın Kafkas seferi	109
Sultan Melikşah Karadeniz kıyısında	110
Ermeni katolikosluğu meselesi.	110
8 — Sistan vukuâtı	111
9 — Mâverâünnehr'in zaptı, Kâggar'ın tâbiyeti:	
Sultan Melikşah'ın Mâverâünnehr seferi	113
Karahanlı batı kolunun imparatorluğa bağlanması	114
Sultan Melikşah Özkend'de. Karahanlı doğu kolunun imparatorluğa bağlanması	115
10 — Hicaz meseleleri ve Yemen'in tâbiyete alınması:	117
Sultan Melikşah'ın Bağdad'ı ikinci ziyareti	117
Hicaz'da hutbe meselesi	119
Yemen ve Aden'in imparatorluğa bağlanması	121
11 — Hasan Sabbah ve Bâtınî'lerle mücadele:	122
Hasan Sabbah ve bâtınî propagandası	122
Yıkıcı faaliyetler	125
Bâtınî'lerle mücadele	126

IV

SULTAN MELİKŞAH ZAMANINDA TEŞKİLAT VE KÜLTÜR HAREKETLERİ 129

1 — Toplu bir bakış:	129
Hükümdar	129
Millî gelenekler	130
Dinî siyaset	131
Hâkimiyet telâkkisi	133
2 — İdare teşkilâtı:	135
Devlet başkanı	135
Saray	135
Hükümet: Büyük Divân	137
Adliye	141
Taşra teşkilâtı	142
Bağdad'ın idaresi, halifenin durumu	145
Haberleşme	146

IV

	<u>Sayfa</u>
3 - Ordu:	147
Gulâmân-ı saray	147
Hassa ordusu	149
Melik'lerin, gulâm vâtilerin..., askerleri	151
Türkmen kuvvetleri	152
Tâbî hükümetlerin kuvvetleri	154
4 - Toprak ve halk	155
5 - Kültür hareketleri:	157
Umumî durum	157
İmâr faaliyeti	58
"Nizâmiye" medreseleri	161
Din adamları	163
İlim adamları	169
Şâir ve edibler	173

V

NİZÂMÜL-MÜLKÜN ÖLDÜRÜLMESİ VE MELİKŞAH'IN VEFATI	177
Vezirin öldürülmesi, sebepleri	177
Vezirin Sultanla arasının açılması	183
Vezirin öldürülmesi ve neticeleri	184
Sultan Melikşah'ın vefatı	187
Büyük Sultan Melikşah'ın şahsiyeti	190
NOTLAR	195

Eskikitaplarim.com

Karagöz

ÖNSÖZ

Malazgirt meydan muharebesinin (26 Ağustos 1071) gerek Türk tarihi, gerek dünya tarihi bakımından taşıdığı büyük ehemmiyet artık anlaşılmiş bulunuyor. Bizans İmparatorluğunu temellerinden sarsan ilk büyük darbe olan bu savaş, milletimize ebedî bir vatan sağlayan büyük zafer, Anadolu'da, Afrika sahillerinde, Balkanlar'da, Avrupa'da sayısız galibiyetlerimizin müjdecisi, İslâm - Türk fütûhatının birinci derecede büyük başarısı olmuştur. Bu zafer neticesinde, Türkleşen Anadolu, Türk milletinin mukadder tarihi rolünü oynaması hususunda gereken siyasi, içtimâ ve kültürel cehidlere tükenmez bir kaynak teşkil etmiş ve Müslüman - Türk hamlelerinin ihtiyaç gösterdiği iradenin nâzımı olan millî ve kutsal toprak haline gelmiştir.

Türk tarihinin dönüm noktasını teşkil eden Malazgirt meydan muharebesi milletimize Sultan Alp Arslan'ın bir hediyesi idi. Fakat bu zafere gerçek değerini veren, onun oğlu Sultan Melikşah oldu. Dünya tarihinde bilinen şecaatine İslâmiyetin şevk ve heyecanı da katılmış zinde bir orduya sahip olarak, bu yeni dinin ulvî ilhamlarıyla donanmış Türk külesinin kurduğu Selçuklu İmparatorluğu tahtına oturan Melikşah, genç yaşının verdiği atılganlık, cesaret ve kahramanlığı sayesinde Alp Arslan'a lâyık bir evlât olduğunu ispat etmiş ve o, babasının kazandığı bu meydan muharebesini dünya tarihine yön veren bir vâkıa hâline getirmeğe muvaffak olmuştur. Elcezire'nin, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Muzar bölgelerinin fethi, Suriye'nin işgali bu zaferden sonra, fakat Melikşah'ın emir ve fermanlarının, engel tutamaz iradesinin sonucu idi. Anadolu fâtihî Süleymanşah'ın arkasında Büyük Sultan Melikşah'ın dâima mevcut olduğunu Bizans imparatorları bir an hatırdan çıkarmamışlardı. Denebilir ki, bir sürü fetih ve gazâlarıyla Malazgirt zaferini besleyen, bu zaferin beklenen neticelerini gerçekleştiren Me-

likşah ile, bu gaye uğrunda bütün enerjisini harcamaktan çekinmeyen vezir Nizâm'ül-mülk hâlâ sayesinde faydalandığımız âbidenin gerçek mimârları oldular. Bu iki büyük sima Malazgirt çekirdeği etrafında öyle sarsılmaz bir temel atmışlardır ki, bu temeli terkip eden müslümanlık ruhu ile Türk gücü karşısında hiç bir kuvvet tutunamamıştır. Ne bütün Hıristiyan âlemini ayağa kaldıran Haçlı seferleri, ne Moğol istilâsı, ne de zaman zaman uğradığımız iç fetret dalgaları Müslüman - Türk hamlelerini durduramamış, fakat dâima daha büyük bir hızla fıskıran kudret karşısında direnmeğe yeltenen her engel yıkılmağa mahkûm olmuştur.

Böylece, yazılı vesikalar bakımından 2500 yıla çıkardığımız Türk tarihinin ikinci bölümünün başlangıcı olarak aldığımız Malazgirt savaşı ancak Sultan Melikşah'ın yirmi senelik saltanatında görülen pek mânâlı faaliyet neticesinde gerçek hüviyetini kazanmış oluyor. Melikşah tahta çıktığı zaman imparatorluğun görünüşü kısaca şudur: İsfahan başkenttir. Ceyhun kıyılarından Hazar'ın güney sahillerini takiben Kafkaslar'a kadar uzanan sahada Ziyârîler, Şirvânşahlar, Şeddâdiler; Abaza memleketi; Tiflis dahil olduğu halde Gürcistan, Selçuklu hâkimiyetini tanımaktadır. Çağrı Bey'in oğullarından Kara Arslan Kavurd'un zaptettiği Kirmân, Fars, Umman bölgesi, dolayısıyla Selçuklu idâresindedir. Bağdad, imparatorluğun mânevi merkezidir. Musul'da Ukayfîler, Hille'de Mezyediler, Diyâr-ı Bekr'de Mervânîler, Halep'te Mirdâsiler sultanlığa bağlılık arzemişlerdir. Halep'ten güneye doğru fütûhat ilerliyor; Anadolu'nun doğu ve güney - doğusundan batıya çeşitli istikametlerde Türkmen akınları devam ediyor...

MELİKŞAHIN ÖZCELÜĞÜ VE
VELIAHLIĞI

**BÜYÜK SELÇUKLU
İMPARATORU SULTAN
MELİKŞAH**

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

BUYUK SELÇUKLU
IMPERATORU SULTAN
MELİK ŞAH

Faint, illegible text at the bottom of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

MELİKŞAH'IN ÇOCUKLUĞU VE VELİAHDLIĞI

Melikşah 6 ağustos 1055 pazar günü doğmuştur. Babası Sultan Alp Arslan, Melikşah'a daha pek küçük yaşlarda iken bile hususi bir ehemmiyet vermiş ve onu diğer evlâtlarından üstün tutmuştu. Son Mâverâünnehir seferi müstesnâ, hiç bir savaşta yanında bulundurulamamakla beraber onu mühim işlerle vazifelendirmiş olması bunun delilidir. Gerçekten Gürcistan seferi esnasında, henüz dokuz yaşında bir çocuk bulunan Melikşah'ı, vezir Nizâm'ül-mülk'ün yanında olmak üzere karargâhta vekil olarak bırakmıştı. Melikşah düşmanla ilk fiili mücadeleye burada katılmıştır: Şubat 1064 de Anadolu'ya gelen Alp Arslan, Hulvan sınırındaki yolları kesmek ve her tarafta huzursuzluk yaratmakla meşgul yerlileri tenkil ettiği sırada Kafkaslar'da Bizanslılar'la mücadele hâlinde bulunan Türkmen beylerinden Tuğ-tegin Sultan'a gelerek Gürcistan'ı "küfür, isyan ve azgınlık" istilâ etmiş olduğunu bildirdi ve onu Rum memleketlerine gazâyâ teşvik etti. Bunun üzerine Sultan, Tuğ-tegin'le beraber yola çıktı. Karargâhında veziri ile oğlu Melikşah'ı bıraktı. Bunlar da fütûhata devamla

bir kaleye hücum ettiler. Mühim miktarda Bizans kuvvetleri tarafından müdafaa edilen bu kalenin muhasarasında hayli telefata verilmesine rağmen Melikşah bizzat katıldığı muhasarayı ısrarla devam ettirdi ve kale zaptolundu. Kaynaklara göre, henüz çocuk yaşta bulunan şehzadenin şahsen iştirakiyle kazanılan ilk zafer ve feth olunan ilk kale budur. Bundan sonra Melikşah "akar sular ve bostanlarla çevrili" Sürmari (Sürmeli çukuru) kalesini ve arkasından diğer bir kaleyi ele geçirdi. Tahkimatlı ve mevkiî itibariyle ehemmiyetli olan bu son kale, içine muhafızlar yerleştirildikten ve icabı kadar erzak ve cep-hane konduktan sonra, Nahçıvan emirine verildi. Sonra Melikşah, rahib ve keşişlerin ikamet etmekte oldukları Meryemnişin şehri üzerine yürüdü. Hıristiyanlarca bir ziyaretgâh olan bu kasaba son derece sağlam bir kale idi: Surları dibinde yaklaşmaya mâni teşkil eden bir "büyük nehir" bulunduktan başka, "kazmaları körletecek" kadar sert duvar taşları demir levhalar ve çivilerle birbirine kenetlenmişti. Surların kuvvetli oluşu ve çetin mukavemeti karşısında, tarihi kayıtlara göre, yaşının küçüklüğü sebebiyle bir aralık ümitsizliğe düşen Melikşah'a tecrübeli vezir cesaret ve sebat telkin etti. Nihayet kalenin ne bahasına olursa olsun zaptı kararıyla hazırlıklara başlandı. Taarruz kayıkları yaptırıldı, gece gündüz aralıksız muharebeye devam edildi; askerler duvarlara tırmanmağa ve muhafızları temizlemeğe muvafak oldular. Ertesi sabah Melikşah, Nizâm'ül-mülk ile birlikte, şehre girdi. Kiliseler yakıldı. Sultan Alp Arslan, Melikşah ile veziri yanına davet ettiği zaman oğlunun iştirakiyle kazanılan başarılarından do-

layı pek sevinmişti. Melikşah'ın karargâha dönüşünde de yolda bazı ufak kaleler zaptedilmişti.

Melikşah'ın veliahd ilân edilmesi : Alp Arslan 1066 senesinde Horasan'dan Mangıçlak'a giderek o havâliyi itaate aldıktan sonra, dedesi Selçuk'un kabrini ziyaret etmek üzere Cend'e yönelmiş, o bölgeyi de kendine tâbi kılmayı müteakıb Merv yoluyla Râdgân'a gelmişti. Melikşah'ın veliahdlik merasimi burâda yapıldı. Devletin büyükleri ve kumandanlar toplandılar. Sultan bunlara Melikşah'ı müstakbel sultan kabûl ettiklerine dâir yemin ettirdi. Sonra ata bindirdiği oğlunun önünde birkaç adım yürüdü ve bütün ülkelerinde veliahd Melikşah adına hutbe okunmasını emretti. "Cennet-i âlâdan bir örnek" olan Râdgân'da konaklayan Sultan etrafa ulaklar gönderdi ve askerinin hazırlanmasını bildirdi. Herkes toplanınca, emri üzerine Melikşah çeşitli mücevherlerle süslü altın bir taht üzerine çıktı. Hazır bulunanlar Melikşah'a olan ahid ve vaidlerini te'yit ettiler. Sultan oğluna nasihatlerde bulundu. Sonra 1066 temmuz ortasında Nişâpûr'a gitti.

Veliahdliğin tabiatıyla halife tarafından tanınması icabediyordu. Bu itibarla Sultan Alp Arslan, Melikşah'ın saltanata vâris olması hususunda halife el-Kaa'im bi-emrillah'dan izin istemişti. El-Kaa'im buna muvafakat etti ve veliahde hil'atler gönderdi. Tasdik işi kaynaklarda 1071 vak'aları arasında zikrediliyor: bu senenin ekim ayında halife, veziri İbn'ü Cehir'in oğlu Amid'üd-devle'yi Nişâpûr'a sultan nezdine gönderdi. Elçi Bağdad'a dönerken İsfahan'a vardığında Şirâz'dan gelmekte olan Melikşah tarafından "mu-

habbet ve sevinçle" kabul edildi. Amid'üd-devle Melikşah'a halifenin hil'atlerini takdim etti.

Alp Arslan, pek kıymet verdiği oğlu Melikşah'ın veliahdliği böylece hilâfetçe de tasdik edilmiş olmasına rağmen, fırsat düştükçe bunu tekrar te'yid ve ilândan geri durmamıştır. Değerli hükümdar bunu, ihtimal, kendi ölümünü müteakıp kardeş ve amcalar arasında zuhur etmesi muhtemel taht kavgalarının önüne geçmek, yâni memleketin birliğini korumak düşüncesiyle yapıyordu. Malazgirt savaşının arifesinde de zevcesine ve Nizâm'ül-mülk'e: "Ben düşmana karşı yürüyorum. Sağ kalırsam bu, Tanrı'nın lûtfudur, şehit olursam rahmet ondandır. Benim yerime geçecek olan oğlum Melikşah'dır" diye haber göndermişti.

Veliahd Melikşah, kardeşleri arasında en büyüğü değildi. Alp Arslan'ın oğullarını zikreden kaynaklarda Melikşah adının başta gelmesine rağmen onun en büyük evlât olmadığı kayıtlardan bilindiği gibi, *Hamdullah Kazvîni* tarafından da açıkça ifade edilmektedir. Daha yaşlı kardeşleri yerine saltanat vârisliğine namzet kılınan Melikşah, bunu her hâlde, ciddilik, cesaret gibi birtakım şahsî meziyetleriyle, daha o çağlarda göze çarpan sevk ve idare istidadına ve bunlardan da üstün olmak üzere, annesinin Karahanlı hükümdar sülâlesine mensup oluşuna borçludur. Veliahdliği devamınca memleketin çeşitli yerlerinde bulunmuştur. 1066 yılını takip eden zamanlarda bir müddet Hûzistan hâkimi Melik Hezâresh ile beraber Harezm'de, bir müddet de, kendine verilmiş olan Fars bölgesinde Şîrâz'da ikamet etmiş ve çok defa hâkimi olduğu İsfahan'da vakit geçirmiştir.

Hondmîr'e göre, Diogenes'i mağlûp ettikten sonra ele geçen hazine ve kıymetli eşyayı Rey kalesine gönderen Sultan Alp Arslan, kale kumandanı Ahmed'i ganimetlerin muhafazasına memur ederken aynı zamanda ona veliahd Melikşah'ı dinlemesini de tavsiye eylemişti. Demek ki, Malazgirt savaşı esnasında Melikşah Rey'de bulunuyordu. Melikşah'ın emrinde seçi erlerden onbeş bin süvari vardı.

**Melikşah'ın evlen-
mesi**

Melikşah Karahanlılar'dan "Celâliye Hâtun" ve tarihte daha ziyade *Terken Hâtun* diye anılan bir prenses ile evlendi. Melikşah devrinde dergâhta (sultanın sarayı) aşırı nüfuz sahibi olup devlet işlerine müdahalelerde bulunan ve kaynaklarca umumiyetle Karahanlı Tafgaç veya Tamgaç Han'ın kızı olarak gösterilen bu meşhûr prenses Semerkand hükümdarı Şems'ül-mülk'ün amcası İsa Han'ın kızı idi. Bu evlenmenin zamanı Melikşah'ın henüz çocuk bulunduğu 1064'e kadar geri götürülmektedir. Bu tarihin resmi nikâh yılını verdiği anlaşılmaktadır. Melikşah'ın ismen mâlûm diğer bir zevcesi de, oğlu Berkyyaruk'un anası, Zübeyde Hâtun'dur. Fakat bununla nikâh ve düğününün ne zaman yapıldığı bilinmiyor.

Alp Arslan'ın Malazgirt savaşını müteakıp esir imparator Romanos Diogenes'in kızını da Melikşah'a almış olduğu rivayet ediliyorsa da bu hususu te'yid eden açık bir kayda rastlanmamıştır.

**Sultan Alp Arslan'ın
ölümü**

Sultan Alp Arslan, Karahanlılar'dan Semerkand Han'ına karşı Mâverâ-ünnehr'e yaptığı son seferinde Yûsuf'ül-harezmî adlı biri tarafından öldürüldü. Ceyhun-ötesi kalelerinden birinin kûtvâlı (muhafızı) olup

siddetle mukavemet ettiği için yakalanarak huzura getirilen Yusuf'un âni hücumuna uğrayan hükümdar aldığı ve kendisini ölüme götüren ağır yaranın ıstırapları arasında oğlu Melikşah'ın veliahdlığını son defa olarak te'yid etmeyi unutmadı. Yaralandığı 21 kasım 1072 den, vefat ettiği 25 kasım 1072 ye kadar geçen zaman içinde Nizâm'ül-mülk'e, yanında bulunan Melikşah'a biat etmesini emr ile ona ve diğer kumandan ve askerlere itaat edeceklerine dâir yemin ettirdi. İşlerin düzenlenmesinde çok güvendiği veziri, Melikşah'a vasî tâyin etti. Ayrıca şu vasiyetlerde bulundu: Babası Çağrı Bey'e âit olan Belh'teki emlak ile yine Çağrı Bey'e âit bulunan beşyüz bin dinar miktarındaki para oğlu Ayaz'a tahsis edilecek, Ayaz kardeşi Melikşah'a yardım edecek, buna razı olmadığı takdirde, Melikşah babasının vasiyetini yerine getirmek üzere Ayaz'la yapacağı muharebede bu beşyüz bin dinarı sarfedebilecek; Kavurd, Şirâz'da yerleşecek, burası ve diğer kaleler sultanın emrinde olacak, yani Melikşah'a tâbi bulunacaktı. Ayrıca Kavurd Bey merhum sultanın dul zevcesi ile evlenecekti.

II

İÇ KAVALARI YATIŞTIRMA VE SINIRLARI MÜDAFAA

Sultan Melikşah : Alp Arslan'ın ölümünü müteakip, vasiyet gereğince, idare adamları, kumandanlar ve ileri gelenler toplandı, cülûs töreni yapıldı ve Melikşah sultan ilân olundu (25 kasım 1072). 18 yaşında idi. Tahta oturan genç hükümdar etrafındakilere hitaben: "Sizin ulularınız babam, ortancalarınız kardeşim, küçükleriniz oğullarımdır." diyerek teb'asının kalbini kazanmaya çalıştı. Melikşah'ın sultan oluşunda Nizâm'ül-mülk'ün çok mühim rol oynadığı hususunu bütün kaynaklar belirtmişlerdir. Büyük bir dirayetle Alp Arslan'ın vezirliğini yapmış olan ve ileri görüşlülüğü, yerinde tedbirleriyle devrin gerek siyasi, gerek askeri şahsiyetleri arasında kendine sarsılmaz bir mevki sağlayan bu değerli devlet adamı vezir olarak kaldı. Esasen tâ küçük yaştan beri Melikşah'ı gayet iyi tanıyan Nizâm'ül-mülk'ün ona rehberlik etmesi ne kadar normal ise, genç sultanın da derin saygı duygularıyla bağlı bulunduğu akıllı vezirin fikir ve tecrübelerinden faydalanması o kadar tabii idi. Zira sadece sultan ilân olmakle mesele halledilmiş olmuyordu. Alp Arslan'ın yanında kalan Mâverâünnehr seferinin acısını çıkart-

mak isteyeceğine şüphe bulunmayan Semerkand hanı gibi dış hasımlardan başka, ikide bir isyan bayrağını açan Kavurd Bey ve itaat etmeyecek gibi görünen — merhum sultanın vasiyetinden öyle anlaşılıyor — Ayaz gibi hânedan üyelerinin yeni hükümdarı resmen tanınması ve bunu temin için, icabında kuvvet kullanmak lâzım geliyordu. Bu sebeptendir ki, Melikşah tahta çıkınca etrafındakilere ihsanlarda bulunduğu gibi, ordu maaşlarına 700 bin dinar (altın) zammek suretiyle askeri memnun etti. Babasının cenazesini Merv'e naklettirerek dedesi Çağrı Bey'in yanına gömdürdüktan sonra sür'atle Horasan üzerinden Nişâpûr'a geldi (1 ocak 1073). Nişâpûr iç kalesinden birçok para ve kıymetli eşya çıkararak tekrar maiyetine ve kumandanlara dağıttı. Bu sûretle ordunun ve etrafındakilerin gönlünü kazandıktan ve onları kendine bağladıktan sonra uzak vilâyetlerle komşu memleketlere haberler göndererek babasının vefatını, kendisinin de sultan olduğunu bildirdi ve Alp Arslan'a tâbî hükümdarların şimdi kendine itaat etmelerini, hutbeyi bundan böyle adına okutmalarını talep etti. Fakat bu mektuplarla beraber Mâverâünnehr'de, Gazne'de, Kirmân'da birbiri arkasından Melikşah'a karşı hareket başlamıştı.

**Selçuklu sınırlarına
tecavüzler**

Alp Arslan'ın öldüğünü, Melikşah'ın da Horasan'dan döndüğünü duyan Karahanlı'ların batı kolu hükümdarı Semerkand hanı Şems'ül-mülk Nasr II. derhal faaliyete geçerek Tirmiz'e girdi (aralık 1072) ve arkasından, Belh vâlisi Ayaz'ın o sıralarda Cürcân'a gitmiş olmasından faydalanarak, Belh üzerine yürüdü. Dehşete düşen ahâli aman diledi. Nasr, Belh'i aldık-

tan sonra Tirmiz'e döndü. Orada bıraktığı askerleriyle Belh evbaşları (yerli başı - bozuk kuvvetler) arasında çarpışmalar olması üzerine şehrin yakılmasını emretti. Ahâlinin ileri gelenleri af talebinde bulundular. Nasr şehri affetmekle beraber orada hutbeyi kendi adına okutmuş, yıllık vergi kesmişti. Vukuatı haber alan Ayaz ocak 1073 başlarında Belh'e döndü, burayı geri aldı ve 6 mart 1073 de on bin kişilik kuvvetle Tirmiz'e Şems'ül-mülk'e karşı yürüdü, fakat, savaşta mağlûp oldu. Askerinin bir kısmı öldürüldü, bir kısmı Ceyhun'da boğuldu. Ayaz pek az bir kuvvetle firar etmek zorunda kaldı.

Mâverâünnehr cephesinde durum böyle iken, diğer taraftan Gazneliler de tecavüzlere giriştiler. 1073 başında çok sayıda Gazneli askeri, Melikşah'ın amcası olup "Emirü'l-ümerâ" lâkabıyla tanınan Osman'ın emrindeki Çiğilkent (Toharistan'da) şehrine taarruz etti. Osman bunlara karşı bir şey yapamadıktan başka, maiyeti ile esir edilerek hazineleriyle birlikte Gazne'ye götürüldü. Bu hâdise üzerine Melikşah'ın ileri gelen kumandanlarından Gümüş-tegin Bilge Bey, maiyetinde Harezmsahlar'ın atası Anuş-tegin de olduğu hâlde, mütecavizleri takip etti. Fakat Gazneliler, Çiğilkent'i yağmalayarak çekilmişlerdi.

Bu karışıklıklar esnasında Kirman Kavurd'un isyanı : Bu karışıklıklar esnasında Kirman meliki Kara Arslan Kavurd Bey'in isyan ettiği ve Rey'i zapt maksadiyle yola çıktığı haberi geldi. Defalarca Alp Arslan'a baş kaldırmış, fakat af edilerek eski yerine iâde edilmiş olan Kavurd'un bu son hareketi, sınır hâdiseleri mahiyetini geçmeyen doğu vukuatından daha mühimdi ve durumu tehlikeli bir hâle sokuyordu. Kavurd'un gayesi impa-

ratorluğun önce orta kısmını işgal ederek saltanat tahtına oturmak olduğu için bu hareket doğrudan doğruya devletin parçalanmasına yol açmak gibi ciddi bir mânâ ifade etmekte idi. Melikşah amcasına “kalbi hoş tutacak ve gamı def edecek” bir mektup göndermesine karşılık, henüz 18 yaşında tecrübesiz bir hükümdar olan Melikşah’ın sultanlığını uygun görmeyen Kavurd, Kirman etrafında, Fars’ta ve Umman’daki başarılarına ve askerlikteki maharetine güvenerek Melikşah’a hitaben yazdığı cevapta: “Ben büyük kardeşim, sen küçük oğulsun, ben senden daha ziyade kardeşim Alp Arslan’ın mirasına lâyıkım” diye fikrini açıkça bildirmişti. Bu hususta kendi maiyeti tarafından tahrik edilmekte, aynı zamanda Melikşah’ın yanındaki kumandanların bazılarında da yardım vaid eden mektuplar almakta olan Kavurd, merhum sultanın askerlerinden bir kısmının kendine taraftar oldukları ümidine kapılmıştı. Kumandan Ferruhsah oğlu Hâcib Temirel’in ve bizzat Nizâmül-mülk’ün nasihatlarını dinlemedi. Nihayet Melikşah: “Oğul varken kardeş mirasa konamaz” diyerek kesin sözünü söyledi. Kavurd, Rey istikametinde yürüyordu. İlk hedef burası idi. Durumun nazikliğini takdir eden Melikşah ve Nizâm’ül-mülk her şeyden önce bu tehlikeli iç fitneyi bastırmak kararıyla daha sür’atli davrandılar ve ondan önce Rey’e ulaştılar. Burada lâzım gelen tedbirleri aldıktan ve emniyeti sağladıktan sonra, ona karşı harekete geçtiler. Melikşah’ın ordusu kalabalıktı: Kendi askerlerinden başka, o sıralarda Alp Arslan’ın yanına gelmekte olan Musul hükümdarı Şeref’üd-devle Müslim b. Kureyş ile, Hille hâkimi Nûr’üd-devle’nin oğlu olup babasının

merhum sultana göndermiş olduğu hediyeleri getiren Bahâ'üd-devle Ebû Kâmil Mansûr'un kuvvetleri de bulunuyordu. Musul hâkiminin yanında, bununla Alp Arslan'ın arasını bulmak maksadıyla elçi olarak, halife tarafından gönderilen, *Nakibler Nakibi* Tarrâd b. Muhammed'iz-Zeynebi de vardı. Bunlar Alp Arslan'ın vefatını ve Melikşah'ın tahta çıktığını öğrendikten sonra doğruca yeni hükümdarın yanına gitmişler ve bu muharebede hazır bulunmuşlardı. Sultanın Sav-tegin kumandasındaki öncüleri Kavurd'un ilerlemiş kuvvetlerine ilk darbeyi vurarak dağıttılar. Fakat asıl ordular Hemedan civarında Kerec hududunda karşılaştı (16 mayıs 1073). İlk umumî taarruzu yapan Kirman ordusu Melikşah'ın Sav-tegin idaresindeki kanadını bozdu ve geri attı. Fakat sol kanat kumandanı Temirel'in, Müslim b. Kureyş ve Bahâ'üd-devle Ebû Kâmil Mansûr'un askerleriyle birlikte yaptığı hücum neticesinde Kirmân ordusu bozguna uğradı. Kavurd kendine taraftar olduklarını zannettiği Melikşah askerlerinin hasım orduyu terk ederek kendisine katılacaklarını veya hiç değilse, ciddi mukavemet göstermeyeceklerini ümit ediyordu. Tarihçi *İbn'ül-Esîn*'in, bozulduğunu gördüğümüz sultan askerleri tarafından, Kavurd'u mağlûp ettiklerinden dolayı Şeref'üd-devle ile Bahâ'üd-devle kuvvetlerine âit obaların ve halifenin elçisi Tarrad'a âit eşyanın yağmalandığını söylemesine bakılırsa, Kavurd'un ümidi pek de boşuna değildi. Fakat muharebe meydanında Melikşah'ın sür'atle duruma hâkim olması bu türlü hareketlere mahal bırakmamıştı. Askerlerinin dağıldığını gören Kavurd, Hemedan dağlarına firardan başka çare bulamadı. Saklandığı yerden alı-

narak huzura getirilmesine Emir Temirel' memur edildi. Melikşah saltanat mevkibi ve çetri ile, yakalanan amcasını karşılamağa çıkmış ve onun attan inerek ayaklarına kapandığını görünce af temayülü göstermişti. Fakat tecrübeli vezir Nizâm'ül-mülk buna mâni olmuştur. Kavurd boğulmak sûretiyle öldürüldü. Kavurd'un ortadan kaldırılmasına sebep olarak asker arasındaki bazı aşırı hareketler gösteriliyor: ordu Hemedan civarına geldiği zaman bir kısım kuvvetler Nizâm'ül-mülk'e müracaatla, kazanılan büyük zafere karşılık "iktâ, nân - pâre ve câmegi" nin yâni iktâları ve maaşlarının arttırılmasını istemişler, hattâ Kavurd'u tahta çıkarmak için lehinde tezahürat yapmışlardı. Vezir isteklerin yerinde olduğunu, durumu sultana arzedeceğini söyleyerek heyecanı yatıştırmış, fakat hemen o gece öldürülen Kavurd'un, esaret ıstırabından dolayı, yüzüğündeki zehiri içmek suretiyle ölmüş olduğunu ilân etmiş, bunun üzerine asker taleplerini tekrarlıyamamış ve itaate girmiştir.

Kavurd'la beraber muharebeye iştirak eden Sultânşah ve Emirânşah adlarındaki iki oğlu da esir edilmişti. Babalarının ölümünden sonra bunların gözlerine mil çekildi.

Kavurd, Rey üzerine hareket ederken yerine oğlu Kirmânşah'ı vekil bırakmıştı. Savaşta bulunmayan diğer evlâtları ise çeşitli kalelerde idiler. Babasının âkıbetini öğrenen Kirmânşah tahta oturmuş, bir seneye yakın hüküm sürmüş, ölümü üzerine kardeşi Hüseyin tahta çıkarılmıştır. Fakat bu henüz çocuk olduğundan Sultânşah gelerek babasının mevkii-ni işgal etmiştir.

**Kirman üzerine se-
ferler**

Melikşah Kirman ve Umman ülke-
sini Kavurd âilesine vermişti. Bu-
nunla beraber sultanın bu havâliyi

pek de başıboş bırakmadığı anlaşılıyor: Melikşah ken-
di sülâlesi mensuplarına imparatorluk dahilinde top-
raklar verdiği sırada, amcazâdelerine babalarının
mülkünü terk etmek ve hıl'atler göndermekle onları
da sevindirmiş, lâkin amcasının payı olan ülkelerin
başına Sav-tegin'i tâyin ve hattâ Kavurd'un harp
âletleriyle davullarını buna tevdi etmiştir. Bu suret-
le sultan bir taraftan harekât esnasında yararlıklar
göstermiş olan bu kumandanını memnun ediyor, di-
ğer taraftan da amca oğullarını baskı altına almış
oluyordu. Buna lüzum da vardı. Nitekim Sultansah'-
ın tahta oturmasından sonra durum yine karışmış
ve Melikşah, Kirmân'a ikinci bir sefer yapmak zo-
runda kalmıştır.

Sultansah, yukarıda söylediğimiz gibi, küçük
kardeşi Hüseyin'den sonra (eylül 1074) Kirman me-
liki olmuştu. Bir sene sonra buraya sefer yapan Me-
likşah kalabalık bir ordu ile Kirman'ın en büyük şeh-
ri ve başkenti Bardasir önüne geldi. Buraya kapan-
mış olan Sultansah af talebinde bulundu. Melikşah
savaştan vazgeçti. Bardasir'deki Kuhen kalesinin Fi-
rûz adlı burcunu yıktırmakla iktifa etti. Bütün bu
mahalleri Sultansah'a bıraktı. Isfahan'a döndü.

**Nizâm'ül-mülk,
"Atabey"**

Sultan Melikşah daha tahta çıkar
çıkılmaz patlak veren Kavurd isyanı
gibi devleti temellerinden sarsacak

mahiyetteki iç kavgayı başarı ile halletmek bahsin-
de Nizâm'ül-mülk'ün son derece mühim rolü olmuş-

tu. O kadar ki, bütün siyasî ve askerî harekâtı, Melikşah adına, bu vezirin idare ettiği kabûl olunabilir. Genç hükümdar vezirinin büyük hizmetini karşılıksız bırakmadı; ona hıl'atler verdi, iktâlarını arttırdı. Bu arada onun Alp Arslan zamanındaki arazilerine, vezirin doğduğu yer olan Tûs şehrini ilâve etti ve bazı lâkaplarla birlikte *Atabey* ünvanını da tevcih etti. Melikşah ayrıca savaştaki hizmetlerine karşılık Arap emîrlerini de, yeniden iktâlar vererek, taltif etti.

Sultanlığın tasdiki : Kavurd meselesinden sonra Melikşah iktidarı tamamen eline almış oluyordu. Askerî ve sivil bütün ileri gelenler artık Melikşah'ı imparatorluğun hakikî sahibi, sultanı olarak tanımışlardı. Ancak bu hâkimiyetin halife tarafından tasdiki lâzımdı. Sultan 464 (1070 - 1071) den beri Bağdad şihnesi olup, o sırada yanında bulunan Sâd'üd-devle Gevherâyin'e halifeden tasdik menşûrunu almak vazifesini verdi. Gevherâyin 1073 ekim ayında Bağdad'a gitti. Çok iyi karşılandı. Sarayda yapılan törende el-Kaa'im bi-emrillah'ın yanı başında, henüz 18 yaşında bir delikanlı olan hilâfet veliahdı el-Muktedî de hazır bulunmuştu. Halife, Melikşah'ın saltanatına dâir olup başından bir kısmını bizat okuduğu ahidnâmeyi, ayrıca, kendi eliyle bağladığı bir bayrağı Melikşah'a götürülmek üzere Gevherâyin'e teslim etti ve sultana o zamana kadar hiç bir hükümdara verilmemiş olan *Kasîm Emîr'ül-mü'minin* lâkabını verdi ve buna *Muizz'üd-dîn, Celâl'üd-dünyâ ve'd-dîn* ünvanını da ilâve etti. Bu günün şerefine hilâfet sarayının kapıları açılmış, herkesin halife yanına gelmesine müsaade olunmuş ve tören sarayın avlusunu dolduran halk tarafından seyredilmişti.

**Karahanlı'larla mü-
cadele**

Tasdik işi bittikten sonra, sıra do-
ğru sınırlarındaki karışıklığı düzelt-
meğe geldi. Savaş hazırlıklarını ik-
mâl eden Melikşah, yukarıda Semerkand hanı ta-
rafından zaptedildiğini söylediğimiz Tirmiz üzerine
yürüdü. Herât'a vardığı zaman Han Şems'ül-mülk'ten
bir mektup aldı. Bunda, Tirmiz bölgesi ile civarındaki
kaleler Mâverâünnehr çevresinde olduğu için "ha-
nın tasarrufunda olmak lâzımdır; mevcut dostluğun
sağlamlaşması isteniyorsa bu memleketin bize ter-
ki icabeder" deniyordu. Sultan sür'atle Belh'e ulaştı.
Kendisini karşılayan şehrin ileri gelenleri, mütema-
diyen yağmalar yapmakta olan Mâverâünnehr asker-
lerinden şikâyetlerde bulundular. Belh'te Melikşah'ın
yanına gelen Şems'ül-mülk'ün elçisi âdetâ tehditkâr
sözler sarfederek talepte ısrar etti. Melikşah ordusu
ile Tirmiz'e yöneldi. Bir kısım kuvvetleri Sav-tegin
kumandasında öncü olarak, Semerkand'dan gelecek
yardımcı kuvvetlerin yollarını kesmek üzere, Cey-
hun kenarlarına yolladı. Sav-tegin yolda Karahanlı
ordusunu mağlûp etti; Karahanlı kumandanı Kebûd-
Câme'de savaşta öldü. Böylece Şems'ül-mülk'ün kar-
deşinin müdafaa ettiği Tirmiz, imdat almak ümidini
kaybetmiş bir hâlde Selçuklular tarafından muhasa-
ra edildi. Sonra Melikşah şehre girdi, teslim olan
Han'ın kardeşini serbest bıraktı. Kaleyi, şehrin tâ-
mir ve tahkim edilmesini, surların yeniden yapılma-
sını, hendeklerin derinleştirilmesini emrederek, Sav-
tegin'e tevdi ettikten sonra Semerkand'a doğru yola
çıkı. Maksudı Şems'ül-mülk Han ile hesaplaşmaktır.

Selçuklu öncüleri Semerkand sınırlarında görün-
düğü zaman durumun nezaketini nihayet kavrayan

han sulh istemeğe mecbur kaldı. Bir taraftan da, Ni-zâm'ül-mülk aracılığı ile, Tirmiz'e yaptığı taarruzdan dolayı özür diliyordu. Sultan onu da affederek yerinde bıraktı. Horasan'a geldi. Belh ile Toharistan bölgesini kardeşi Şihâb'üd-devle Tekiş'e verdikten sonra Rey'e döndü.

Gazneli'leri uzak-
laştırma :

Karahanlılar'la aynı zamanda sınırı aştıklarını gördüğümüz Gazneliler'e karşı nasıl bir hareket takip edildiğini iyice bilmiyoruz. XIII. yüzyıl başlarında kaleme alınmış *Ahbâr'üd-devlet'is - Selçukıyye*'deki bir haber, Melikşah'ın Tirmiz'e gitmek üzere hazırlığa girişmesinin Gazne hükümdarını endişeye düşürdüğü ve onun daha evvel davranarak sultan ordularını kendi üzerine çekmemeyi sağladığı ve bu arada, esir edilmiş olan "Emir'ül-ümerâ" Osman'ı sâlimen yerine iâde ettiği intibahını veriyor. Zira bugünlerde Gazne sultanı İbrahim'in elçileri bol para ve hediyelerle Rey'e gelmişler, hattâ Melikşah'ın kızı Gevher'i veliahd Mes'ûd'a nişanlamak istemişlerdi. Melikşah buna muvafakat etti. Sonradan Gazne'ye gönderilen Gevher orada Mehdü'l-İrak diye meşhur olmuştur. Sultan Rey'den hareketle Cürcân taraflarına vardığı zaman amcası Emir'ül-ümerâ Osman'ın elçisiyle karşılaştı. Oradan Osman'ın bulunduğu Serahs ve Bâdgis'e gitti. Ona Melik'ül-Müeyyed Rük-n'üd-din lâkabını ve Velvâlic şehrini verdi. Ayrıca onun "devlet merasimi" icrasına müsaade ederek kendisine bir siyah çetr verilmesini emretti. Bundan sonra sultan daha bazı arazi tevzilerinde bulundu. Bu arada Herat vilâyetiyle Gur ve Garcistan bölgeleri kardeşi Melik Börıbars'a verildi.

Melikşah'ın saltanatının ilk senesi böylece iç fitnelerin bastırılması, doğu sınırlarının emniyete alınması ve imparatorluk dahilinde sulh ve sükûnetin yerleştirilmesi gibi meşguliyetlerle geçti. Fakat bu, bu yıl içinde fütûhat yapılmadığı mânâsına gelmemelidir. Zira Anadolu'da ve Suriye'de harekât devam etmekte idi. Yalnız, Melikşah'ın birinci yılda memleket dışı askeri hâdiselerle fazlaca ilgilenemediğini kabul etmek lâzımdır. Asıl bundan sonradır ki, her tarafta fütûhata büyük hız verilecek ve memleket sür'atle genişleyecektir. Bu fütûhat silsilesini sırasıyla göreceğiz.

III

IMPARATORLUĞUN GENİŞLEMESİ

1 — *Suriye fütûhatı: Şam'ın zaptı ve Mısır seferi:*

Fâtımî'lerle müca-
dele :

Sultan Alp Arslan son senelerinde büyük Türkmen başbuğlarından Atsız'ı maiyetinde Türkmen reislerinden Şöklü olduğu hâlde, Suriye kıt'asının zaptına memur etmişti. Atsız 463 (1070 - 1071) de Fâtımî hâkimiyetinde bulunan Suriye'nin güney bölgesini, Filistin'in limanı Askalan ile Yafa müstesnâ, Remle, Kudüs ve saireyi zaptettikten sonra Şam'ı muhasara etmiş ise de muvaffak olamamıştı. Fakat bu şehri ele geçirmesi gerektiği için, her sene, bilhassa zahirinin daraldığı mevsimlerde, yıpratma ve tâciz akınları yapıyordu. Hattâ bu arada 1072 de Akkâ kalesine taarruz etmiş ve Mısır halifesinin Akkâ vâlisi meşhur Bedr'ül-Cemâli ile mücadelelerde bulunmuştu. Atsız nisan 1073 te Şam'ı tekrar kuşattı. Fâtımî halifesi el-Mustansır adına şehri muhafaza ve müdafaa eden el-Mu'allâ b. Haydere'nin direnişi karşısında mayıs ayında çekilmek zorunda kaldı. Ancak, iki ay kadar sonra Şam'da patlak veren askerî ihtilâl Atsız'a pek müsâit bir fırsat hazırladı. Zalim bir adam olan Emir İbnü Haydere'nin kötü idâresinden

bunalar ordu ayaklanmış, kendisinden hiç de memnun olmayan ahali de ihtilâlcilere katılmıştı. Emir, Banyâs-Trablus-Sûr üzerinden Mısır'a kaçmağa mecbur oldu (1075 temmuz). Şam'a Rezin'üd-devle lâkabı ile anılan İntisâr b. Yahya'l-Masmûdi kumandasındaki ihtilâlciler hâkim oldular. Kaçan İbnü Haydere, Mısır'da tevkif edilerek ölünceye kadar mahbus tutulmak suretiyle cezasını gördü. Fakat Fâtîmî devleti, yine Mısır'a bağlı kalan Şam'ın yeni hâkimlerine herhangi bir yardımda bulunmaktan âcizdi. Zayıf ve yetersiz halife el-Mustansır zamanında Mısır hilâfetinin son günleri yaklaşmış gibi idi: her tarafta tam bir anarşi hüküm sürüyor, Berberiler, Zenciler, Türkler birbirleriyle mücadele içinde bulunuyor, hükümdar hazinesi zaman zaman ordu tarafından yağmalanıyordu; nihayet arasız yedi sene süren kıtlık idareyi büsbütün sarsıntıya uğratmıştı. İhtilâli müteakıp Şam da korkunç bir darlığa düştü. Zahire tamamıyla tükenmiş, ahali açlıktan ölüleri yiyecek dereceye gelmişti. Atsız'ın süvarilerinin, her türlü temasa engel olmak maksadiyle, o havâlide dâimâ cevelân etmeleri yüzünden şehir etraftan yardım sağlayamıyordu. İşte bu durum ahali ile ordu arasında ikinci bir anlaşmazlığın çıkmasına sebep oldu. Bunun üzerine Atsız üçüncü defa olarak Şam'ı muhasara etti (mart 1076). Mısırlılar'ın tâcı olan Şam aman ile teslim oldu. Rezin'üd-devle'ye Bânyâs ve Yafa şehirleri verildi. Haziran'ın ilk günlerinde ordusu ile şehre giren Atsız bu ayın 5. cuma günü Abbâsi halifesi el-Muktedî adına ilk hutbeyi okuttu ve ezanlardan şîî şîârı olan ibâreyi kaldırttı. Derhâl bol zahire getirildi. Yiyecek işi tanzim edildi, ziraat

mesesi ehemmiyetle ele alındı. Hayat ucuzladı, idare düzeltildi; imâr faaliyetine girişildi. Şam kalesinin inşasına başlandı. Herkes Atsız'dan çok memnun olmuştı.

Diğer taraftan Şöklü de Suriye sahil bölgesinden fütûhâta devam etmiş ve 1074 de Akkâ'yı ele geçirmeye muvaffak olmuştı (ekim 1074). Fakat Şam'ın zaptından sonra Atsız'ın orada müstakil bir hükûmet kuracağından kuşkuya kapılan Şöklü bu tarihlerde Güney Anadolu'yu açmakla meşgul bulunan Kutalmış oğullarından birini, Selçuklu sülâlesine mensup olmayan Atsız'a karşı, bunu Suriye'yi terke mecbur etmek için, müşterek mücadele teklifi ile Şam'a davet etmişti. Bu müracaat üzerine Kutalmış-oğlu, Suriye'ye inmiş ve Taberiye'de bulunan Şöklü ile birleşmişti. Kudüs'te Mısır'ın fethine hazırlanmakta olan Atsız buna vâkıf olunca üzerlerine yürüdü. Savaşta Kutalmış-oğlu ile küçük kardeşi ve amcası oğlu esir düştü; bir oğlu ile beraber Şöklü telef oldu. Fakat diğer oğlu Mısır'a kaçtı. Atsız bu mücadeleyi Sultan Melikşah'a bildirdi ve gelen emir üzerine esirler Isfahan'a gönderildi.

Atsız'ın Kahire seferi : Gerçekten Atsız Suriye'nin en büyük tahkimatlı mevki olan Şam ile iktifa niyetinde değildi. Nil'e kadar uzanmak ve zengin Mısır ülkesini ele geçirmek istiyordu. Yukarıda söylediğimiz gibi, Fatımi'lerin durumu Atsız'ı kendi üzerlerine çekecek bir ortam arz ediyor gibi idi ise de, Atsız'ın Şam ile uğraştığı son senelerde Mısır halifesi vaziyeti iyice düzeltilmiş bulunuyordu. El-Mustansır devletteki anarşiye son vermek ümidiyle Akkâ valisi Bedr'ül-Cemâli'yi Kahire'-

ye çağırarak iş başına getirmişti. Aslen bir Ermeni köle olup Suriye'nin çeşitli yerlerinde ve Şam'da vâli bulunduğu sıralarda idaresi ve askerliği ile şöhret kazanan Bedr'in vezirliğe getirilmesi Fâtımî devletinin tekrar canlanmasına ve kuvvetlenmesine yardım etti. Bedr'ül-Cemâli, Şam'da bulunduğu esnada Ermeniler'den bir muhafız alayı teşkil etmişti. Türklerin tahakkümünden kurtulmak isteyen halife tarafından "*Emîri'l-Cuyûş*" lukla dâvet edildiği zaman bu alayı da beraberinde götürdü ve merkeze, maiyetinde bu kadar kalabalık olduğu hâlde ne maksatla geldiğini fark edemeyen Türklerin hepsini bir gecede öldürtmekle işe başladı. Sonra aldığı tedbirlerle yavaş yavaş sükûneti iâde etmek ve her tarafı nizama sokmak yolunda idi.

İşte bu zamanda (469 = m. 1076 - 1077) Atsız, Mısır'ı fethetmek için çıktığı ordu ile sahili takiben Rif'e geldi. Kendisini Mısır üzerine teşvik edenlerden İldeniz-oğlu'nun Rif'de vakit kaybetmemesini ısrarla tavsiyesine rağmen burada elli bir gün kaldı ve Emîr'ül-Cuyûş Bedr'ül-Cemâli'ye haber göndererek çok para istedi. Mısır ordusu o sırada Said'de Südanlı âsî askerlerle mücadele etmekte olduğundan Bedr yüz bin dinar göndereceğini vâad ederek Atsız'ı oyalamağa çalıştı. Bir taraftan da Said'deki kuvvetleri toplamağa, bazı Südanlılar'ı orduya sokmağa ve mümkün olan her çareye başvurarak asker miktarını arttırmağa uğraşıyordu. Bu arada o zaman hac etmek üzere Kahire'ye gelen üç bin kişiyi "düşmanı kovmak hactan önce gelir" diyerek silâhlendirmiş ve İbn Hazm'ül-Kelbî adında biri maiyetinde bin kişi ile Bedr'e iltihak etmişti. Bu hazırlıklar olurken At-

sız, Kahire civarına yaklaşmakta idi (1076 aralık). Halk korkuya kapılmış, başta halife olmak üzere idareciler arasında telâş başgöstermişti. Hele Emir'ül-Cuyûş'un karşı koymak için gönderdiği bin kişilik kuvvet Kahire'ye perişan olarak dönünce panik umumî bir hâl aldı. Kadın erkek, hilâfet sarayı önünde toplanarak feryada başladılar. Acı şikâyetler karşısında el-Mustansır düşmanı durdurılmaktan âciz olduğunu beyan etti. Diğer taraftan halife ve Bedr'ül-Cemâli icabında İskenderiye'ye kaçmak üzere gemiler hazırlatmışlardı. Bunu hisseden halk sarayın kapılarına hücum etti. Halifenin ahaliyle beraber olacağını, Kahire'yi terkedemeyeceğini te'min etmesiyle heyecan kısmen yatıştı.

Çok sıkışık duruma düşen Emir'ül-Cuyûş, Atsız'ın kuvvetli ordusunu yenebilmek için bazı hilelere başvurdu. Atsız'dan kaçtığını yukarıda söylediğimiz Türkmen Şöklü'nün oğlu vasıtasıyla Selçuklu ordusunun sol kanadı kuvvetlerinden olup Atsız'dan hoşlanmayan yedi yüz kadar köleyi kandırmağa muvafak oldu. Bunlar muharebe başlar başlamaz Bedr'e iltihaka karar vermişlerdi. Öte taraftan İbnü Hazm da bin kişi ile Atsız'ın gerisinde gizlice pusuya yatırıldı. İki ordu Kahire yanında karşılaştı. Bedr'ül-Cemâli bir gece baskını ile Atsız'ın sağ kanadını bozdu. Sûdanlılar da bizzat Atsız'ın bulunduğu merkez hatına hücum etmişlerdi. Tam bu sırada yedi yüz kölenin hiyaneti ve ansızın pusudan çıkanların arkadan taarruzu Atsız kuvvetlerini şaşkına çevirdi. Gerilerinden gelen İbnü Hazm tarafından ateşe verilen çadır ordugâh geniş alev dalgaları hâlinde yanıyordu. Hangi tarafa cephe alacağını kestiremeyen ordu pe-

rişan oldu. Atlar düşman tarafından zaptedilmiş olduğu için askerinin çoğu kaçamadı, kılıçtan geçirildi veya esir edildi. Mısırlılar on bin çocuk ve kadın, üç bin at ve pek çok mal ve elbise ele geçirdiler.

Atsız'ın Suriye'ye dönüşü :

Atsız az bir kuvvete canını kurtabildi. Uğradığı ağır mağlûbiyet üzerine itaati altında bulunan bölgeci artık onu tanımaz olmuşlardı. Dönerken yolu üstündeki Gazze, Remle v.b. memleketler ona karşı durdular ve adamlarından çoğunu öldürdüler. Öyle ki, Atsız ocak 1077 ayında Şam'a ulaştığı zaman, rivayete göre, yanında on kişi kalmıştı. Suriye şehirleri arasında yalnız Şam ona iyi bir kabul gösterdi. Burada vekil bırakmış olduğu kimselerle ileri gelenler ve bir kısım halk, bitkin halde dönen Atsız'ı şehrin dışında karşıladılar ve önceden hazırladıkları çadırlarda istirahatlarını sağladılar. Atsız bundan çok mütehassis oldu. O sene Şam'dan vergi almadı. Ahali Atsız'ın Şam'dan ayrılmasına taraftar değildi. O uzaklaştığı anlarda memleketin kıtlık içinde kıvrandığını ve düşmana açık kapı durumuna düştüğünü biliyorlardı. Atsız, Anadolu'dan gelen Türkmenler'i hizmete alarak, Fâtîmî hutbesini îade etmiş olan âsî Filistin şehirlerini yola getirmeğe karar verdi. Bilhassa Kudüs'te Dâvud burcunda vaktiyle bırakıp gittiği âilesi efradına eziyet edilmiş, hazineleri yağmalanmış, oradaki Türkler dağıtılmıştı. Bu itibarla Atsız evvelâ Kudüs üzerine yürüdü. Şehrin teslim olmasını istedi. Fakat teklif şiddetli ve kaba bir şekilde reddedildi, sûr üzerinden kendisine küfürler savruldu; savaşa zaruret hâsıl oldu. Yirmi dört saatlik mücadeleden sonra, Atsız şehre girdi, üç bin kişiyi kılıç-

tan geçirtti, yalnız Kubbet'üs-Sahra'ya ve camiye sığınanlara dokunmadı. Hem ganimet, hem intikam aldı. İşleri nizama soktuktan sonra Remle'ye yöneldi. Müteâkıben Gazze'ye ve Arış'e uğradı. Buralarda şiddet gösterdi. Bir süvari müfrezesi göndererek Rif'i yağmalattı. Arkasından Yafa'yı kuşattı. Şehrin muhafızı Rezin'üd-devle Sûr'a çekilmişti. Yafa'nın surlarını yıktırdı. Bundan sonra Bağdad'a halifeye yazdığı mektupta tekrar Mısır'a yürümek üzere, kuvvet topladığını bildiriyordu.

Fakat Atsız buralarda intikam peşinde koşarken, askerinin tamamıyla kırılmasına sebep olmak ve Şam'ı hayli ihmâl etmek gibi kendisine fena bir âkibet hazırlayan hatalar işlemişti. Tarihçi *Sibt*'in bildirdiğine göre, Atsız, Şam'a döndüğü zaman ahaliyi dağılmış buldu. Nüfus üç bin kişiye inmiş, iki yüz kırk fırından yalnız iki tane kalmıştı. Gerek Şam'ın hâli, gerek Atsız'ın kuvvetlerini kaybetmesi Mısır'ın taarruza geçmesine sebep teşkil etti. Her ne kadar, Bedr'ül-Cemâli'nin bu yoldaki gayretleri Mısır'a pratik bir fayda sağlamadı ise de, sonunda Atsız'ın hayatına mal oldu.

**Suriye Selçuklu
melikliği**

Mısır'da uğranılan mağlûbiyet ve Atsız'ın aralıksız, fakat neticesiz mücadeleleri üzerine Sultan Melikşah, Suriye'yi ve o civarda feth edilecek yerleri kardeşi Tâc'üd-devle Tutuş'a iktâ etti (470 = m. 1077 - 1078) ve savaşa devam olunması emriyle Tutuş'un yanına yardımcı olarak, Musul hükümdarı, Ukaylî'lerden, Şeref'üd-devle Müslim b. Kureys'i verdi.

Bu arada Bedr'ül-Cemâli'nin gönderdiği Nasr'üd-devlet'il-Cuyûş kumandasındaki Mısır kuvvetleri

Şam'ı muhasara etmiş ise de, muvaffak olamamıştı. Fakat ertesi sene Nasr'üd-devle daha büyük bir ordu ile ve bu defa Filistin'in mühim kalelerini birer birer işgal ederek Şam'a geldi, tazyike başladı. Atsız, Haleb'e kadar gelmiş olup orayı zapta çalışan Tâc'üd-devle Tutuş'a müracaatle sür'atle yardım ricaşında bulundu; onun hizmetine gireceğini vâdediyordu, Tutuş'un yola çıktığını haber alan Nasr'üd-devle hemen muhasarayı kaldırarak, öteden beri Türkler'i hediyelerle oyalayıp Mısır tarafını tutan Sûr-Trablus şehirleri üzerinden muntazaman çekildi. Tutuş, Şam'a ulaştığı zaman Atsız tarafından karşılandı ve şehir kendisine teslim edildi. Fakat Tutuş, *el-Melik'ül-Muazzam* lâkabiyle şöhret bulmuş olan Atsız'ı ve kardeşini öldürdü. Atsız'ın hazinesine el koydu. Şam ve Suriye'ye rakipsizce sahip oldu.

2 — *Doğu Arabistan fütûhatı: el-Ahsâ bölgesinin ve Bahreyn adalarının itaate alınması :*

Melikşah, sultan olduğu sıralarda Anadolu'yu fetihle meşgul Türkmen başbuğları arasında Artuk Bey de bulunuyordu. Kayı boyuna mensup olup şecet ve kahramanlığı ile Türkmenler üzerinde büyük nüfuz sahibi bulunan Artuk Bey, tâ Sakarya kıyılarına kadar Bizanslılar'la mücadeleler yapmış, Orta Anadolu'nun açılmasında ehemmiyetli rol oynamıştı. Artuk Bey 469 (1076 - 1077) de Melikşah'ın emriyle Anadolu'dan ayrılarak kendisine yeni iktâ edilen Hulvân (Luristan) bölgesine gitti. Bölge Basra'ya kadar uzanıyordu. Sultanın tâlimâtı gereğince, buradan daha güneye incek, el-Ahsâ kıt'asında ve

Bahreyn'de oturan, şii akideli Karmatiler'i te'dip edecekti.

Artuk Bey önce el-Ahsâ sahillerinde Katif yakınlarına kadar uzandı. Fakat Necid çöllerinin devamı olan bu diyarlarda yiyecek bulmanın zorluğunu ve at-tan ziyade devenin lüzumunu anladıktan sonra, bunları tedarik etmek üzere, Basra'ya döndü. Basralılar kapıları kapayıp içeri kapandırsa da, susuzluktan dolayı, aralarından ileri gelenlerden kurulu bir hey'eti müzakere için Artuk Beyin yanına göndermeğe mecbur oldular. Artuk Bey, el-Ahsâ'ya gideceğini, deveye, yiyecek ve içeceğe ihtiyacı olduğunu bildirdi. Bunları Basralılar'dan tedarik etti. Tekrar Katif'e yöneldi (1077 ocak). Buranın hâkimi Yahya b. el-Abbas'il-Haffâci kaleyi tahliye etmiş, kimsesiz bırakmıştı. Artuk Bey, Bahreyn adalarına geçti. İtaat altına aldı. El-Ahsâ'ya dönerek Karmatiler'i te'dip etti. Bir kısmını kalelerinde kuşattı. Bunlar hutbeyi Abbâsi halifesi el-Muktedi ve Sultan Melikşah adlarına okumak ve on bin dinar vermek şartıyla anlaşma teklifinde bulundular. Ancak vâdedilen parayı toplayabilmek için, Türkmen ve Deylemliler'den kurulu Artuk Bey kuvvetlerinin muhasarayı kaldırarak uzaklaşmalarını istediler. Artuk Bey geri çekildi. Dışarı çıkan ve tarla, bağ ve bostanlardan yiyecek ne varsa sür'atle içeri naklederek kaleye kapanan Karmatiler'in direnme niyetinde oldukları anlaşılınca, aldatıldığını anlayan Artuk, civarı iyice yağmaladı ve kaleyi hücumla zaptetti. İklimin çok sıcak oluşu Türk askerlerine hayli zahmet vermişti. El-Ahsâ hisarının muhafazasını, Karmatiler'in hasımlarından, Mahsana kalesi sahibi, Abdullah b. Ali'l-Anevi'

ye vererek emrinde iki bin Türkmen atlısı bıraktı. Kendisi Hulvân'a döndü. Bu bölgede, harekâta başlamasından bir sene sonra idi ki, Karmatiler'in yola gelmiş olduğunu, memleketlerinin zaptedildiğini, hayli ganimet ele geçirildiğini bir mektupla Bağdad'a bildiriyordu. Bundan pek memnun kalan halife tarafından Artuk Bey'e yazılı olarak teşekkür edilmiş, altın değerli bir at ve hıl'atler verilmişti.

3 — *Musul, Harran, Haleb vukuâtı, Diyâr-ı Bekr'in fethi :*

Haleb hâdiseleri : Önce Erran vâlisi olan Tutuş, Melikşah tarafından Suriye melikliğine tâyin edildiği zaman, Müslim b. Kureyş'den başka, Anadolu'da Kutalmış-oğulları arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde Mansûr'un ölümü ve Süleyman-şah'ın Anadolu hükümdarı olması üzerine buna tâbî olmak istemeyen Afşın, Sunduk, Dilmaçoğlu, v.b. gibi meşhur Türkmen beylerinin de Tutuş'un maiyetine girip Suriye fütûhatına katılmaları emredilmişti. Tutuş bu kuvvetlerle ve kendisine iltihak eden Benî Kilâb Arapları'ndan birçok kimselerle Diyâr-ı Bekr üzerinden *Menbiç* (Münbiç)e gelerek, 468 (1075 - 1076) de Bizans'dan Mirdâsiler'e geçen bu kaleyi aldıktan sonra, beraberinde Benî Rukliyye'den Mahmud'un oğlu Visâb ile, Mübârek b. Şibl'in oğlu Şebib olduğu hâlde, Mirdâsiler'in 1023 den beri hâkim buldukları Haleb üzerine yürüdü. Fakat şehri müdafaa eden Sâbık b. Mahmud'un mukavemeti karşısında başarı elde edemedi.

Tutuş, Diyâr-ı Bekr, Harran taraflarında cevelân ettikten sonra, 471 (1078 - 1079) de tekrar Ha-

leb'i kuşattı. Bu defa da, gördüğümüz gibi, Atsız tarafından Şam'a çağrılmasından dolayı muhasarayı kaldırmak zorunda kaldığından yine bir netice alamadı. Tarihçi *İbn'ül-Esîr* bu muvaffakiyetsizliklerin sebebini, Haleb'e Musul emiri Şeref'üd-devle Müslim'in gizlice erzak ve sâire göndermesiyle ahalinin ihtiyaçlarının giderilmiş olmasında buluyor. *Târîh-i Baybars'a* göre de, aşağıda söyleyeceğimiz gibi, Haleb'in Şeref'üd-devle'ye teslim olmasında, arka arkaya muhasaralardan son derece sıkışık duruma düşen bu şehre, Şeref'üd-devle'nin yapmış olduğu zahire yardımının tesiri olmuştur. Fakat Haleb kuşatmasını kaldırmakla beraber Tutuş, Bizâe, Bire şehirlerini zaptettikten ve Azaz kalesini de yaktıktan sonra Şam'a gitti.

Ukaylî hâkimiyetinin genişlemesi :

Tutuş'un Haleb'den ayrılması Haleblileri memnun ettiği gibi, kendi hesabına çalışan Şeref'üd-devle için de faydalı olmuştu. Esasen Musul hükümdarı Suriye'nin anahtarı durumundaki bu zengin ve tahkimath kaleyi ele geçirmek için çeşitli çarelere baş vurmaktan geri kalmıyordu. Bu arada, bir rivayete göre, bizzat Sultan Melikşah'dan Haleb'in fethine izin istemiş, sultan da buna rıza göstermişti. Tâc'üd-devle Tutuş, Şam'a gitmek üzere Haleb'den ayrılınca, Müslim, Haleb'in reisi İbn'ül-Hutaytî'l-Abbâsî'nin dâvetini fırsat bilerek Haleb'e geldi; fakat kolayca giremedi. Anlaşılyordu ki, kalenin muhafızı olan Mir-dâsî, İbn'ül-Hutaytî ile aynı fikirde değildi. Ahali de şehri teslimden çekinmişti. Bunun üzerine Musul hükümdarı muhasara zorunda kaldı. Ancak o sırada İbn'ül-Hutaytî'nin, kale dışında bulunan bir Türkmen

tarafından yakalanarak Şeref'üd-devle'ye getirilen oğlunun sağ salim iâdesi şartıyla şehrin teslimi kararlaştırıldı ve Müslim b. Kureyş şehre girdi. Kaleye çekilmiş olan Sâbık b. Mahmud biraz direndi, sonra, kendisine senede yirmi bin altın verilmek üzere, silâhı bıraktı. Şeref'üd-devle, oğlunu — ki, aynı zamanda Melikşah'ın halası Safiye Hâtun'un oğlu idi — Haleblilerden bir hey'et tarafından mühürlenmiş müjde mektubu ile Isfahân'a gönderdi. Sultan mektubu getiren halasının oğluna Bâlis şehrini iktâ etti.

Şeref'üd-devle 474 (1081 - 1082) de Harran'ı da Arap Numayriler'in elinden aldı. Aynı zamanda Urfa'daki Bizans vâlisi Leon sulh yapıp, paralarında Musul emirinin adını yazmağı kabûl etti.

Şeref'üd-devle Müslim, Antakya prensi Ermeni Philaretos'dan da otuz bin altın yıllık vergi alıyordu. 475 (1082 - 1083) de prens bu vergiyi ödememiş, kendisinden esasen şikâyetçi bulunan Antakya ahalisi de şehri teslim etmek üzere Müslim'i gizlice dâvet etmişti. Fakat dâvet mektubu Müslim'in Hıristiyan kâtiplerinden birinin eline geçmiş ve bu kâtibin Antakya'ya kaçarak durumu Philaretos'a bildirmesi üzerine, mesele ile ilgili görülen üçyüz kadar kimse prens tarafından öldürülmüştü. Bu sırada Suriye'ye gelen Şeref'üd-devle önce Şeyzer'e yürüdü, muhasara etti ve on bin dinar karşılığında şehri sahibi İbnü Munkız'ın elinde bıraktı. Sonra Humus'a yöneldi ve zaptetti. Buranın hâkimi olup kaleye çekilmiş bulunan İbnü Mülâib, Tutuş'tan yardım talebinde bulundu. Tutuş Şeref'üd-devle'den Humus'un derhâl terkini istedi ise de, buna, İbnü Mülâib'in sultan ülkesinde bozguncu ve yol kesen bir şahıs olduğu, buna

göre cezasının verilmesi icap ettiği şeklinde Müslim'in sert bir dille cevap vermesi üzerine Tâc'üd-devle, Müslim'e karşı yürümek zorunda kaldı. Müslim b. Kureyş mecburen Humus'u bırakarak, güyâ Sûr'u muhasara etmek istiyormuş gibi o istikamette yürüdü; Tutuş, Şam'a çekildiği zaman tekrar Humus'a döndü. İbnü Mulâib'i yakaladı, fakat sadece sadakat yemini ettirmekle iktifa ederek Haleb'e geçti. Burada da Türkmenler'e karşı gaddarlık yaptı. Haleb etrafındaki Benî Rukliyye hizmetinde bulunan üçyüz kadar Türkmen süvarisini Araplar vasıtasıyla ele geçirdi ve zincirlere vurdurdu. Rukliyyeliler'i, Hânûka ve Karkisiye kalelerine karşılık, Azaz ve Esârib kalelerini teslim mecbur etti. Sonra Surûc'a da hâkim oldu.

Tutuş Şeref'üd-devle mücadelesi

Bu sıralarda Tutuş, Suriye sahillerini fethetmeye devam ediyordu. Mühim bir kale olan Antartos'u ve civar kaleleri zaptetti. Ertesi sene, (475 = 1082 - 1083), Fâtımîler'e bağlı olan Bâlebek'i İbnü Saykal'dan zabt ve Şinûz'u muhasara ettikten sonra, beraberinde Vi-sâb b. Mahmud ile Hille emiri Benî Mezved'den Ebû Kâmil Mansûr olduğu hâlde Antakya havâlisine yönelmişti. Tutuş'un Suriye'nin kuzeyinde meşgul olduğunu duyan Musul emîri, veziri Ebu'l-İzz b. Sadaka'yı kalabalık bir kuvvet başında, müdafaa gayesiyle, Haleb'e yollarken kendisi de Ukayl ve Numeyr Arapları ile Kürtler ve Şeybâniler'den kurulu bir ordu ile Şam üzerine yürüdü. Bunu haber alan Tutuş sür'atle Şam'a döndü (mayıs 1083). Şeref'üd-devle Bâlis'e geldiği zaman Kays ve Yemen Arapları'ndan bazı gruplar da ordusuna katıldılar. Müslim bir ta-

raftan da Fâtımiler'le mektuplaşarak müsterek kuşatma için yardım istiyordu. Mısır'dan müsbet cevap gelince, haziranda Şam'ı kuşattı. Şehir mukavemet etti. Nihayet Tutuş bir çıkış hareketiyle Musul emirinin kuvvetlerini bozguna uğrattı. Araplar'ın çoğu kaçtı. Şeref'üd-devle, Mısır'dan geleceğini ümit ettiği kuvvetleri beklemek üzere sebat ediyordu. Fakat halife el-Mustansır-billâh ona kuru vaidde bulunmayı kâfi görmüş ve hiçbir şey temin edememişti. Durumu gittikçe ağırlaşan ve esir düşmemek için mevkiini terke mecbur kalan Musul emiri Merc-i Suffer'e doğru çekilmekte olduğu esnada Harran halkının isyan ettiğini haber aldı. Harran ahalişi Şeref'üd-devle'yi reddederek şehrin kadısı İbnü Hulba'ya itaat etmişti (27 haziran 1083). İbnü Hulba ile Numeyriler'den İbnü Uteyr şehrin Türkmen beylerinden Çubuk'a teslimini istiyorlardı. Müslim isyan yerine sür'atle ulaşmak maksadiyle doğu istikametinde Selemiyye civarında Beni Hasin vâdisine girdi. Bir damla su bulunmayan bu çöl yolundaki cebri yürüyüş sırasında askerleri çok ıstırap çektikleri gibi, hayvanların da birçoğu telef oldu. Böylece bin müşkilâtle Harran'a yürüdü. Diğer taraftan veziri Ebu'l-İzz'i Humus hâkimi İbnü Mülâib'e göndererek, Humus'a ilâveten Selemiyye'yi ve Hama civarındaki Rafâne'yi vermek suretiyle anlaşmayı, bu suretle İbnü Mülâib ve kendisine Hama'yı verdiği Şebib b. Mahmud'ir-Rukliyye vasıtasıyla Tutuş'un harekâtını kontrol altına almayı unutmamıştı. Şeref'üd-devle bir buçuk ay Harran'ı kuşattı. O zaman Harput taraflarında karargâh kurmuş olup yapılan teklif üzerine Harran'ı almağa gelen Çubuk'u Culab çayı kenarında

geri püskürttükten sonra muhasarayı şiddetlendirdi. Nihayet Harran'ı zapta muvaffak oldu (eylül 1083). Ahaliden çoğunu kılıçtan geçirdi. Doksan altı kişiyi surlar üzerinde öldürttü. Ayrıca kadı İbnü Hulba ile bunun Ebû Bekr ve Ömer adlarında iki oğlunu ve taraftarlarını burçlara asmak suretiyle idam ettirdi. Ertesi sene Antakya düklüğünün tahkimatlı şehirlerinden olup Ermeniler elinde bulunan Sumeyyat (Samsat) ı da zapteden Şeref'üd-devle Müslim hayli kuvvet kazanmış bulunuyordu.

Diğer taraftan 1041'den beri Kefertâb ve Oront (Asi nehri bölgesi)'a hâkim bulunan, Benî Kinâne'den, Sedid'ül-mülk Ebu'l-Hasan Ali b. Munkiz de 1075 den beri Suriye'ye akınlar yapan Ahmed-şah idaresindeki Türkmenleri hizmetine alarak kuvvetlendikten sonra Şeyzer kalesini Bizanstan kurtarmıştı (30 kasım 1084). Suriye - Anadolu sınırlarında Rumlarla birçok başarılı savaşlar veren Ahmed-şah eylül 1075 de Menbiç'i Bizanslılardan almış, sonra Haleb'e inerek Nasr b. Mahmud'il-Mirdâs maiyetindeki Türkmenlerin başına geçmişti. Fakat 1076 mayısında Nasr, Ahmed-şah'ı tevkif ederek Haleb kalesine haps etti ve bayram günü fazla sarhoşluktan dolayı Türkmenlere saldırdı, mücadele esnasında bir ok isabetiyle öldü. Bunun üzerine Türkmenler şehre girdiler ve Haleb'in yeni sahibi Nasr'ın kardeşi Sâbık'tan reislerinin serbest bırakılmasını istediler. Sâbık bu talebi yerine getirdi, Ahmed-Şah'a hil'atler giydirdi, Türkmenleri memuriyetlere tâyin ederek, bunlar vasıtasıyla kardeşi Visâb'a temayül gösteren kendi kabilesi Benî Kilâb üzerinde hâkim olmaya çalıştı. Visâb da Kilâbları etrafına toplamağa gayret

ediyordu. Buna karşı Sâbık, Ahmed-şah'ın yardımına müracaat etti. Ahmed-şah, o sırada beşyüz kişi ile Bizans yolu üzerinde gazâ yapmakta olan Dilmaçoğlu ile birleşerek Visâb'ın kuvvetlerini bozguna uğrattı (1076 temmuz). Bu muharebe esnasında Türkmenler karşı tarafın kölelerine dokunmamışlar, sayısı on bini bulan bu kölelerden bir tanesini bile öldürmemişlerdi. Az sonra Dilmaçoğlu ile arası bozulan Ahmed-şah 1078 de Türkmenlerin ileri gelenleri tarafından ortadan kaldırıldı.

**Diyâr-ı Bekr'in fet-
hi sebepleri**

Diyâr-ı Bekr bölgesinin fethine bu senelerde başlanmıştı. Bu harekâtın sebebini ve cereyan tarzını iyi anlamak için Bağdad hâdiselerine göz atmak lâzım geliyor.

Halife el-Kaaım bi-emrillah 45 sene 8 ay hilâfetten sonra 75 yaşını aşkın olduğu halde 3 nisan 1075 de vefat etti. Yerine torunu, veliahd Ebu'l-Kaaım Abdullah, 20 yaşında el-Muktedî billah adıyla halife oldu. İlk olarak Nizâm'ül-mülk'ün Bağdad'da bulunan oğlu Müeyyed'ül-mülk, vezir Fahrü'd-devle, büyük fakihlerden Şeyh Ebû İshak Şirâzî, Ebû Nasr b. Sabbag, nakibler nakibi Tarrad, kadılar kadısı Ebû Abdullah Damgâni biat ettiler. El-Kaaım'ın vasiyeti gereğince Fahr-üd-devle halifelik vezaretinde kaldı.

Fahr'üd-devle Muhammed b. Cehir devrin sayılı devlet adamlarından biriydi. Kendi memleketi olan Musul'da Ukaylî'lerden Bereke b. Mukallid'in hizmetinde bulunmuş ve Bizans İmparatorluğu nezdinde bu emirliği başarı ile temsil etmişti. Bir müddet Haleb'de vazife gördü, sonra Meyâfârikîn (Silvan) de Mervanilerin veziri oldu. Dirayeti ve çalışkanlığı sa-

yesinde şöhret bulduğundan 1062 de el-Kaaim tarafından Bağdad'a dâvet edilerek hilâfet vezirliğine getirildi. Gerek Fahr-üd-devle, gerek oğlu Amid'üd-devle Ebû Mansûr, el-Muktedi-billâh zamanında dahi nüfuzlu şahsiyetler idiler. Nitekim yeni halife, sultandan biât almak üzere, Melikşah'ın saltanat ahidini, birçok hediyelerle, Isfahan'a Amid'üd-devle ile göndermişti. Ebû Mansur aynı zamanda Nizâm'ül-mülk'ün kızı Zübeyde ile evli bulunduğu için Cehir âilesi saltanat merkezinde de itibar görüyordu. Bağdad'da bazı hâdiseler iki vezirin arasını bulandırır gibi olmuş ise de, neticede Fahr'üd-devle ve oğlu, Melikşah ve Nizâm'ül-mülk tarafından tutulmuşlardı: 1077 de Bağdad'da mezhep ihtilâfı yüzünden şâfiilerle hanbeliler arasında niza çıkmış ve iş kan dökülmeğe kadar varmıştı. Nizâmîye medresesi civarında vâki olan bu kavgaya vezirin oğlu Müeyyed'ül-mülk engel olamadığı için Nizam'ül-mülk'e "Bağdad'da nizam yok!" mealinde cinaslı mektuplar yazıldı. Şâfiî fakihlerinden el-Hasan'üs-Suffer'ül-Vâsiti durumu bir kaside ile Nizam'ül-mülk'e arzetti. Şikâyetçilerden bir kısmı bu mücadelede hanbeliler taraftarı vezir Fahr'üd-devle'nin parmağı olduğunu bildiriyorlardı. Bunun üzerine, yeniden Bağdad şihneliğine getirilmiş olan Saad'üd-devle Gevherâyîn, Sultan ile Nizâm'ül-mülk'ün, Fahr'üd-devle'nin derhal vezaretten azli talebinde bulduklarını halifeye bildirmeğe memur edildi. Şihne İbn Cehir'in adamlarını da te'dip emrini almıştı. Gevherâyîn'in Bağdad'a doğru hareket ettiğini duyan Fahr'üd-devle kusurlarını affettirmek ve istirhamda bulunmak üzere oğlunu dergâha (sultan sarayı) gönderdi. Amid'üd-devle yolda

şihne ile karşılaşmamak için dağ yolunu takiben sultanın dergâhına geldi ve Nizâm'ül-mülk'ü meselede kabahatleri bulunmadığı husunda iknaa muvaffak oldu. Diğer taraftan, saltanatın hilâfet üzerindeki nüfuzunu göstermek itibariyle dikkate değer ki, Gevherâyîn doğruca halifeye giderek emri icrada ısrar göstermiş ve el-Muktedî, Fahr'üd-devle'yi hapsettirmişti. Amîd'üd-devle vazifesini başardıktan sonra 29 kasım 1078'de Bağdad'a döndü. Fakat halife Cehîr-oğullarının evlerinde mahbus kalmalarını emr ile çevresinde saygı uyandırmış olan Ebû Şucâ Muhammed'i vezir yaptı. Bir müddet sonra ise, Nizâm'ül-mülk'ün halife nezdindeki teşebbüsü neticesinde Ebû Şucâ vezirlikten alınarak yerine Amîd'üd-devle tâyin edildiği gibi, babası Fahr'üd-devle de serbest bırakıldı (ağustos 1079).

Daha birkaç kere vezirlik makamını işgal eden bu âile nihayet haziran 1083'te bu vazifeden affedildiği zaman Nizâm'ül-mülk'ün aracılığı ile sultan tarafından dergâha çağrıldı. Bağdad'dan Hacıp Yaruk, şihne ve Müeyyed'ül-mülk tarafından uğurlanan cehîr-oğulları bütün âileleri ile birlikte Isfahan'a gittiler ve devletin ileri gelenleri tarafından karşılandılar, büyük ikram gördüler. İşte bu hâl Mervanî hükûmetine son verilmesine sebep teşkil etti.

X. yüzyılın sonuna doğru kurulup az zamanda Hamdanîlerin yerine geçen ve Nasr'üd-devle Mansûr'un hükümdarlığı başlangıcında (1081) Âmid, (Diyarbakır), Meyâfârikîn, Mardin ve Erzen gibi dört büyük şehirden başka Siirt, Hısn Keyfâ (Hasan Keyf), Ceziret-i İbni Ömer (Cizre), Savur ve daha otuz kadar kaleyi kaplayan Mervanî devletini vezir

Ebû Tahir b. el-Anbarî mükemmelen idare etmekte idi. Lâkin 1083'de Ebû Tâhir azledilerek, mer'leket, vezirliğe gelen tabib Ebû Sâlim'in tahakkümü altına düşmüş ve idare bozulmuştu. Melikşah'ın teveccühünü kazanmağa muvaffak olan Fahr'üd-devle b. Cehîr bunu fırsat bildi. İyi tanıdığı Diyâr-ı Bekr bölgesinin ehemmiyet ve zenginliğini anlatıyor, esasen Fatîmî'lerle temaslar kurmak suretiyle Selçuklu ana siyasetine aykırı bir yön alan Mervanîler elindeki bu kıymetli ülkenin doğrudan doğruya imparatorluğa bağlanmasını sultana tavsiye ediyor, bunun şu zamanda hiç de müşkil bir iş olmayacağını ileri sürüyordu. Nizâm'ül-mülk'ün de desteklemesi ile Melikşah, şii temayüllü Mervanî âilesinin topraklarını Fahr'üd-devle'ye tevcih etti ve hil'at, günde beş nöbet çaldırması için davul ve sancak vererek, onu Diyâr-ı Bekr'in fethine gönderdi. Fahr'üd-devle kendi adına hutbe okutmak, para bastırmak müsaadesini de almıştı (haziran, 1083). O zaman Irak-ı Acem bölgesi kumandanlığına tâyin edilmiş bulunan Saa'd'üd-devle Gevherâyin mühim bir kuvvetle Fahr'üd-devle'nin maiyetine verildi. Aynı zamanda Hille hükümdarı Bahâ'üd-devle Mansur ile oğlu Seyf'üd-devle Sadaka'nın da askerleriyle ona katılmaları emredildi. Bu senenin (1083) sonlarına doğru Fahr'üd-devle Diyâr-ı Bekr istikametinde ilerlerken, yukarıda gördüğümüz gibi, Karmatilerle başarılı bir mücadeleden sonra Irak-ı Arab'da Hulvan kıt'asına yerleşmiş bulunan Artuk Bey, Fahr'üd-devle'ye yardım emrini aldığından, o da az zamanda topladığı Türkmen kuvvetleriyle Fahr'üd-devle ordusuna katıldı. Dilmaçoğlu, Çubuk ve daha birçok Türkmen beyleri

Artuk ile beraber idiler. Bundan başka, yine aldıkları emir üzerine, Van gölü havzası, Malazgirt, Muş bölgesi hâkimi Sunduk ile, büyük kumandanlardan olup kendisine Diyârı Bekr'in merkezi Meyyâfarikîn şihneliği tevcih edilmiş bulunan Hâcib Altuntak, Fahr'üd-devle'ye iltihak etmişlerdi.

Diyarbakır'ın kuşatılması

Böylece çeşitli bölgelerden toplanan büyük bir ordunun kendi üzerine gelmekte olduğunu haber alan Mervânî Nasr'üd-devle Mansûr memleketini kurtarmak imkânlarını aramağa başladı. Bir yandan sultan nezinde teşebbüse geçmeği düşünürken, diğer taraftan Musul ve el-Cezire hükümdarı Şeref'üd-devle'den yardım rica ediyor, Diyâr-ı Bekr'in en mühim kalesi Âmid'i (Diyarbakır), Cizre de dahil olmak üzere Diyâr-ı Rebia'nın bazı şehir ve kalelerini ona vereceğini vaad ediyordu. Şeref'üd-devle aralarında mevcut düşmanlığa ve karşılıklı güvensizliğe rağmen, bütün kuvvetlerini toplayarak Mervânî'ye yardım etmek için sür'atle Âmid'e gitti; onunla birlikte şehrin kenarında mevzi aldı. Temmuz ayında Âmid ovasına inen Fahr'üd-devle, sırf Arab askeri tarafından müdafaa edilecek olan bu kuvvetli kaleye taarruzda tereddüt gösterdi. Zira Musul'dan tâ Akdeniz sâhillerinde Hama'ya kadar hükmünü yürütebilecek dereceye varan Şeref'üd-devle Müslim, Mervânî ile işbirliği yapmakta olduktan başka, vaktiyle Sultan Alp Arslan'ın, surlarını pek beğenerek eliyle okşamaktan kendini alamadığı Âmid şehrini zapt etmek kolay değildi. Mâmafih tarihçi *İbn ül-Esîr*'in bir ifâdesinden Fahr'üd-devle'de daha ziyâde Arablık hislerinin rol oynadığı anlaşılıyor; o, hemşehrisi Musullu

askerler de dâhil olduğu hâlde Arabların burada Türkler tarafından ezileceğini bildiğinden, buna engel olmak için, derhal hücumla geçmemiştir. Buna karşılık, Şeref'üd-devle'de ise "başlarında Büyük Sultanın sancağının dalgalanmakta olduğu" Selçuklu imparatorluk ordusuna karşı mukavemete girişmek cesareti kalmamış ve Mervânî'nin de Sultanın tâbilerinden biri olduğunu ileri sürerek Fahr'üd-devle ile uyuşma yollarını aramıştı. Uzun müzakerelerden sonra, Şeref'üd-devle'ye bağlı kuvvetlerin çekilmesini sağlamak üzere, Türk askerinin biraz geriye alınması hususunda anlaşmaya varıldığı zaman, Selçuklu ordusunda beklemekten doğan sabırsızlık son haddini buldu. Artuk Bey, "Büyük Sultanın dâimâ ileri gitmesi gerekli olan sancağını geri alamayacağını" bildirerek başkumandan Fahr'üd-devle'nin çekilme emrini reddetti. Fena halde asabileşen bir kısım Türkmenler de, Çubuk'un kumandasında, geceleyin âni hücumla geçtiler (31 temmuz 1084), Arapları bozguna uğrattıktan sonra ordugâhlarına daldılar, bütün harp malzemelerini, atları, develeri, koyun sürülerini ele geçirdiler, muhariplerin çoğunu yakaladılar. Bu hücumdan esâsen haberleri olmayan Fahr'üd-devle de, Artuk Bey de Türkmenlerin önünü alamamışlardı. Şeref'üd-devle ile Mervânî, askerleri darmadağın olduğundan, Âmid'e sığındılar.

Fakat Türkmen baskını hâdisesi Fahr'üd-devle ile Artuk'un arasını açtı. Ordunun bütün idaresi eline verilmiş olan Fahr'üd-devle bu hareketin, Türkmenler üzerinde büyük nüfuz sahibi Artuk Bey'in göz yumması neticesi olduğunu sanarak, onu müşkül duruma sokmak için, ele geçirilen para ve eşya-

nın toptan Isfahan'a gönderilmesi gerektiğini ileri sürdü. Böyle bir teşebbüsün ve bir taraftan boyuna satılmakta olan ganimetlerden geri kalanın toplatılmasının, kendi otoritesini kıracağını düşünen Artuk Bey bu teklifi de reddetti. Bunun üzerine Fahr'üdevle bütün kumandanlık işlerini Sultan tarafından şihnelik vazifesiyle gönderilen Altuntak'a devredeceğini bildirdi. Bütün bunlar, sultan ordusunun bu iki başı arasındaki anlaşmazlığın gittikçe derinleşmekte olduğunu gösteriyordu.

Âmid içine kapanan Şeref'üdevle ezici muhasaradan kurtulmak için bu durumdan istifade etti. Âmid'e giden yolları kontrolü altında tutan Artuk Bey ile muharebeye girişti ve sâlimen Âmid'den çıkmasına müsaade ettiği takdirde, ona ehemmiyetli miktarda para vermeyi taahhüt etti. Artuk Bey Müslim ile anlaştı ve Türkmenlerin mühim bir kısmı maiyetinde olduğu halde Sincar'a çekildi. Artuk Bey'in ve onunla beraber Türkmenlerden çoğunun ayrılması üzerine Musul emiri Âmid'den çıkarak Rakka'ya ulaşmağa muvaffak oldu (ağustos 1084), Artuk Bey'e olan vaadlerini de yerine getirdi. Evvelce esir düşen Benî Ukayl mensupları, kadınlar ve çocuklar da Seyf'üdevle Sadaka tarafından para ve mal karşılığında kurtarılarak memleketlerine gönderildi. Bu sebeple devrin Arap şairleri Seyf'üdevle'yi çok methetmişlerdir.

Meyâfârikin'in kuşatılması

Bu durum karşısında Fahr'üdevle, oğlu Zaim'üdevle Ebu'l-Kaasım'ı Âmid muhasarasında bırakarak, kendisi, şihne Altuntak ile Gevherâyin'in kumandanlarından Ayaz, Törşek, Humartaş ve Bahâ'üd-

devle Mansur ile oğlu Seyf'üd-devle Sadâka beraberrinde olduğu hâlde, beldenin Âmid ayarında diğer tahkimli kalesi Meyafârikîn (Silvan) e hareket etti ve bir aralık Âmid'den çıkarak buraya gelmiş olan Mervânî'yi kuşattı. Her iki kaleyi, tahkim edilmiş olduklarından, bir seneden fazla çemberde tutmak zarureti hâsıl olmuştu. Bu esnada Fahr'üd-devle, Mervânî'nin diğer şehir ve kalelerini boş bırakmıyordu. Gönderdiği kuvvetler kalesi müstesna Mardin şehrini işgal etmişlerdi. Sonra sırasıyla Siirt, Erzen şehirleriyle Hısn Keyfâ vesair kasabalar kolaylıkla düşürüldü. Bütün memleketinin birer birer zaptolunacağını hisseden Nasr'üd-devle Mansur bizzat sultana istirhamda bulunmağa karar verdi. Veziri tabib Ebû Sâlim'i Meyafârikîn'de vekil bırakarak şehrin Ebu'l-Heyca'il-Rammâdi, Emir Davud b. el-Eşkери, reis Ebû Abdullah b. Muşek gibi ileri gelenleriyle Galib-oğullarından ve başkalarından bir hey'etle ve birçok hediyelerle Isfahan yolunu tuttu. Fakat devlet erkânı ve vezir Nizâm'ül-mülk ile konuşmalar yapan Mervânî, Melikşah tarafından bir türlü kabul edilmiyordu. Tâ büyük hâtuna (Terken Hâtun) kadar varan aracılık ricaları neticesinde, sultan, onun yalnız Meyafârikîn ile iktifaya rıza göstermesi hâlinde harekâtı durdurmak emrini vereceğini bildirdi. Mervânî, uğrayacağı âkıbete nisbetle ehven şartları ihtiva eden bu teklifi, kalelerin aslâ düşmeyeceğini sanan veziri Ebû Sâlim ile yazışmadan sonra kabûl etmişti.

Diyarbakır'ın zaptı: Âmid kuşatması Fahr'üd-devle'nin oğlu Zâim'üd-devle ile "Mukaddem-i Sâlar" diye anılan Cenah'üd-devle (veya Sabah'üd-devle) tarafından idare edilmekteydi (nisan 1085).

Muhasara şiddetlendirildi. Hattâ içerdekileri erzak sıkıntısına sokmak için civardaki bağ ve bostanlar tahrip edildi. Şehrin sâkinleri mahrumiyetlere rağmen müdafaada ısrar gösteriyorlardı. Ancak çoğunluk teşkil eden hıristiyan halkın müslümanlar üzerinde tazyik yapması ve bu harekete esasen müslüman olmayan kale muhafızı tarafından göz yumulması üzerine şehir dahilinde ihtilâf başgösterdi. Rum, Ermeni ve Süryani ahali evlerinde topladıkları zahireden müslümanları yararlandırmıyorlar, yahut ancak pek yüksek fiyatlarla satıyorlardı. Açlıktan başka böyle namertçe muamelelere mâruz kalınca müslümanlar şehri teslimine karar verdiler: Ebû'l-Hasan adında birinin idaresinde bir kalabalık, surlara çıkarak, hep birden bağırarak sultan ordusunu dâvet ettiler ve kapıları açtılar, böylece Zaîm'üd-devle şehre girdi, Âmid'e hâkim oldu (4 mayıs 1085). Ordunun şehre girişi anında müslümanlar hıristiyan evlerini yağma ederek intikam aldılar. Fahr'üd-devle Âmid'in idaresini Zaîm'in idaresine bıraktı ve Çubuk'u şihne tâyin etti.

Meyâfârikin'in zaptı

Mervanî Nasr'üd-devle hâlâ ülkesine sahip olmak emelini besliyordu.

Bu itibarla o zaman kardeşi âsî Tekiş ile meşgul bulunan Melikşah'ın karargâhına kadar giderek, yeniden aracılık için Terken Hâtun'a hediyeler gönderirken, Kumandan Ayaz vasıtasıyla vezir Nizâm'ül-mülk'e ricalarda bulunmuş, bu arada ordugâhtaki tüccar ve sarraflardan borç para isteyecek kadar kötü duruma düşmüştü. Diğer taraftan, aşağıda göreceğimiz gibi, Siirt, Erzen, Bitlis ve Ahlat şehirlerinin zaptolunduğu haberleri gelmekte

ve Âmid'den sonra, Meyâfarikîn'in de yakında düşeceği bildirilmekteydi. Bunun üzerine Mervânî, sultanın eski tekliflerine razı olduğunu arzetti ise de artık vakit geçmiş bulunuyordu. Şaşkına dönen Mansur bu sefer altmış bin altın cehiz karşılığında Melikşah'ın kızlarından birini istemek acaipliğini göstermiş, bu da pek tabii olarak istihfafla karşılanmıştı. Mervânî nihayet hiç bir şey elde edemeyerek İsfahan'a döndü.

Meyâfârikîn kuşatması uzun sürdü. Bu esnada Türk kuvvetlerine kumanda eden Altuntak'ın ansızın ölmesi üzerine bıraktığı eşya arasında şehir içindikilerden gelen mektuplar ve hediyeler meydana çıkmasından bu kumandanın şahsî menfaatler sağlamak için muhasarayı uzattığı anlaşılmıştı. Âmid'in düşmesinden sonra maiyetinde Sunduk, Dilmaçoğlu ve sair beyler olduğu hâlde doğuya yönelerek Bitlis'i, arkasından kısa bir muhasara sonunda Ahlat'ı zaptetmiş olan ve bu sebeple kışı Siirt'te geçiren Fahr'üd-devle Meyâfârikîn işine son vermeyi kararlaştırdı. O sırada, Hısn-keyfâ'yı zaptedip kendine karargâh merkezi yapan Saad'üd-devle Gevherâyin kalabalık askerle gelmişti. Böylece takviye gören ordu Saad'üd-devle'nin idaresinde muhasarayı şiddetlendirdi, Mancınıklarla duvarlar tahrip edildi, burçların bir kısmı yıkıldı. Ahali direnmenin faydasızlığını anlayarak şehri teslim etti (31 ağustos 1085).

Fahr'üd-devle kalenin inatçı müdafii Ebû Sâlim'i tevkif etti. Memlekette istikrarı sağladıktan sonra, hapisten çıkardığı eski vezir Ebû Tahir b. el-Anbarî'nin yardımını ile hazineyi aldı; hepsini oğlu Zaîm'üd-devle Ebû'l-Kaasım ile İsfahan'a gönderdi. Bir mil-

yon dinar kıymetinde olan ganimet ocak 1086 da Melikşah'a takdim edildi.

Diyâr-ı Bekr'in bu iki mühim kalesinin alınmasından sonra Mardin kalesi de Moncuk Bôri'ye teslim olduğu gibi, yine müstahkem mahallerden olan Cezi-ret-i İbn Ömer (Cizre) Çökürmüş tarafından, şehrin ileri gelen âilelerinden Vehbânilerin surdaki gizli bir kapıyı göstermeleri neticesinde, zaptolundu.

Mervânî'lerin sonu: Bu suretle bir buçuk seneye yakın zamandan beri devam eden hareket sonunda Mervânî'lerin sahip buldukları Diyâr-ı Bekr bölgesi ile Van gölü havzası feth edilmiş oldu. Kaleler ve kasabalar Türkmen bey ve reislerine iktâ edildi. Bunlar kendilerine verilen yerleri muhafaza ile vazifelendirildiler. Reis ve beylerle birlikte olan Türkmen boyları da beldenin çeşitli yerlerinde yaylak ve kışlaklar tesis ederek yerleşiyorlardı. Ancak mukavemetsiz teslim olan bazı kaleler, buraları müdafaa etmemiş olan Mervân âilesi mensuplarına bırakılmış (meselâ Diyarbakır'ın Atak kasabası), bundan başka Alp Arslan zamanından beri Siverek, kalesini başarı ile koruyabilen Bogusağ adındaki Ermeni, Bağdad'da halife yanında törenle müslümanlığı kabul ettikten sonra, Melikşah'tan beylik menşuru almak suretiyle kaleyi muhafaza etmiş ve artık bir Türk - İslâm emiri sıfatını kazanmış olan bu Ermeni'nin sülâlesi civardaki büyük beylere tâbi olarak yüzyıl kadar yaşamıştır.

Vazifesini bitiren Fahr'üd-devle, Gevherâyin ile beraber, Bağdad'a, oradan da sultana açıklamalarda bulunmak üzere Isfahan'a gitti ve kendine yeniden kumandanlık emri alarak döndü. Halbuki Mervânî

Mansur hâlâ İsfahan'da bulunuyor, sızlanmalarına devam ediyordu. Melikşah buna da Bağdad civarındaki yılda 30 bin dinar gelirli Harbi nahiyelerini iktâ edip oraya gönderdi. Bu zat sultanın ölümüne kadar orada kalmıştır.

Fahr'üd-devle iki yıl kadar Diyâr-ı Bekr kumandanlığında kaldı. Kendisi Meyafârikin'de, oğlu Âmid'de oturuyordu. Bunlar işleri intizama koyuyor, memleketi imara çalışıyorlar, fakat bir taraftan Mervânî'lerin arta kalan servetlerini kendi hesaplarına toplamağa devam ediyorlardı. Fahr'üd-devle, Nâsır'üd-devle'nin hazinelerinden bir kısmını diğer oğlu, halife'nin veziri, Amîd'üd-devle'nin yanına Bağdad'a taşıyordu. Bu hal İsfahan'da duyulunca Melikşah tarafından merkeze çağrılan Fahr'üd-devle'nin oldukça kabarık yekûn tutan bir servet ele geçirdiği tespit edildi. Bunun üzerine vazifesinden alınarak, yerine tanınmış fakihlerden Kıvam'üd-din Ebû Ali'el-Belhî tâyin olundu (1089). Ebû Ali'nin âdil idaresine rağmen, kendine bağlı Erzen şehri vâlisi el-Bustî'nin halkın mallarını zaptetmek gibi yersiz hareketleri yüzünden, hakkında şikâyetler yükseldi. Erzen ahalisinden bir hey'et şikâyetlerini bildirmek üzere sultanın yanına giderken, Ebû Ali'nin hasımlarından olup yukarıda adı geçen reis Ebû Abdullah b. Muşek ve daha birkaç Meyafârikinli de İsfahan'a doğru yola çıktı. Melikşah hey'etleri dinledikten sonra Ebû Ali yerine, Diyâr-ı Bekre, vezir Nizâm'ül-mülk'ün aracılığı ile, o zaman dergâhta bulunan Amîd'üd-devle b. Fahr'id-devle'yi tâyin etti (1090). Amîd'üd-devle tekrar hilâfet veziri olarak Bağdad'a gittiği sırada (aralık 1091) Âmid'de küçük kardeşi Kâfi'üd-dev-

le Ebu'l-Berekât'ı bırakmıştı. Sultan Melikşah vefat ettiği zaman Diyâr-ı Bekr'de Isfahan'a çağrılan Ebu'l-Berekât'ın vekili Ebu'l-Hasan bulunuyordu.

Musul'un zaptı : Musul bölgesine gelince: Sultanın tâbilerinden olduktan başka, aynı zamanda halası Safiye Hâtunun kocası olan Musul hükümdarı Şeref'üd-devle'nin, Âmid muhasarası sırasında Mervânî âilesiyle işbirliği yapması ve sultan ordularına karşı mukavemete girişmesi gibi davranışlarının karşılıksız kalmıyacağı tabii idi. Müslim'in, Fahr'üd-devle ve Artuk Bey tarafından Âmid'de kuşatıldığını öğrendikten sonra sultan, Ukayli'lerin bütün topraklarını Fahr'üd-devle'nin oğlu Âmid'üd-devle'ye iktâ etmiş ve onu vaktiyle babasına yaptığı gibi, hil'atlerle taltif ederek, Bağdad şihnesi Kasım'üd-devle Aksungur ile birlikte, kalabalık bir ordu başında Musul'a göndermiş (477 = m. 1084 - 1085), ayrıca Türkmen beylerine Âmid'üd-devle'nin idaresine girmelerini emretmişti. Bu emir gereğince, Irak-ı Arap bölgesinin kumandanı Humar-tegin Savab ile, o zaman Sincar'da karargâh kurduğunu söylediğimiz ve Âmid muhasarasında Şeref'üd-devle Müslim'in kurtulmasını sağladığından dolayı suçlu durumda olduğu için, kendisini affettirmek maksadiyle Isfahan'a gitmek üzere yola çıkmış bulunan Artuk Bey bütün kuvvetleriyle Musul önünde Âmid'üd-devle'ye iltihak ettiler. Kuşatılan Musul kolayca teslim alındı. Isfahan'dan Ukayli ülkesine doğru gelmekte olan sultan da Musul'da şehrin ileri gelenleri tarafından karşılandı. Bu sırada, Sultanın kardeşi Tekiş'in tekrar ayaklandığı ve imparatorluğun doğu sınırlarında bazı kaleleri işgal ettiği haberi geldi. Bu haber

üzerine Melikşah buralarda fazla zaman kaybetmeyi uygun bulmayarak yürüyüşünü durdurdu. Nizâm'ül-mülk'ün oğlu Müeyyed'ül-mülk'ü Şeref'üd-devle'nin bulunduğu Rahbe şehrine yolladı ve onu huzuruna dâvet etti. Her şeyini kaybetmek durumuna düşmüş olan Şeref'üd-devle derhâl Haleb'den tedarik ettiği ağır hediyelerle sultanın yanına geldi. Hediyeler arasında, Âmid muhasarasından kaçarken hayatını kurtaran Beşşâr adındaki kıymetli atı da vardı. Şeref'üd-devle, bu hareketi ile sultanı memnun etmeğe muvafak olmuştu. Melikşah onu eski emirliğinde bıraktı (kasım 1084). Kendisi, kardeşi Tekiş üzerine, doğu sınırlarına doğru yola çıktı.

Tekiş'in isyanı : Başta söylediğimiz gibi Sultan Melikşah, 1073 de Belh ve Toharistan bölgesini Şihâb'üd-devle Tekiş'e vermişti. Sultanın Horasan'a her uğrayışında Tekiş huzura gelir, sadakatini te'yit ederdi. Fakat önce 473 (1080 - 1081) de isyan etti. Kaynaklar buna sebep olarak Melikşah'ın ordudan uzaklaştırdığı kimselerin Tekiş'i teşvik etmesini gösteriyorlar. Sultan Rey'de askeri teftiş ederken disiplin tanımayan 7 bin kişinin derhâl ihracını emretmişti. Bunlar da Bûşenc'de bulunan Tekiş'in yanına gitmişlerdi. Bu suretle merkeze muhalif hayli eleman kazanmış olan Tekiş, ihtimal saltanata sahip olmak emeliyle Melikşah'a karşı ayaklandı. Merv-i Rûd, Şâhcân, Tirmiz ve sâir mühim yerleri işgal etti. Tekiş'in maksadı sür'atle Nişâpûr'a ulaşıp bütün Horasan'ı ele geçirmektir. Fakat sultan daha çabuk hareket ederek ondan önce Nişâpûr'a vardı. Plânının gerçekleşmeyeceğini anlayan Tekiş, ricatle Tirmiz'e kapandı

ve orada Melikşah tarafından muhasara edildi. Tekiş af isteğinde bulundu ve sultanın huzuruna geldi.

477 (1084 - 1085) de Melikşah Musul bölgesinde iken Tekiş etrafındakilerin teşvikiyle tekrar ayaklandı. Merv-i Rûd'dan Serahs'a kadar bölgeyi hâkimiyeti altına aldı, nihayet Serahs'ı muhasara etti. Kumandan Mes'ûd b. Yâhiz tarafından iyi tahkim edilmiş olan bu kale dayanıyordu. Ancak şiddetli ve devamlı muhasara neticesinde düşmek üzere iken, Tekiş ve yarındakiler, oraya kasten gönderilen ve casus taklidi yapan bir vazifelinin elindeki mektuptan sultan ile Nizâm'ül-mülk'ün yaklaşmakta olduklarını sanarak muhasarayı kaldırdılar ve çadırlarını, hayvanlarını ve yemek tencerelerine varıncaya kadar her şeylerini bırakarak Venec kalesine çekildiler.

Halbuki sultan; Artuk Bey, Porsuk, Bozan, Kamaç, Humârtaş, Törşek, Ayaz ve diğer beylerle Musul'dan hareket etmiş ve Horasan'a ancak üç ay sonra varabilmişti. Tekiş'i takip eden sultan onu Tirmiz kalesinden indirdi ve hapse attırdı. Yerine onun oğlu Ahmed'i tâyin etti. Bu suretle Melikşah'ı zaman zaman işgal eden bir kardeş galesi de ortadan kalkmış oluyordu ki, bunun, dış fütûhâtın engelsizce ilerlemesi bakımından ehemmiyeti şüphesizdir.

4 — *Anadolu'nun fethi :*

Malazgirt savaşından sonraki durum: Malazgirt muharebesinde esir edilen Bizans imparatoruna karşı Türk sultanının gösterdiği âlicenaplık mâlûmdur. Romanos Diogenes'e harp meydanında mağlûp bir hükümdar değil, bir misafir imparator

muamelesi yapılmıştı. Alp Arslan, bir arılaşma yaptıktan sonra onu, esaretinin haftasında, 3 Eylül 1071 de, serbest bırakmış ve zengin hediyeler vererek bir miktar Türk askeri himayesinde onun diğer esirlerle birlikte yurduna dönmesine müsaade etmişti.

İlerdeki Anadolu meselelerinin haline temel teşkil etmesi itibariyle pek mühim olan, fakat metnine maalesef hiç bir yerde tesadüf edilmeyen andlaşma o devir Bizans tarihçilerinden *Zonaras'a* ve *Skylitzes'in* tefsire elverişli bazı kayıtlarına göre şu şartları ihtiva ediyordu.

1 — Anadolu'nun doğusunda bir kısım arazi Türklere terk edilecekti.

2 — Diogenes'in kızlarından biri sultanın oğlu veliahd Melikşah ile nikâhlanacaktı.

3 — Diogenes fidye olarak bir (veya birbuçuk) milyon altın verecek, ayrıca Bizans hükûmeti her sene 360 bin altın vergi ödeyecekti.

İkinci maddedeki, evlenme meselesine dâir olup, Romanos Diogenes'in dönüşü ile ilgili Skylitzes'in bir kaydını delil göstermek suretiyle ortaya atılan (bu münasebetle imparatorun kızına çeyiz olarak Kolonia/Şarkî Karahisar'a kadar olan toprakların sultana devredildiği yolundaki) fikir ancak bir hayâl mahsulü olabilir. Sonraki hâdiseler de böyle bir sıhriyet işinin gerçekleşmediğini göstermektedir.

Daha ehemmiyetli olan 1. maddeye gelince, bu hususu açık şekilde ifade eden XIII. yüzyıl Süryânî tarihçisi *Barhebraeus*, Alp Arslan tarafından Malazgirt, Urfa, Antakya, Mabbug (Menbiç) işgal edildiği takdirde imparatorun karşı koymamayı taahhüt ettiğini yazar. Her ne kadar bazı modern Avrupa ta-

rihçileri başka bir kaynakta rastlanmayan bu habere inanmakta tereddüt ediyorlarsa da, şehirlerin adlarını bile veren bu kaydın uydurma olmasını şüphe ile karşılamak icabeder. Bir çok Selçuklu Türkmen kuvvetlerinin çeyrek asırdan beri üzerinde mekik dokudukları bu toprakları Bizans'a bırakarak çekilmek şöyle dursun, aksine, İran'dan beslenmek suretiyle miktarı her gün biraz daha artan Türkmen boylarına yeni sahalarda bulmak zarureti yanında, güneydoğu Anadolu'nun en kuvvetli kalelerinden biri olan bizzat Alp Arslan tarafından elli gün muhasaradan sonra dahi zaptedilememiş Urfa ile, Suriye kıt'asının kilidi durumundaki Antakya'nın, hem de Mısır'a doğru fütûhat devam ettiği bir sırada, Türkler tarafından talep edilmiş olması gayet normal, esir imparatorun da içinde bulunduğu şartlar altında buna rıza göstermesi tabii bir hâldi. Diogenes yalnız kendini ilgilendiren iç meseleler yüzünden taahhütlerini yerine getirememiş ise de, Kızılırmak - Akdeniz çizgisi doğusundaki Bizans arazilerinin Türklere bırakıldığına artık şüphe kalmamaktadır.

Sultan Alp Arslan'ın emri: Anadolu feithedilecektir :

Romanos Diogenes'in esirliği esnasında Bizans tahtında değişiklik oldu: Öteden beri entrikalar yuvası olan Bizans sarayında karşı partinin temsilcisi Dukas, üvey babası yerine, Mikhael VII. adı ile tahta çıkarıldı (ekim 1071). Ülkesine girdiği zaman durumu öğrenen Diogenes bunu bir olup bitti kabûl ederek, sultan ile yaptığı andlaşma bozulmamak şartıyla, yeni imparatorla uzlaşmak arzusunda idi. Fakat daha ziyade şiir ve edebiyat meraklısı olup devlet işlerini idareye muktedir espriye mâlik

bulunmayan yeni imparator, adamlarından bazıları-
nın teşviki neticesinde, selefi ile mücadeleye girişti.
Amasya civarında mağlûp edilen Diogenes, Sultan
Alp Arslan'ın vadettiği yardım kuvvetlerini bekle-
mek üzere çekildiği Tarsus ovasında yakalandı ve ca-
hil bir Yahudi tarafından gözlerinin acemice oyul-
ması ıstırabına dayanamayarak öldü. Bu andan iti-
baren iyice alevlenip Aleksios Komnenos tahta ge-
çinceye kadar bütün şiddetiyle devam eden Bizans iç
mücadeleleri, hükûmet başındakilerle kumandanları
kendi dertlerine düşürmüş, memleket müdafaası yü-
züstü bırakılmıştı ki, bu durumun Türklerin ahali ta-
rafından sevinçle karşılanmasına ve dolayısıyla fet-
hin kolaylaşmasına hayli faydası olmuştur.

Alp Arslan, o devir tarihçilerinden *Zonaras*,
Aristages ve *Mateos*'un da belirttikleri gibi, Dioge-
nes'in ölümü üzerine, Anadolu'da bulunan şehzade-
lere ve Türkmen beylerine, Kutalmışoğlu Süleyman'-
ın kumandasında fütûhata devam emrini vermiştir.
Yalnız devrin Grek tarihçisi N. Bryennios Türkleri
barış andlaşmasını bozmakla suçlamaktadır ki, buna
karşılık, bütün Bizans kaynaklarını asıllarından mü-
talea ettikten sonra, Alp Arslan'ın bu emrini Dioge-
nes'in mâruz kaldığı insanlık dışı muameleden duyu-
lan infial neticesi olarak vasıflandıran tanınmış araş-
tırıcı Lebeau'ya hak vermemek elde değildir. Müt-
tefiki ve dostu imparatorun merhametsizce öldürül-
mesi üzerine, kılıç hakkı olan andlaşmayı fesih de-
ğil, aksine yürürlükte tutmak için kuvvete baş vur-
maktan daha tabii ne olabilirdi!

Anadolu'yu fethetme memur edilen kumandanların
kimler olduğu hususunda Arap ve Fars kaynakların-

da mâlûmat bulunmadığı için, daha tafsilâtlı bilgi veren Bizans kroniklerine müracaat zarureti doğmaktadır. Bu eserlerde isimleri geçmemesine rağmen Türk tarihçiliğinde doğruluğundan şüphe edilmeyip, sonraları ana fikir hâlinde her tarafta yer alan: Sal-tuk, Dânişmend, Mengüçük, Çavuldur gibi beyler arasında Anadolu'nun bölüştürülerek iktâ edilmiş olduğu iddiası hiçbir ciddi bilgiye dayanmamaktadır. Buna göre biz de daha ziyade Bizans kroniklerinde ve bir iki doğu kaynağında mevcut mâlûmat çerçevesinde fethi izah etmeğe çalışacağız.

Sultan Melikşah hükümdar olduğu zaman, başta Kutalmış-oğulları ile Tutak ve Artuk Beyler olmak üzere birçok Türkmen başbuğları Anadolu'da faaliyette idiler. Bu faaliyet artık geçici bir istilâ olmayıp, tamamiyle ele geçirme, bir vatan kurma mahiyetini taşıyordu. Türk kuvvetleri her gittikleri yerde koruma tedbirleri alıyor, işgallerini genişletiyor ve çeşitli bölgelerden batıya doğru ilerliyorlardı.

İlk karşılaşmalar : Bizans İmparatoru Mikhael VII. akıllı ve tecrübeli nâzırı, aynı zamanda amcası, Caesar ünvanını hâiz, İoannes Dukas sâyesinde tâcını muhafaza edebilmiş, yine onun aracılığıyla meşhur âilelerden Komnenoslarla arayı düzeltmiş, hattâ teyzesinin kızını İzak (İsaakios) Komnenosla evlendirmek suretiyle sağlam bir birlik kurmaya muvaffak olmuştu. Memleket müdafaasını kuvvetlendirmek için, Türklere karşı kullanılmak üzere *Ölmezler* (İmmortel) adı ile yeni birlikler teşkil edildi. İmparator doğu orduları kumandanı tâyin ettiği İzak Komnenos'u Türklere geri atmakla vazifelendirdi. İzak'ın yanında, sonra imparator olan, karde-

şi Aleksios da bulunuyordu. Sergüzeştçi, gözü pek, fakat disiplinsiz dört yüz kadar ücretli Frank'tan kurulu maiyetiyle meşhur Frank savaşılarından Urselius'un iltihak etmesiyle takviye gören Bizans ordusu Orta Anadolu'ya hareket etti. Kappadokia (Kayseri) ya geldikleri zaman, halka kötü muamelesinden dolayı, bir Frank askerini cezalandırmak isteyen başkumandan İzak'a karşı Urselius cephe aldı ve bütün kuvvetlerini toplayarak, Sivas'a doğru yollandı. Rastladığı küçük bir Türkmen müfrezesini bozdu, yoluna devam etti. Geceleyin onun ordugâhtan ayrılmasına engel olamayan İzak, ertesi gün âsiyi yakalatmak üzere kardeşini takibe göndereceği sırada, bir Türk ordusunun yaklaşmakta olduğu duyuldu. Türkler öteden beri savaşlarda keşif işine fazla ehemmiyet verdiklerine göre, Urselius ile biraz önce çarpışan kuvvetlerin arkadan gelmekte olan asıl ordunun gözcüleri olması muhtemeldi. Nitekim Kayseri'de ana kütle ile vuku bulan çetin savaşta "cesaretle olduğu kadar sayıca da üstün" Türk ordusu karşısında Bizanslılar tutanamamışlar, darmadağın olmuşlardı. Başkumandan İzak esir edildi, karargâhı kuşatıldı. Fundalıklar içine kendisini dar atan Aleksios Komnenos canını kurtarmağa, tek başına ve yaya olarak Ankara'ya varmağa muvaffak oldu. Ancak orada kardeşinin Türkler elinde, hayatta olduğunu ve fidye miktarını öğrenebildi. Derhâl İstanbul'a gitti, para tedarik etti, dönüşünde Ankara'ya uğradı. Kalede kardeşiyle karşılaştı: İzak Kappadokia'da fidyesi için biraz para tedarik ederek ve geri kalan kısım için rehineler bırakarak serbest kalmış ve buraya gelmişti. İki kardeş yanlarında yetmiş kadar atlı olduğu halde İstanbul'a doğru yola ko-

yuldular. İzmit civarında iki yüz kişilik bir Türk grubuna rastladılar. Maiyet efradını fedâ etmek bahasına Komnenos'lar burada da yakalarını sıyırmak imkânını buldular ve İstanbul'a ulaştılar. Doğu ordularını başkumandanı İzak ile kardeşi Aleksios böylece alkışlar arasında, Bizans başkentine girmişlerdi!

Daha 1072 - 1073'te, yâni Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah'ın henüz amcası Kavurd ile meşgul olduğu sıralarda, Türkmên boylarının, Ankara, hattâ İzmit havâlisinde serbestçe dolaşabilmeleri dikkat çekici bir durumdur. Yukarıda bildirildiği üzere, Bizans'taki iç anlaşmazlıklar yüzünden Anadolu halkı ihmal edilmişti. Buna doğuda Ermeni'lerin, rafizî hıristiyan olan Pavlikyan'ların hiyanetini ve imparatorluktaki büyük feodal âilelerin tahakkümünü, uzun zamandan beri harplerden yorgun düşen köylüden zorla toplanan ağır vergileri de ilâve etmek lâzımdır. Onun için, esir durumunda olan ahalinin kendilerine dokunmayan, işgal edilen yerlerde halkı soymayan ve daha ziyade stratejik mevkiilerle zengin çiftlikler ve mâlikâneler arayan Türklere bir nevi kurtarıcı gözüyle baktıklarını tahmin etmek güç değildir. Bütün Anadolu ahâlisinin ardı arkası gelmez Türk akınlarından dehşete düşerek, tarlalarını, otlaklarını terk edip şehirlere, kalelere sığındıklarını ileri süren çağımız tarih araştırmacısı J. Laurent mübalâğaya sapmış görünüyor. Türk süvarileri müfrezeler hâlinde gezerlerken halk, bizzat efendileri tarafından rahatsız edilmediği takdirde, pekâlâ kendi işiyle meşgul olabiliyordu. Meselâ İzmit civarında Komnenos kardeşlerin buldukları şatoyu Türklere, tarlasında çalışan bir köylü haber vermişti.

Urselius meselesi : Sivas'ta Urselius'un kuvveti gittikçe büyüdü. O havâliyi sahipsiz, müdafaasız bulan âsi, Galatia (Ankara) ve Kappadokia bölgelerini yağmalıyor, köyleri, kasabaları zorla işgal ve tahrip ediyordu. Bu hâl imparatoru, yahut bu gibi şeylerle fazla meşgul olmayan imparatorun ziyade, hadım Nikephoris'i endişeye düşürdü. Bilgin, hatip, saray işlerinde mükemmel yetişmiş, fakat fevkalâde kurnaz ve hilekâr bir kimse olan Nikephoris eski nâzır, dürüst ve akıllı Caesar İoannes Dukas'ı Anadolu'da inzivaya çekilmeğe mecbur etmiş ve kendisi nâzırlık sandalyesine oturmuştu. Grek kaynakları bu adamın aynı zamanda paraya son derece düşkün olduğunu, mâliye işlerini bizzat eline alarak müthiş vurgunculuk yaptığını, memleketi uçuruma sürükleyenlerin belli başlılarından biri olduğunu kaydediyorlar. Nikephoris, Urselius'a karşı gönderilecek kuvvetlerin başına, mevkiinden uzaklaştırılmış olan İoannes Dukas'ın tâyini hususunda imparatoru ikna etti. Bu suretle hem Bizans topraklarını müdafaa ettiği için öğünmek, hem de, harekât sırasında nasıl olsa hırpalanacağını bildiği İoannes'in itibarını sarsmak istiyordu. Filhakika Sakarya nehri üzerinde, Amorium güneyinde (Sivrihisar civarı), Zompi köprüsü yanındaki savaşta, ordudaki ücretli Frank'ların Urselius'a iltihakları neticesinde, içinde İoannes'in oğlu Andronikos ile general Nikephoros Botaniates'in de bulunduğu Bizans ordusu mağlûp ve İoannes, Urselius tarafından esir edildi. Bütün o havâliyi Urselius hâkimiyetine aldı (1073). Bu başarılarla ihtirası kabaran Frank reisi imparatorluğa fiilen hâkim olmak ümidine kapıldı. Elinde mevkuf

bulunan İoannes Dukas'ı imparatora karşı kullanmağa karar verdi ve onu, muhalefetine rağmen, imparator ilân ederek İstanbul üzerine yürüdü. Chryso-polis (Üsküdar)'i ateşe verdi. Yangını karşı sahilten seyreden Mikhael VII. korkusundan Urselius ile anlaşma çareleri ararken, hakikatte ondan daha çok endişelenmesi icabeden Nikephoris doğrudan doğruya Türklere müracaatı uygun buldu. Zira âsiler, mânevîyatı bozuk imparatorluk orduları ile değil, ancak Anadolu'yu büyük bir azimle adım adım zaptetmekte olan Selçuklu Türk kuvvetleriyle ortadan kaldırılabilirdi.

**Süleyman - şah ve
Türkmen beyleri :
Artuk, Tutak :**

Anadolu'nun fethine memur edilmiş ve Sultan Melikşah'tan, zaptedecekleri memleketlerin hükümdarlık menşurunu almış olan Kutalmışoğulları: Mansur, Süleyman-şah, Alp İlig ve Dolat bir taraftan, diğer taraftan da sultanın emri ile aynı bölgeyi açmakla vazifeli Artuk, Tutak, Afşin, Dilmaçoğlu v.b. beyler yukarıdaki hâdiseler cereyan ettiği sırada çeşitli istikametlerde harekât hâlinde idiler. Nikephoris bunlardan Kappadokia'da kalabalık bir ordunun başında bulunan Artuk Bey ile temas kurarak, onu Urselius üzerine yürümeğe razı etti. İmparator olmak hülyalarını besleyen âsi Frank kumandanı Boğaziçi'ni geçerek İstanbul'u zaptetmek hazırlıklarını tamamlamak üzere Bithynia'da (İzmit havâlisi) Sophon (Sapanca) dağına dönmüş ve ordugâh kurmuştu. Artuk Bey sür'atli bir yürüyüşle Bithynia'ya yollandı ve ansızın Sophon'daki Frank ordugâhını bastı. Urselius bütün kuvvetlerini savaşa soktu. Türkler ok yağmuru ile mukabele etmekle

beraber düşmanın tâkibini mümkün kılacak şekilde gerilemeğe başladılar. Akıllı ve tedbirli İoannes'in etrafta yollara hâkim mevkilerin iyice kontrolünden sonra tâkibe girişilmesini tavsiyesine rağmen, başkasının fikrine itibar etmeyen Frank, çekilen kuvvetleri yakından tâkibe koyuldu. Halbuki baskın yapanlar az sayıda olup Türk ordusunun öncüleri idi. Büyük kısım Artuk Bey tarafından geçit yerlerine, boğazlara yerleştirilmiş, stratejik noktalar tutulmuş, ayrıca bir müfreze de Urselius'un ric'at hattını kesmeğe memur edilmişti. Gerileyen öncüler düşmanı ana çember içine çekmeğe muvaffak oldular, öyle ki, tâkip esnasında hayli zayıf vermiş olan Urselius ile, yanından ayırmadığı, İoannes Dukas dört taraftan sarılmış olduklarını anladılar; kaçmağa imkân bulamadıklarından yakalandılar; askerleri dağıldı. O devrin Bizans tarihçisi *Attaleiates*'e bakılırsa 100 binden fazla Türk bu savaş münasebetiyle İzmit'ten Üsküdar'a kadar olan sahaya yayılmıştı.

Esirler Phrykia'ya (Eskişehir bölgesi) götürüldü. Fakat Artuk Bey onları fidyeleri karşılığında az sonra serbest bıraktı. Fidyesi imparator tarafından ödenen İoannes Dukas İstanbul'a döndü. Karısı tarafından kurtarılan Urselius ise, Armeniak teminde (Amasya bölgesi) topladığı kuvvetlerle Amasya, Niksar bölgesini tekrar tahribe başladı, üzerine gönderilen Nikephoros Palaiologos kumandasındaki Bizans ordusu nu parça parça etti. Durum yeniden ciddileşiyordu. Bizans orduları kâh Selçuklular, kâh âsi Franklar tarafından boyuna bozguna uğratılmakta idiler. Onun için ne sarayın, ne de ahalinin asker ve kumandanlara güvenleri kalmıştı. Yalnız İmparator

Mikhael bunlar arasında birini seçmek, doğudaki topraklarının korunması vazifesi ile doğu orduları kumandanlığını ona vermek kiyasetini gösterdi. Bu zat o zaman henüz yirmi yaşında bulunan ve yukarıda adı geçen Aleksios Komnenos idi. İktidarı, şeceti nisbetinde zeki ve siyasette pek mahir bir adamdı. İlerde göreceğimiz gibi, Bizans'ı ölüm çukurundan çıkararak ona yeniden hayat bağışlayan İmparator Aleksios I. Komnenos budur.

Aleksios'un Anadolu'da görünmesi ve aynı zamanda âsilerin, dağınık orduların yaptıkları tahrip, zulüm ve tazyik dolayısıyla gelir kaynaklarının tükenmesi üzerine Urselius, Türklere yanaşmak zamanının geldiğini düşündü. Asya'daki bütün Grek topraklarına hâkim olmak için Türklerle işbirliği yapmak, bu suretle Türklerden yardım koparmak gayesiyle o civarda, yâni Amasya yakınlarında bulunan Tutak'ın yanına gitti. Urselius'a bağlı birliklerin Türk kuvvetlerine katılmasına karar verildi. Fakat bu anlaşmadan doğacak büyük tehlikeyi sezen Aleksios, karşı siyâsi taarruza geçmekte gecikmedi. O da, Urselius gibi, Tutak'a başvurdu. Mahirâne idâre ettiği siyaset oyunu ile, Türkler sayesinde bu korkunç Frank'ı bertaraf etmeye muvaffak oldu: Aleksios, Tutak'ı zengin hediyelerle peşinen memnun ettikten sonra, temsilci olarak gönderilen Türk subayına şöyle diyordu: "Urselius imparatorun olduğu kadar Sultanın (Melikşah) da düşmanıdır. Her iki tarafta çok kötülükler yapmıştır. Şu anda kollarınız arasına atılması korkudan ileri geliyor. Sizinfe yaptığınız ittifaka hiyanet fırsatını beklemek üzere zaman kazanmak istiyor. Kumandanınız Tutak onu bize tes-

lim ettiği takdirde üç büyük fayda sağlamış olacaktır: Arzu ettiği kadar para, Bizans imparatorunun teveccühü, her iki memleketi tahrip için bu ölçüde kuvvet toplayabilen bir düşmandan kurtuluşu!" Tutak bu fikri mülâyim buldu, yanında olan Urselius'u tutuklu olarak Amasya'ya Aleksios'un yanına gönderdi. Aleksios onu İstanbul'a götürürken Paphlagonia (Kastamonu bölgesi)'da, başka bir Türk pusundan kurtulduktan sonra, Karadeniz Ereğlisi'nde yine Türk müfrezeleriyle mücadele zorunda kalmıştı. Anlaşıldığı üzere, bu tarihlerde Kastamonu bölgesi sahillere kadar Türkler tarafından istilâ edilmekte idi.

Güney - doğu Anadolu harekâtı

Bu sıralarda Kutalmış-oğlu Süleyman-şah Kilikia (Adana havâlisi) bölgesini fetih ile meşguldü. Bizans

imparatorluğunun her tarafında olduğu gibi, burada da tam bir karışıklık hüküm sürmekte idi. Bu münasebetle fetih zamanında Kilikia ve Antakya hâdiseleri dolayısıyla Ermeni'lere kısa bir göz atalım:

Doğu Roma imparatorluğunun İberia ve Mesopotamia temlerinin eski sâkinleri olan Ermeniler yavaş yavaş Fırat'ın batısına geçmeğe başlamışlar ve buralarda koloniler vücuda getirmişlerdi. Malatya'dan Sivas'a kadar yayılan sahada da dağlarda çobanlıkla geçinen Pavlikyanlar mühim yer tutuyorlardı. Bir aralık hâkimiyet dâvasına girişen Mleh adında bir Pavlikyan şefi bile zuhur etmiş işe de, işgal ettiği yerler eski Vaspuragan Ermeni kralı Senekherim'in, sonra da eski Kars kralı Gagig'in idaresine geçmişti. Ermenilerin müdafaasını üzerine alan, fakat onları, Gregoryyen mezhebinde oldukları için, sı-

kı dinî tâkibata uğratan Bizans'ın Selçuklu hamleleri karşısında boyuna gerilemesi Ermeni'lerin oturduğu yerlerin kolayca Türklere intikalini mümkün kılmış, hele Malazgirt savaşından sonra Grek müdafaa-sının tamamiyle çözülüşü, Kilikia ovasına, Maraş, Tarsus, Delûk (Ayıntab) ve Urfa'ya kaçan Ermeni'lerin büsbütün kendi başlarına bırakılmasına sebep olmuştu. Türk akınları neticesinde bu bölge Bizans'tan ayrıldığı zaman Ermeni'lerin yer yer kümelenerek küçük prenslikler kurdukları görülüyor ki, Ruben sülâlesinin kurucusu, Ruben; Hetum hânedanının atası Oşin gibi şefler arasında en mühimi olan Philaretos Brakhamios bizi yakından ilgilendirmektedir.

Aslen Vaspuragan (Van gölü havzası) Ermenilerinden olan Philaretos, Romanos Diogenes zamanında Bizans hizmetinde bulunmuş ve Malazgirt savaşı esnasında Palu (Romanopolis)'daki Bizans kuvvetlerine kumanda etmişti. Diogenes'in düşmesi üzerine yeni imparatoru tanımayarak Maraş bölgesinde bir prenslik kurmağa girişti. Başiboş, haydut, mâceracı Ermenileri etrafına topladıktan başka sekiz bin kadar ücretli Frank'ı da hizmetine aldı ve 20 bin kişilik bir kuvvetle Maraş havâlisine yerleşti. İslâmlardan Amir Kaphr (Emir-i Kebîr?) adında birinin yardımıyla diğer Ermenilerden Samsat kalesini aldı ve iyice kuvvetlendiğini hissederek, ahâlisinin çoğu Ermeni olan Antakya şehrine el uzatmaya başladı. Antakya dükü İoseph ölünce Philaretos bu şehri işgal etmek için, oradaki taraftarlarıyla, halkı tahrike girişti (1073). Vaziyetin ciddileşmesi üzerine İmparator Mikhael, İzak Komnenos'u vâililikle Antakya'ya

gönderdi. İzak, karışıklıklarda eli olduğundan şüphelendiği patrik Aemilianus'u İstanbul'a yollamakla duruma kısmen hâkim oldu ise de, galeyani tamamiyle söndürememişti. Şehrin muhafızları, yeniden ayaklanan ahali tarafından öldürüldüler. İşte o zaman Süleyman-şah'ın, karargâhı Birecik'ten hareketle Antakya istikametinde yürüdüğü görülüyor. İzak, Süleyman-şah'ı durdurmak için, eniştesi, Diogenes'in oğlu Konstantinos ile birlikte karşı çıktı. Muharebede Konstantinos telef oldu, İzak yaralı olarak esir edildi ve sonra Antakyahıların verdiği yirmi bin altın fidye karşılığında serbest bırakıldı. Süleyman-şah bu münasebetle daha güneye inmiş, Mirdâsi Nasr b. Mahmud'un hâkimiyetindeki Haleb'i kuşatmış, fakat Nasr esasen Sultan Melikşah'ın tâbilerinden olduğunu bildirerek muhasarayı kaldırtmağa muvafak olmuştu (1074).

Yine bu senelerde Kutalmış-oğullarının Suriye'de Atsız'a karşı Türkmen Şöklü tarafından çağırıldığını ve Kutalmış âilesinden üç kişinin Atsız tarafından esir edildiğini yukarıda söylemiştik. Süleyman-şah Haleb'e geldiği zaman Atsız'dan kardeşlerinin ve amcazâdesinin iadesini istemiş ise de bunlar Sultan Melikşah'ın emri üzerine İsfahan'a gönderilmişti.

Bu yıllardan itibaren Bizans bütün dikkatini Balkanlara çevirmeğe mecbur olmuştu. İmparatorluğun Avrupa parçasında arka arkaya patlak veren isyan ve ihtilâller: 1074 de Bulgar ayaklanması, 1075 te Nestor isyanı, 1076 da salgın hastalık ve büyük açlık, 1077 de Nikephoros Bryennios'un isyan ederek birçok yerleri ele geçirmesi ve imparator ilân

edilerek İstanbul kapılarına dayanması, devletin bekasını tehdit edecek kadar ağırlık göstermişti.

Kuzey ve Güney Anadolu harekâtı : Durundan faydalanan Türkler Anadolu'yu işgale devam ettiler: 1074 den itibaren Yeşilirmak ve Kelkit havzasını Artuk Bey'in feth ettiği tahmin edildiği gibi, Şarkî Karahisar ile Erzincan ve Divriği havalisinin Mengüçük tarafından, şehri hariç Erzurum ile Çoruh bölgesinin Ebu'l-Kaasım tarafından zaptedildiği anlaşılmaktadır. Artuk Bey Sivas, Tokat ve Çorum havalisini de aldıktan sonra, Sultan Melikşah'ın emriyle, gördüğümüz gibi, el-Ahsâ bölgesine gitmek üzere 1077 de Anadolu'dan ayrılmıştı. Bu sene Artuk Bey'in yerine gelerek fütûhata başlamış olması kuvvetle muhtemel olan Dânişmend, Nihsar havalisi ile aşağı Yeşilirmak bölgesini, yani Amasya ve civarını sahile kadar açmıştır. Diğer taraftan Gümüş-tegin adında bir başbuğ Nizib, Âmid ve Urfa civarında Grek ordularını mağlûp ediyordu ki, bunun Melikşah'ın kumandalarından Gümüş-tegin Candar olması muhtemeldir. Yine bu sıralarda Phrykra şehirleriyle beraber Alaşehir de feth edilmiş olup Ege sahillerinde de Türkler görünmeğe başlamışlardı. Milet yakınında Latros tepesindeki manastır Türkler yüzünden terk edilmişti.

Bizans imparatorunun Balkanlardaki başarısızlıkları da Anadolu'da tesirini göstermekte gecikmedi. Mesopotamia (güney Fırat bölgesi) müstesna diğer yerlerdeki Grek kumandanları dağılmış olduğu için Anadolu'da muntazam Bizans ordusu hem'en hem'en yok gibi idi. O devir Grek tarihçisi *Attaleitas*'e göre, gerçekten bu kıt'ada "hareket hâlinde bir as-

keri kuvvet artık mevcut değildi". Anatolik (Konya bölgesi) teminin kumandanı General N. Bortaniates fırsattan faydalanarak âciz imparator Mikhael VII. ile onun haris nâzırı Nikephoris'e karşı yürümeyi tasarladı, propagandaya başladı. İstanbul'da halktan, hattâ senato üyelerinden ve din adamlarından hayî taraftar kazandı. Başkentteki propagandada, Antakya'da mukavemete girişmiş olduğunu gördüğümüz patrik Aemilianus mühim rol oynuyordu.

Orta Anadolu ha-
rekâtı :

General Botaniates işlerini ilerlettiği sıralarda kurnaz Nikephoris, gizli faaliyetten haberi olmamakla beraber, şüpheli gözle baktığı Botaniates'i ortadan kaldırmak tedbirleri aramıyor değildi. Bu maksatla yine Türklere başvurdu ve onun yakalanıp bertaraf edilmesi hususunda Süleyman-şah ile bir anlaşma yaptı. O zaman Martavkosta adlı Bizans vâlisinin elinden Konya'yı almış, arkasından o civardaki Gevele kalesini Romanos Makri'den zaptetmiş (1077) ve Batı Anadolu'nun mühim şehirlerini fethetmiş olan Süleyman-şah Botaniates'in İstanbul'a giderken geçmesi muhtemel yol ve geçitleri tuttu. Âsi general, bunun üzerine, Kütahya (Kotyaion) dan itibaren, ana yolları terk ederek, dolaşık dağ patikalarından sür'atle Sakarya kenarına, oradan da İznik (Nikaia)'e ilerledi. Türk öncüleri İznik yakınında ona yetiştiler ve büyük ordu gelinceye kadar oyalamaya savaşına giriştiler. İki kuvvet arasında ezilmek tehlikesine mâruz kalan Botaniates için bizzat Süleyman-şah'a başvurmaktan başka çare kalmamıştı. Anadolu'yu fethetme memur Türk kuvvetlerinin başbuğu Süleyman-şah için hasım tarafın yuvarlanmakta

olduğu bādireden faydalanmak kadar tabii bir şey olamazdı. Bizans idarecilerinin birbirleriyle mücadelelerini körüklemek, düşman ordusunun içinde boca-ladığı perişanlığı arttırmak lâzımdı. Süleyman-şah'da kâh ihtilâlcilere, kâh iktidara yardım elini uzatarak, bu vazifesine devam ediyordu. Bu itibarla Botaniates'in aracı olarak gönderdiği Khrisoskul'a iyi yüz göstermekte gecikmedi. Âsi generalin serbestçe İstanbul'a yürümesine müsaade ettikten başka, ayrıca, bu yürüyüşü emniyete almak için, ona kuvvetli bir Türk müfrezesi de verdi. Botaniates İznik üzerinden Bizans başkentine doğru ilerledi. Bu haber üzerine patrik Aemilianus'un tahriki ile Ayasofya'da başlayan ihtilâl hareketi bütün İstanbul'u sardı. Nikephoris kaçtı. İmparator Mikhael ise kardeşi Konstantinos lehine tahttan çekilmekle canını kurtarmak kaygusunda idi. Fakat Konstantinos bunu kabûl etmemiş, Aleksios Komnenos ile birlikte, Kadıköy (Khalkedon)'de bekleyen Botaniates'e katılmıştı. Muhteşem Bizans imparatorluğunun, İstanbul'da giyecek adam bulunmadığı için, ortada kalan tâcı, Boğaziçi kıyılarına kadar Türk himayesinde gelen Nikephoros Botaniates'in başına kondu (3 nisan 1078).

**Kuzey - Batı Ana-
dolulu harekâtı :**

Böylece Türkler İzmit başta olmak üzere Bithynia kıt'asını işgalleri altına aldılar. Bizans tarihçisi — A. Komnenos I. un kızı — *Anna Komnena*'ya göre bu sırada Karadeniz ile Çanakkale boğazı, Ege denizi, Akdeniz, Antalya körfezi ve Adana arasındaki bütün Anadolu, Selçuklu hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. Türk kuvvetlerinin bir kısmı garnizonlar kurarak yerleşmişlerdi.

İstanbul'da yeni imparatorun tâç giymesiyle Bizans'ın dertleri sona ermedi. 1077 de kendini imparator ilân edip Balkanların altını üstüne getirmekle meşgûl general N. Bryennios ile uğraşmak lâzım geldi. Gariptir ki, Anadolu'da Botaniates'e yardım eden Selçuklu Türklerine karşılık, Rumeli'de Bryennios'un dayandığı başlıca kuvvetler de Peçenek Türkleri olmuştu. Güney Rusya yolu ile bugünkü Romanya'ya gelen, 1026 sıralarında Tuna'yı geçerek 1035 te Selânik'e kadar inen ve 1050 de Edirne'yi kuşatıp Trakya'da baskılarını arttırmış olan Peçenekler, Anadolu'daki soydaşları gibi, Bizans'ın durumundan faydalanıyorlar ve bu devletin iç işlerine karışıyorlardı. N. Bryennios'un ordusunda mühim miktarda Peçenek savaşçısından başka, "Türkler" (Türkmenler) de vardı. Âsiye karşı İstanbul'dan Aleksios gönderildi. Fakat Bizans askerlerine güvenmeyen imparator Botaniates, koruyucusu Kutalmış-oğullarından icabında yeni yardımlar sağlamaya muvaffak olmuştu. Aleksios ile Bryennios arasındaki Calabria savaşında Bizanslılar bozuldu ise de tam zamanında yetişen Süleyman-şah kuvvetleri harp tâliini değiştirdi. Selçuklu süvarileri üç koldan ileri atıldılar, düşmanı parçaladılar ve Bryennios'u esir ettiler.

**Haçlı seferlerine
doğru ilk adım :**

Görüldüğü üzere, Anadolu'dan ve Balkanlardan ayrı ayrı ağır Türk baskısına maruz kalmış olan Bizans âdeta ihtilâç içinde sarsılıyordu. Halbuki Avrupa, Bizans'ın bu hâle uğrayacağını çoktan sezmişti. Daha Malazgirt savaşını müteakip, Türklerin engelsiz bir şekilde Anadolu'ya girmelerinin hıristiyanlık bakımından neticelerini hassasiyetle kavrayan Papa

Gregorius VII. 9 temmuz 1073 de Bizans imparatoruna yazdığı bir mektupta Ortodoks ve Katolik kiliselerinin anlaşması zamanının geldiğini bildiriyor ve Mikhael'in müsait davranması üzerine bütün hıristiyanlara hitaben 2 şubat ve 1 mart 1074 tarihli meşhur mektuplarını neşrediyordu. Gregorius, Haçlı seferlerinin ilk alârmı sayılan bu dâvetinde Türklerin "tehlikeli" ilerleyişini açıkladıktan ve İslâmların hıristiyanları "koyun sürüleri gibi boğazladıklarını" şiddetli bir dille iddia ettikten sonra, din kardeşlerini kurtarmak, bu uğurda Hazret-i İsa gibi canlarını fedâ etmek üzere, Türklere karşı Grek imparatorluğunun yardımına koşmak lüzumunu ilân ediyordu. Bu alârm Papa ile Roma - Germen imparatoru Hendi IV. arasındaki anlaşmazlık yüzünden o sırada bir tesir yaratamamıştı. Fakat bizzat Bizans imparatorluğu da esasen böyle bir tehlikeyi idrâkten âciz durumda idi.

Anadolu Selçuklu Sultanlığı : Bryennios meselesi cereyan ettiği sıralarda Süleyman-şah ve dâimâ beraber çalıştıkları kardeşi Mansur artık kendilerini Boğaziçi'ne kadar bütün Anadolu'nun sahibi sayıyorlar ve fütûhatı tamamlamak üzere maiyetlerindeki Türkmen bey ve reislerini, karar-gâh yaptıkları Kütahya civarından, batı ve kuzey Anadolu'ya gönderiyorlardı. Bu esnada Sultan Melikşah'ın müdahalesini gerektiren bir hâdise oldu: Başkanlık dâvası yüzünden Kutalmış-oğullarının birbirleriyle arası açıldı. Mağlûp Mansur İstanbul'a kaçtı. Süleyman-şah'dan durumu öğrenen Melikşah Bizans'a bir elçi göndererek kaçağın teslimini istedi.

Fakat o günlerde Mansur Anadolu'ya dönmüş, kardeşi ile yeniden mücadeleye başlamıştı. Sultan, kardeş nizalarına son vermek üzere, meşhur kumandanlarından Porsuk'u Anadolu'ya yolladı ve savaşta Mansur öldü. Münazâa bittiği zaman, Suriye meliki Tutuş'un maiyetine katılan Türkmen beyleri müstesna, Anadolu'daki Türkmen boyları Süleyman-şah'ın emrine girmiş ve o, bilhassa Melikşah tarafından kendisine Anadolu hükümdarlığı menşuru verildikten sonra, Anadolu'nun tek hâkimi olmuştu. Abbâsi halifesi de Süleyman-şah'a ayrıca menşur, sancak ve hil'at göndermiş, ona *Nâsır'üd-devle Ebu'l-fevâris* lâkabını vermiş ve *sultan* diye hitap etmişti. Süleyman-şah müslüman olmayan yerlerde fütûhat yaptığından dolayı *Gazi* ünvanını da almıştı.

Anadolu'nun bir nevi vâlisi iken bu suretle bütün kıt'anın hâkimiyetini elinde toplayan *Nâsır'üd-devle Ebu'l-fevâris Gâzi Süleyman-şah*, fütûhatını bir taraftan Karadeniz kıyılarına, öte taraftan Akdeniz ve Ege denizine doğru tek elden, sistemli ve daha hızla, genişletmeğe başladı. Bizans ise hâlâ birbirini takip eden isyanlar içinde idi. General Basilakis ayaklanmış, bunun Vardar muharebesinde Aleksios tarafından yakalanarak gözlerinin oyulmasından sonra, Anadolu cihetinde General Konstantinos Dukas kendini imparator ilân ederek isyan bayrağını açmıştı. İmparator Botaniates'in para ve vaidlerle bu isyanı da zararsız hâle getirmesini müteakip patlak veren N. Melissenos ihtilâli Türklerin Marmara sahillerine kadar Anadolu'da kolayca yerleşmelerini mümkün kıldı.

**Batı Anadolu hare-
kâtî**

Aleksios'un eniştesi olup, İstanköy adasındaki mâlikanesinde oturan General Melissenos o zaman Ege denizi kıyılarına kadar ilerleyen Türklerin yardımı ile imparator olmağa karar vermişti. Küçük Asya'nın henüz Selçuklular tarafından işgal edilmemiş kale ve şehirlerini dolaştı. Fakat Melissenos bu propaganda seyahatini Türk müfrezeleri himayesinde yaptığı için, hiçbir mukavemete cesaret gösteremeyen bu memleketlerde otomatik olarak Türkler yerleşiyorlardı. Böylece bütün Galatia, Phrykia, Lydia bölgeleri (Orta ve Batı Anadolu) Türk hâkimiyetine geçmiş oldu. Türk kuvvetleriyle birlikte İznik'e de giren (1078) Melissenos İstanbul üzerine yürümeye hazırlanırken, Süleyman-şah neticeyi beklemek ve icabında yardıma koşmak üzere Dorylaion (Eskişehir)'da karargâh kurmuş bulunuyordu. İmparator Botaniates İznik'in geri alınması için Aleksios'u göndermek istedi ise de, görünüşte Melissenos'a fakat, gerçekte Türklere karşı açılacak seferin âkibetini kestiren Aleksios, bu vazifeyi kabûl etmedi. Başkumandanlık, maiyetinde Georgios Palaiologos ile yegeni Kurtius olmak üzere, nâzır hadım İoannes'e verildi. İoannes İznik gölü (Ascanius) kenarına kadar geldi ve "aziz Georgios" kalesini işgal etti. G. Palaiologos ile Kurtius hasım kuvvetlerin Eskişehir civarında bulunduğunu, Melissenos'la uğraşırken Türk ordusunun yetişmek ihtimâli olduğunu, buna göre iki kuvvet arasında kalarak ezilmektense önce Süleyman-şah ile savaş yapılmasını teklif ettilerse de, bu tavsiyelere kulak asmayan hadım, İznik'in kuşatılması emrini verdi. Melissenos, bir hafta süren mu-

hasara esnasında vakit kazanmak için, düşmanı oyalıyordu. Süleyman-şah'ın öncülerinin yaklaştığını öğrenen ve esasen muharebe işlerinden hiç anlamadığı nisbette korkak olan hadım, ordunun sevk ve idaresini Palaiologos'a devretmek zorunda kaldı. Palaiologos derhal muhasarayı kaldırdı ve çekilmeğe başladı. İznik'teki Türk süvarileri kendilerini hızla tâkibe koyuldular. Süleyman-şah'ın yetişmesiyle Bizans ordusunun ric'atı umumî bozgun hâlini aldı. Palaiologos, yaralı hâlde, hem müdafaa ediyor, hem de perişanlığı önlemeğe, dağılan kıt'aları toplamağa çalışıyordu; nihayet kurtardığı bir kısım kuvvetler ile hâlâ dehşet içinde titreyen başkumandanı, İstanbul'a götürmeğe muvaffak oldu.

İznik, başkent : Bu savaşın mühim neticesi, Marmara kıyılarının en büyük kalesi olup içinde Botaniates'le beraber gelen Türk kıt'alarının 1078 denberi garnizon kurdukları tarihî İznik şehrinin kesinlikle Türklere geçmesi olmuştur. Süleyman-şah buradan artık çıkmamış, Bizans'ın kalbgâhına doğrudan doğruya yapılacak taarruzlar için pek mükemmel bir üs teşkil eden bu kale - şehri hâkimiyeti altındaki Anadolu'nun başkenti ve ileri harekâtın mihrak noktası yapmıştır (1080).

Bu tarihten itibaren Türkler Toroslar ve Adana bölgesinden Üsküdar'a kadar bütün eyâletlerde yerleşmişlerdir ve Süleyman-şah Boğaziçi'nin Anadolu sahîlinde kurduğu gümrük daireleriyle Boğaz'dan gelip geçen gemilerden vergi almaktadır.²

**Bizans'ın Çin'e mü-
racaatı**

Bu hâdiselerin tâ Uzak-Doğuya ka-
dar yankılar uyandırdığı görülmüyor.
Hakikaten kritik anlarından birini
yaşayan Bizans, Türk baskısını hafifletmek emeliyle
Çin'de diplomasi faaliyeti göstermiş, Anadolu fütü-
hâtinin Büyük Sultan Melikşah'ın emriyle yapı-
ldığını ve onun tarafından dâimâ desteklenmekte ol-
duğunu bildiği için, doğu sınırları Orta - Asya'ya da-
yanmış olan Selçuklu İmparatorluğuna karşı Türki-
stan cihetinden harekâta teşvik etmek üzere, 1081 de,
kuzey Çin hükümdarları nezdine bir elçilik hey'eti
göndermiştir; fakat teşebbüsten hiç bir netice çık-
mamıştır.³

Nikephoros Melissenos'a gelince, bu zat Türk
himayesinde olarak İznik'te oturuyor ve Batı Ana-
dolu'nun bir kısmı ismen ona tâbi bulunuyordu. Fa-
kat az sonra Süleyman-şah bu araziyi de işgal ederek
onun itibârî hâkimiyetine son verdi (1081).

Üç senelik hâdiseler imparator Botaniates'in,
sür'atle uçuruma doğru giden Bizans'ı kurtarmak ik-
tidarında olmadığını ispat etmişti. Onun zamanında
Anadolu elden çıkmış olduktan başka, Balkanlar de-
vamlı isyan ve ihtilâllere sahne olmakta, bunlara
karşı hiç bir ciddi tedbir alınamamakta idi. Karade-
niz boğazından Çanakkale boğazına kadar Marmara
sahillerini ele geçiren "Cesur Süleyman" şah'ın Ka-
pıdağ yarımadası berzahındaki son Bizans kalesi,
Kyzikos'u da zaptedip karşı sahillere atlamak üzere
vaziyet aldığı 1081 yılında Bizans çeyrek yüzyıl sü-
ren uyusukluktan silkinir gibi oldu. Zimamdarları-
nın gözü sadece mideleri ile iskemlelerine dikilmiş
olan her yerde görüldüğü gibi, Bizans'da da bu uya-

nıklığı sağlayanlar şüphesiz idare başındakiler değildi. İmparator ile, devletin mukadderatını ellerinde tutan nâzırlar, *Sebastoslar*, *Kuropolatisler* v.b. buna lüzum bile hissetmemişlerdi. Onlar burunlarının dibindeki tehlikeyi görmeyecek kadar gafletle ve haset yüzünden, imparatorluğun faydasına canla başla çalışan Komnenosları İstanbul'dan uzaklaştırırken, bizat Botaniates de kendi rahatını bozmamak için, hakiki bir otorite zannettiği Nikephoros Melissenos ile hâkimiyeti paylaşmak peşinde idi. Fakat Trakya ordusu tarafından imparator ilân edilerek İstanbul'da tâç giyen Aleksios Komnenos'un idareyi ele alması ile esaslı değişiklikler oldu.

Komnenos âilesinden İzak'ın bir aralık imparator olduğunu (1057 - 1059 yıllarında) biliyoruz. Fakat yüz sene devam eden Komnenoslar sülâlesinin kurucusu ve ilk hakiki imparatoru sayılan Aleksios I. Komnenos Bizans'ın kurtarıcılarındandır. Aşağıda göreceğimiz üzere, şimdikinden çok daha kötü duruma düştüğü 1091 senesinde devleti muhafazaya muvaffak olan ve meşhur Haçlı ordularını İslâm dünyasına saldırtanın bu olduğu unutulmamalıdır.

**Bizans'ın direnme
gayretleri: Dragos
andlaşması**

Aleksios'un Batıda, İtalyan Normanlarının başı korkunç Robert Giskard tehlikesini önlemek için aldığı çok ciddi tedbirlere karşılık, Boğaziçi'nin Anadolu sahillerine kadar sokulmuş bulunan Selçuklulara karşı, Nikephoros Phokas ile iştişareden sonra, tatbik ettiği müdafaa tarzı hayret edilecek derecede basit görünür. Robert Giskard'ı Arnavutluk kıyılarında durdurmamak maksadiyle bütün Batı dünyasını yardıma çağıran Aleksios, beri

tarafıta Türkleri Boğaziçi'nden uzaklaştırmak hususunda sadece barakalar şeklindeki karakol kayıkları ile iktifa etmişti. Fakat neticede bu pek küçük ölçüdeki müdafaa sisteminin büyük masraf ve emeklere bağılı ordular hazırlama ve sevkinden daha tesirli olduğu anlaşıldı. İmparator Aleksios kalabalık ve muntazam Bizans ordularının, az sayıda süvarilerden kurulu fevkalâde sür'atli ve oynak Türk kuvvetleriyle başa çıkamadığını tecrübelerine dayanarak iyi biliyordu. İmparatorun kızı, tarihçi *Anna Komnena* bunu, Bizans orduları kendilerini "ayak altında kum gibi" ezen Türklere karşı savaşmak cesaretini artık gösteremiyorlardı, şeklinde ifade etmektedir. Böylece, Bizans imparatoru, büyük harekât yaparak Türk ordularını kendi üzerine çekmemek, mevcut kuvvetini bir anda kırdırmamak gayesiyle, tesiri gayet dar sahada kalan bir nevi gerilla savaşı vermeyi tercih etmişti.

Barakalı karakol kayıkları gece karanlığında gizlice Anadolu yakası kıyılarına yanaşıyor, içlerinden çıkan Bizans'ın en cesur askerleri Khomatene (Phrykia ve Laodikia birlikleri) lerden 8 - 10 kişilik gruplar Türk mevzilerine âni baskınlar veriyor ve çabucak barakalarına dönerek denize açılıyorlardı. Gecenin belirli olmayan saatlerinde, fakat günlerce devam eden bu hâl neticesinde bir iki adım gerileyen Türk kuvvetlerinin bıraktıkları mevzilerde Bizanslılar yuvalar vücuda getirdiler ve pusular kurarak, tek başına veya müdafaasız yakaladıkları Türkleri ortadan kaldırmağa başladılar; faaliyetlerini yavaş yavaş genişlettiler ve küçük Türk müfrezeleriyle çarpışmalara giriştiler. Durum bu kadar bir gelişme kaydedin-

ce, Aleksios barakalara ellişer süvari bindirilmemiş, icabında derhal denize açılmak şartıyla, gündüzleri dahi mücadelelerde bulunulmasını emretti. Başlangıçta hiç mühimsenmemiş, hattâ Türk kuvvetlerinin takviyesine bile lüzum göstermemiş olan bu tazyik sonunda Türkler Boğaziçi'nden uzaklaşarak İzmit'e doğru çekilmişlerdi. Sonra Aleksios o zaman Kilikia cephesinde bulunan Süleyman-şah'a müracaatla vergi karşılığında barış istedi. Anlaşma oldu: Kocaeli yarımadasındaki Dragos çayı iki memleket arasında sınır itibar edildi. Süleyman-şah aynı zamanda imparatora yardım edecekti (1082).

**Güney-Anadolu ha-
rekâtı**

Bu anlaşma Aleksios hesabına bir başarı idi. Çünkü Balkanlardaki Norman tehlikesine karşı koyabilmek için Selçuklular tarafını emniyete almış bulunuyordu. Bundan sonra Süleyman-şah anlaşma gereğince tâ Teselya'ya kadar ilerleyip Larissa (Yenişehir)'yi muhasara eden, Giskard'ın oğlu, Bohemond'a karşı, Kamyr (Yağmur) kumandasında yedi bin kişilik Türk kuvveti göndererek Aleksios'un Normanları İtalya'ya kadar püskürtmesine yardım etti (1083). Süleyman-şah, bu seneler içinde Anadolu'da ayrı noktalar hâlinde kalan Bizans kalelerinin fethi ile meşgul olmuş, bu arada Tarsus'u (1082 de), Adana, Misis, Anazarva (Ayn-ı Zarba), ile Kilikia'nın diğer bazı şehirlerini zaptetmiş (1083), Malatya'yı da haraç vermeğe mecbur tutmuştu.

Kilikia'da Philaretos tarafından bir Ermeni prensliğinin kurulduğunu yukarıda söylemiştik. Kendine Bizans'ın temsilcisi süsü vererek Grek ahaliyi memnun ederken, oralara ara sıra uğrayan Türk

müfrezelerine, hediyeler takdimi ve binbir dalavere ile, bir müttetik gibi görünen mâceracı ve haşin Philaretos, Bizans ordularının dağılması ve Türklerin başka yerlerde fazlaca meşgul olmasından faydalanarak, hâkimiyet sınırlarını genişletiyordu. 1074'te Malatya'yı ele geçirmiş, burayı Ermeni şeflerinden, sırasıyla Toros, Hareb ve Gavril vasıtasıyla idare etmişti. Sonra Palû, Harput (Khartpert), Ayn-ı Zarba, Tarsus, Misis, Elbistan, Raban, Keysun'a hâkim olmuş, nihâyet Bizans vâlisinin elinden Urfa'yı, çoğu Ermeni olan ahalisini ayaklandırarak, almağa muvaffak olmuştu. Urfa'ya Tuğrul Bey zamanında Malazgirt prensi olan Abukab oğlu Vasil'i tâyin etti. Vasil'in 1083 de ölümünden sonra, Bizans tarafından eski Ani prensinin oğlu Simbat vâli tâyin edildi ise de, bu Ermeniden memnun olmayan Grek ahalinin kargaşalık çıkarması üzerine Philaretos Urfa'yı yeniden işgal ederek oğlu Barsam'ın idaresine verdi.

Antakya'nın zaptı : Antakya'ya gelince, 1078'e kadar burada dük bulunan İzak Komnenos yeni imparator tarafından İstanbul'a çağrılmış, yerine Ermeni senyörlerinden Vasak Pahlavuni tâyin edilmişti. Bu zâtın Antakya çarşısında Grekler tarafından öldürülmesi, Philaretos'un eski hülyalarını gerçekleştirmesine vesile oldu: maktûl dükün askerleri ve ileri gelenler tarafından dâvet edildi ve şehri teslim aldı. Bu suretle Philaretos Kilikia bölgesinde Ermeni nüfusun kalabalık bulunduğu kasaba ve kalelerden ve küçük Ermeni senyörlerinden kurulu bir prenslik meydana getirmiş oldu. Ancak, Türkmen kuvvetlerinin de kaynaştığı bu bölgede prenslik ve

sâir gibi teşekküllere rağmen durum hiç te normal değildi. Bu bakımdan tarihçi Urfalı *Mateos*'un 1079 yılına tesadüf eden bir müşahedesi dikkati çeker. Ona göre, "Kilikia'da kargaşalık yüzünden herkes dağılmış, çiftçiler ve işçiler öldürülmek veya esir edilmek korkusu ile çalışmayı bırakmışlar, şiddetli kıtlık olmuş, birçok yerler kimsesiz kalmıştı. Urfa müstesna, Tarsus, Maraş, Delûk (Ayıntab)'a kadar her tarafta karışıklık hüküm sürüyordu. Aç kalmış asiller, reisler şurada burada dolaşarak ekmek dileyiyorlardı. Yollar insan ölüleri ile dolmuş, cesetler üzerine kuşlar, vahşi hayvanlar üşüşmüştü..." Bu hâl istilâya uğrayan her memlekette az çok görülmekle beraber, Kilikia'nın bu feci duruma düşmesinde bizzat Ermenilerin büyük payı vardı. Bu bakımdan Philaretos iyi bir örnek teşkil etmektedir. Hâkimiyet uğrunda her şeyi mübah sayan, yalnız hasımlarına karşı değil, teb'asından olan Greklere, hattâ soydaşı Ermenilere en bayağı ve zalimâne muameleleri revâ gören ve siyaset icabettirdikçe mezhep ve din değiştiren bu adam, hiç kimse tarafından sevilmemiş, kendi yurttaşlarının ağır suçlamalarına hedef olmuş ve gaddarlığı yüzünden oğlunun bile hiyanetine uğramıştı. O, elindeki toprakları muhafaza edebilmek için, bir taraftan Bizans imparatoru Botaniates'e tâbiyet arz ederek Antakya düklüğü vazifesi ve *Sebastos* gibi ünvanlar alırken, diğer taraftan Musul ve Haleb hükümdarı Şeref'üd-devle Müslim'e, Anadolu hâkimi Süleyman-şah'a, Suriye meliki Tâc'üd-devle Tutuş'a vergiler ve hediyeler veriyor, Büyük Sultan Melik-şah'a da ayrıca hediyeler ve bağlılık mektupları gönderiyordu.

1084 senesinde Philaretos'un Urfa vâlisi olan oğ-
lu ile arası açılmış ve Barsam yakalanarak hapsedil-
mişti. Bu muameleden üzgün ve umumiyetle baba-
sının hareketlerinden şikâyetçi olan Barsam, baba-
sının Antakya'daki şihnesi Müslüman İsmail ile giz-
lice anlaşarak, Anadolu hükümdarını bu şehri zapta
dâvet⁴ etmeye karar verdi. Hapishaneden kaçtı, İz-
nik'e gitti ve Süleyman-şah'ı Antakya üzerine teşvik
etti. Süleyman-şah yeter miktarda kuvvetle, kimse-
ye sezdirmemek için, yalnız geceleri yürüyerek on
iki gün içinde Antakya'ya geldi. Philaretos'un bulun-
madığı bir zamanda kararlaştırılmış noktalardan ses-
sizce 280 kişiyi surlara çıkardı. Muhafızlar şaşır-
dılar. Ermenilerden son derece nefret eden ahali karşı
koymayarak, Habib Neccar dağına ve iç kaleye çe-
kildi. Philaretos'un askerleri de kaçıyorlardı. Ertesi
gün beliren küçük direniş teşebbüsleri Moncukoğlu
kumandasındaki imdat kuvvetleri sayesinde kırdı,
Bizans'ın Suriye'deki son Hıristiyan kalesi olan bu
mühim şehir zaptolundu (1084 aralık ayının ilk haf-
tası). Süleyman-şah halka iyi davrandı, umumî af
ilân etti, esirleri serbest bıraktı, ahalinin malına el
sürdürmedi. Meşhur Kısıyan kilisesi camie çevrilerek
yüz yirmi müezzinin aynı zamanda okuduğu ezanı
müteakip, ilk cuma namazı kılındı. 12 ocak 1085 de
iç kalenin de teslim alınışından sonra, Süleyman-şah
Antakya'ya tâbi bulunan Ayıntab, Artah, Bagras,
İskenderun, Süveydiye ve diğer kasaba ve kaleleri
birer birer işgal etti. Müteakiben başarılarını Büyük
Sultana müjdeledi. Melikşah'ı çok memnun eden bu
zafer bütün İslâm ülkelerinde heyecanla kutlanmış-
tır.

Antakya'nın âkîbetini duyan Philaretos Ceyhan'da Honi'ye gitmekten başka çare bulamadı. Buradan da Poltacı (Baltacı?) tarafından kovalandığından Maraş'a iltica etti. Bir müddet sonra, 1085 de Honi, Göksun, Elbistan, Keysun ve nihayet Maraş'ı Boldacı işgal ettiği zaman Philaretos Urfa'ya oğlunun yanına gitmek zorunda kalmış, fakat kendisinden nefret eden Urfalılardan yüz bulamayınca, bir kaleye olsun yerleşebilmek ümidiyle Melikşah'ın yanına gitmeye karar vermişti. Başlangıçta iyi kabûl görmeyen Philaretos'a, Urfa'nın Selçuklular tarafından zaptını müteakip ve Büyük Sultanın huzurunda törenle Müslüman olduktan sonra Maraş şehri verilmiştir (1087).

Philaretos'a tâbi memleketlerden Harput şehri Çubuk tarafından zaptolunmuş ve bu bey Harput merkez olmak üzere Eğin, Arapkir, Çemişkezek ve Hanzid (Palu - Genç bölgesi)'de bir beylik kurmuştur.

Diğer taraftan Çankırı'yı fethetmiş olan Karategin fütûhatını sahile doğru genişleterek Sinop'u muhasara ve zaptetmişti. Efes şehri ile Ege sahilleri bölgesi Tanrıvermiş Bey'in, İzmir ve civarıyla adalardan bir kısmı ise ileride görüleceği üzere Çakan Bey'in hâkimiyeti altında idi.

Böylece Süleyman-şah'ın vefatından önceki günlerde Antakya'dan Karadeniz'e, Ege denizine ve Çanakkale'ye kadar bütün memleket — tabiatıyla bazı kalelerle sahillerdeki tahkimatlı şehirler hariç — Türk hâkimiyetine girmiş ve Anadolu sultanlığı yolu ile Büyük Sultan Melikşah'ın şahsında Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlanmıştır. Küçük Asya'

nın daha o tarihlerden itibaren *Türkiye* diye anılmağa başlanmış olması hususî bir ehemmiyet taşır.

5 — *Antakya'nın zaptından sonra Suriye ve Elcezire:*

Tutuş-Şeref'üd-devle mücadelesi :

Süleyman-şah'ın Antakya'yı zaptetmesi Suriye meliki Tâc'üd-devle Tutuş'u kızdırmış olduğu gibi, Diyâr-ı Mudar'ın bir kısmında ve Haleb'de hâkim olan, Antakya'dan da cizye alan ve yukarıda Melikşah tarafından bu emirliğin de bırakıldığını gördüğümüz Şeref'üd-devle Müslim'i de endişeye düşürmüştü. Elcezire ve Suriye yollarının kilit noktası durumundaki kuvvetli Antakya şehrini ele geçirmek bu iki hükümdarın zihnini çoktan beri işgal eden mühim bir konu idi. Süleyman-şah ise, açıklandığı üzere, hiç bir müdahaleye meydan vermeden oraya sahip olmuştu. Bunun tepkileri kendilerini göstermekte gecikmedi. Şeref'üd-devle'nin, Antakya'dan her sene almakta olduğu otuz bin dinar vergiyi Süleyman-şah'tan da istemesi bunun ilk belirtisi oldu. Müslim aynı zamanda, netice itibariyle, bütün bu memleketler İsfahan'a bağlı bulunduğu için, isteği yerine getirilmediği takdirde, durumu Büyük Sultana arzedeceğini, tehdit makamında bildiriyordu. Süleyman-şah: "Büyük Sultana itaat benim vazifemdir. Bu ülkeleri ve kâfirler elindeki yerleri onun iktidarı sayesinde fethettim. Hutbeyi onun adına okutuyorum. Para onun adına kestireceğim" diyerek asla Melikşah'a karşı gelmediğini bildirdikten sonra "Antakya'nın eski sahibi Philaretos (doğu kaynaklarında Elferdos) kâfirdi; Cizye vermesi gerekirdi. Şimdi ise belde İslâm hâki-

miyetine geçmiştir" cevabıyla vergiyi red ve bu hususta hiç bir taahhütte bulunamayacağını beyan etti. Müslim isteklerini zorla kabul ettirmek, daha doğrusu, Antakya'dan Süleyman-şah'ı çıkararak kendi ülkesinin emniyetini sağlamak için askerî hazırlıklara girişti. Bir taraftan da gönderdiği müfrezelerle şehrin civarını yağmalattı. Süleyman-şah da Haleb civarlarına akın yaptırmak suretiyle karşılık verdi. Şeref'üd-devle'nin Harput bölgesi sahibi Çubuk gibi Türkmen beyleri ve bunlara bağlı boylarla takviye olarak Antakya'yı zaptetmek üzere yola çıktığını duyan Süleyman-şah ona doğru ilerledi. İki ordu Antakya yanında karşılaştı. Bir günlük şiddetli savaş sonunda Müslim'in ordusu bozuldu; Arap kuvvetleri perişan hâlde firar ettiler. Kaçmağa çalışan Şeref'üd-devle de yakalandı ve öldürüldü (20 haziran 1085). Bu muharebede Türkmen kuvvetlerinin Süleyman-şah tarafına geçmeleri neticenin tâyinine sebep olmuştu.

Müslim'in ölümü üzerine Ukayliler, Müslim'in kardeşi, İbrahim b. Kureyşe itaat etmişlerdi. Fakat Sultan Melikşah bir sene sonraki Suriye seferinde İbrahim'i hapsedirerek yerine Şeref'üd-devle'nin oğlu, Ebu Abdullah Muhammed'i getirmiş ve hemşiresi Zeliha Hâtunla evlendirdiği bu zata Rahbe, Harran, Suruç ve Habur havalisini vermiştir.

Tutuş - Süleyman-şah mücadelesi : Şeref'üd-devle'nin ortadan kalkmasını müteakip Süleyman-şah ona tâbi olan Haleb'i de bir hamlede almayı düşündü ve bahsi geçen muharebeden bir hafta kadar sonra (1085 haziran sonraları), kuzey Sa-

riye'nin bu müstahkem şehrini kuşattı. Şehir yine İbn'ül-Hutayti'nin elinde, kale ise, Şeref'üd-devle'nin amcası oğlu, Sâlim b. Mâlik'in muhafazasında idi. Bir aya yakın kuşatmadan netice alamayarak geri döndü. Kışı hazırlıkla geçirdikten sonra, nisan 1086 da Haleb'i tekrar kuşattı. Teslimini istedi. İbn'l-Hutayti şehri vermemek emelindeydi. Ancak bunu açıkca belirtmenin tehlikelerini düşünerek, Tutuş'un da Süleyman-şah'ın bu hareketine göz yummayacağını kestirdiği için, durum gelişinceye kadar vakit kazanmak maksadiyle, Süleyman-şah'ı oyalamayı uygun buldu. Ona bir miktar para yollayarak teslim hususunda Büyük Sultan'dan emir almak gerektiğini, İsfahan'dan izin istediğini, buna göre, bir müddet beklemesini rica etti. Fakat İbn'ül-Hutayti hakikatte Şam'a haber göndermiş ve sür'atle gelip Haleb'i teslim alması için Tutuş'u davet etmişti. Haleb'e sahip olmak ümitleri canlanan Tâc'üd-devle, bir taraftan Süleyman-şah'ın kumandanlarını gizlice tehditlerle kendi tarafına çevirirken, diğer taraftan Haleb'e yürümek üzere bütün kuvvetlerini topluyordu. Maiyetinde Artuk Bey de vardı.

Anadolu'nun fethinde, Doğu Arabistan'ın zaptında ve Mervâni'lere karşı olan harekâтта büyük hizmetleri geçen bu meşhur Türkmen Beyi Âmid muhasarasını terk ettiğinden dolayı Melikşah'ın gözünden düşmüştü. Her ne kadar yine Büyük Sultanın emriyle Musul yürüyüşüne katılmış ise de, bir daha Sultanın teveccühünü kazanamamıştı. Bu itibarla Melikşah'ın kendine karşı herhangi bir hareketinden endişelenen Artuk Bey Hulvan'daki iktâlarında Türkmenleri etrafında toplamağa başlamış, bir aralık

merkezden gönderilen hil'at, at ve beşbin dinarı kabûl etmemiş ve Hâbur kıyılarına çekilmişti. Bu durum Melikşah'ın dikkatini onun üzerine daha ziyade teksifine sebep oldu. Irak-ı Arap, Elcezire, Diyar-ı Bekr'deki kumandanlara: Gevherâyîn, Kara-tegin ve Aruş-tegin'e Artuk'un kontrol altında tutulmasını emretti. Üç kumandan Artuk Bey'e itaat etmesini ihtar, bunun bir belirtisi olmak üzere, Sultan'ın yanına gitmesini tavsiye etmişler ve Türkmen beylerinin çoğunu ondan ayırmağa muvaffak olmuşlardı. Diyar-ı Bekr'i, Antakya civârını zaptedip ayrı bir beylik kurmak fikrini güden Artuk Bey, Büyük Sultan'a itaatının tam olduğunu bildirmekle beraber, "Sultanın memleketlerini tahrip eyleyen" Süleymanşah'a karşı yürüyeceğini ileri sürerek, Elcezire üzerinden Suriye'ye inmiş, burada Tutuş'un hizmetine girmişti. Tutuş ona Kudüs ve havâlisini iktâ ettiğinden (477 = M. 1085 -1086), Kudüs şehrini vaktiyle Atsız tarafından bırakılmış olan Turmuş'dan müzakere yoluyla teslim alan Artuk'a daha sonra Sarhad şehri de ilâveten verilmişti.

İşte bu sebeplerden dolayı Artuk Bey de Süleymanşah'a karşı Haleb üzerine yürüyen Tutuş'un yanında bulunuyordu.

Süleyman - şah'ın vefatı : Haleb hâkiminin mâhirane çevirdiği siyâset fırıldağı iki Türk ordusunu kendi aralarında kanlı bir savaşta sevk etti. Süleymanşah Tâc'üd-devle'nin Haleb'e çağırıldığını sezer sezmez, Şam'dan tam bir güvenle Haleb'e doğru ilerlemekte olan Tutuş'a karşı çıktı. Birbirlerine iyice yaklaştıkları sırada Süleymanşah

seher vakti bütün kuvvetlerini Şam kit'aları üzerine bindirdi. Fakat bu hücum beklenen faydayı temin edemedi. Çetin muharebede, kaynakların belirttiklerine göre, bilhassa "Dâimâ muzaffer Artuk Bey" in büyük gayreti sayesinde Süleyman-şah'ın ordusu dağıldı. Böyle bir neticeyi hatır ve hayâline getirmemiş olan Anadolu fâtihi Süleyman-şah, bulunduğu merkez hattında şon anına kadar çarpıştı. Fakat arkadaşları tarafından dahi terk edilerek tek başına bırakılmış olması bütün ümitlerini boğucu bir ye'se bürüdü. Hasmın eline düşmek endişesinin ve uğradığı feci âkıbetin yarattığı korkunç kâbusun tesiri altında intihar etti (5 haziran 1086). Tutuş kaçanları topladı, Süleyman-şah'ın ölümünü ilân ettikten sonra Haleb'i teslim almak üzere ilerledi.

Sultan Melikşah'ın Suriye'ye yürüyüşü

İbn'ül-Hutaytî Süleyman-şah'a karşı güdüp onun ölümünü hazırlayan politikayı bu defa Tutuş'a karşı denemek istedi. Şehri teslim edeceğini, ancak bu hususta Büyük Sultandan müsaade almak lüzûmunu ileri sürdü. Fakat Tutuş bu oyalaıcı sözlere kapılmadı, Haleb'i kuşattı. Ahali İbn'ül-Hutaytî idaresinde müdafaaya geçti. Her burç ayrı ayrı, memleket ileri gelenlerinin birinin muhafazasında idi. Başka bir misâlde de göreceğimiz gibi bu münferit müdafa tarzi hatalı idi. Burçlardan biri vaktiyle İbn'ül-Hutaytî'nin ağır hakaretlerine uğramış olan İbn'ür-Ra'va adında birine verilmişti. Bu zatın yardımı ile, Tutuş surları ele geçirdi ve ertesi gün Haleb'e girdi (12 temmuz 1086). İbn'ül-Hutaytî derhal yakalandı ise de, bu kurnaz adam Artuk Bey'in

himâyesini sağlamayı başarak ölünden kurtuldu. Şehri ele geçirmekle beraber Tutuş'a kaleyi almak nasib olmadı. Burada inatla karşı koyan Sâlim b. Mâlik'il-Ukayli'yi on yedi gün sıkıca kuşatan Tutuş, Büyük Sultan'ın orduları başında bizzat gelmekte olduğunu haber alınca muhasarayı kaldırarak çöl yoluyla Şam'a çekilmek zorunda kaldı. Gerçekten İbn'ül-Hutayti, Tutuş'un şehri kuşatacağı sıralarda durumu Nizâm'ül-Mülk'e bildirmiş, Haleb'i şahsına teslim etmek üzere Büyük Sultan'ı dâvet etmişti. Esasen Süleyman-şah'ın vefatından üzgün olan ve Tâc'üd-devle Tutuş'a karşı kızgınlığını ona gönderdiği tekdir dolu bir mektupla ortaya koyan Sultan Melikşah yanında hassa kumandanlarından Porsuk ile Bozan ve Kasım'üd-devle Aksungur olduğu hâlde eylül 1086 da İsfahan'dan hareket etti. Sultan her uzun sefere çıkışında yolu üzerine rastlayan bütün şehir ve kaleleri birer birer feth eder, itaat altına alır, yahut şehir ve kalelerin muhafız ve hükümdarları kendiliklerinden veya dâvetle karargâha gelir, huzurda bağlılıklarını arzederlerdi. Sultan bu yürüyüşünde de öyle yaptı. Ekim ayında Elcezire'de ilk konak olarak seçtiği Musul'a ulaştı. Oradan Harran'a geldi. Numeyrilerden Muhammed b. Şâtır'dan teslim aldığı bu şehri Şeref'üd-devle'nin oğlu Ebû Abdullah Muhammed'e iktâ etti. Bozan'ı mühim bir kuvvetin başında Philaretos'un oğlu Barsam'ın hâkimiyetindeki Urfa'nın zaptına bıraktı. Kendisi Câber kalesine yöneldi. Fırat kıyısında ve yolların kavşağındaki Câber'in surlarını yirmi dört saatte yıkarak sahibi Sâbık'üd-din Câber'den aldı. Menbiç şehrini de zaptettikten sonra Haleb'e yürüdü. Doğruca şehre girdi. Kale de dahil

olduğu hâlde, Haleb ve dolaylarını teslim aldı (aralık 1086). Sâlim b. Mâlik'i Câber'e gönderdi. Haleb kalesini Nuh Türki'ye vererek şehrin vâililiğine Kasım'üd-devle Aksungur'u getirdi. Aksungur'un maiyetinde dört bin süvari bulunuyordu. Bir düziye iç kavgaları alevlendirmiş olan İbn'ül-Hutayti'yi şehir ahalisi de anlamış ve ondan nefret etmişti. Sultan'a memleketi bu adamdan kurtarmasını istirhamda bulundular. Melikşah onu, Diyar-ı Bekr'ae ikamete memur etti. Türk ordularını birçok kere birbirine düşüren İbn'ül-Hutayti orada sefalet içinde ölmekle cezasını buldu.

Bu sıralarda, Sedid'ül-Mülk b. Munkiz'den sonra 1082 de yerine geçen oğlu, Şeyzer emiri, Ebu'l-Murhaf Nasr Haleb'de Melikşah'a itaatini arz ederek hükümü altındaki Şeyzer, Lazkiye, Kefertab, Fâmiye şehir ve kalelerini Sultan'ın emrine bıraktı. Melikşah bunlardan iade etmek suretiyle Ebu'l-Murhaf'ı taltif etti. Diğer yerleri ve Menbiç'i Haleb'e bağlayarak Aksungur'a verdi. Bundan başka babası Bahâ'üd-devle ebu Kâmil'in haziran 1086 da ölümü ile yerine Hilale emiri olan oğlu Seyf'üd-devle Sadaka emirlik mensuru almak üzere Sultan'ın yanına gelmiş, Melikşah tarafından hil'atle taltif edilmiş ve kendisine ülkesine ilâveten Banyâs dolayları verilmiştir.

Urfa'nın zaptı : Urfa'nın zaptı için bırakılan Bozan o zamana kadar Türklerin eline geçmeyen ve daima Bizanslı ve Ermeni vâililer tarafından idare edilegelmekte olan bu sağlam surlu şehri sıkı muhasaraya aldı. Ahali hücumların şiddeti karşısında müdafaa imkânsızlığını anladı, mukavemet-

te inat eden Barsam'ı teslim olmağa zorlamak için isyan etti. Halkın fevranını önleyemeyen Barsam, tek kurtuluş çaresi olarak kendini surlardan aşağı attı, belkemiği kırıldı ve götürüldüğü Bozan'ın çadırında üç gün sonra öldü. Şehrin ileri gelenleri Urfa'yı Sultan ordusuna teslim ettiler (28 şubat 1087). Bozan kendisini karşılayan Urfahlılara iyi muamelede bulundu, şehri müdafaa etmiş olan askerleri dahi çeşitli yollardan memnun etti. Ancak, Rumların iftirasıyla muhalif zannettiği yüksek Ermeni âilelerinden on iki kişiyi astırdı.

Sultan Melikşah Akdeniz kıyısında : Sultan Melikşah Urfa vâlisi olarak Bozan'ı tâyin ettikten sonra Antakya'ya gitti. Süleyman-şah'ın veziri Hasan b. Tahir'iş-Şehristani idaresindeki bu şehri teslim alarak Yağsıyan'a verdi. Melikşah bu esnada Süveydiye'ye kadar uzanmış, Akdeniz'i seyretmiştir. Sahilde bulunduğu sırada, engin deryanın genç ruhunda uyandırdığı derin heyecanın şevkiyle vedce gelerek atını dalgalar arasına sürmüş, mağlûbiyet acısı tatmayan kılıcını üç defa suya daldırmış ve: "Yüce Tanrı bana okyanusa kadar hüküm sürmeyi nasip etti" diyerek sevincini izhar etmiş, müteakiben Cenab-ı Allah'a sonsuz hamd hissini ibâdetin huşû içinde ifade etmek emeliyle, orada iki rekât namaz kılarak "uzak doğudan batı denizinin ucuna kadar" bütün memleketleri kendine ihsan eden Haktaâlâ'ya şükretmiştir.

Sultan'ın Bağdad'ı ziyareti : Melikşah kendi haşmeti ve imparatorluğunun azametiyle mütenasip fütûhatla dolu, fakat bir nevi yurt gezisini andıran bu seferini Dâr'ül-hilâfe'yi (Halife-

nin sarayı) ziyaretle tâclandırmak istedi ve ramazan bayramından sonra Haleb'den hareketle 13 mart 1087 de Bağdad'a ulaştı.

Melikşah Bağdad'ı ilk defa ziyaret ediyordu. Daima beraberinde bulundurduğu vezir Nizâm'ül-mülk başta olmak üzere, büyük kumandanlar, beyler ve sayılı bahadırlardan kurulu kalabalık bir maiyeti vardı. Halifenin veziri Zahir'üd-din Ebû Şücâ ve bütün Bağdadlılar tarafından karşılanan Sultan "dar'ül-memleket" de misafir edildi. Ertesi gün ata bindi, cevken ve kürre oynadı. Halifeye hediyeler sundu. El-Muktedî buna cins arap atları göndermekle mukabelede bulundu. Ayrıca Nizâm'ül-mülk de halifeye zengin hediyeler takdim etti. Sultan ve vezir, Musa Kâzım'ın Mâruf'ül-Kerhî'nin, Ahmed b. Hanbel'in ve İmâm-ı Âzam Ebû Hanife'nin kabirlerini ve çölde Hazret-i Ali ve Hüseyin'in meşhedlerini ziyaret ettiler. Avı çok seven Sultan buralarda yüzlerce ceylân ve vahşi hayvan avladı. Sonra Kûfe civarında Subey'a'da meşhur "Minâret'ül-kurun" un yapılmasını emretti.

Sultan ve maiyeti henüz halife ile buluşmamışlardı. Takdim ve tanışma için el-Muktedî-billah tarafından 25 nisan 1087 de bir resmi kabûl tertib edildi. O gün halife ile görüşmek üzere el-Muktedî'nin adamlarından Tuğrul aracılığıyla, Sultan'a sarayı teşrifi bildirildi. Melikşah şehir dışında bulunuyordu. Nehir yolu ile gelmesi için hususî bir gemi tahsis edilmişti. Sultanı ve maiyeti erkânını taşıyan, önünde üç büyük saltanat sancağının dalgalandığı gemi, kıyıları dolduran halkın sevinç gösterileri arasında Dicle üzerinde yavaş yavaş seyrediyordu. Bâb'ül-ga-

rabet'de karaya çıkıldı. Orada misafirler için atlar hazırlanmış, halife el-Muktedî kendi binek atını Melikşah için göndermişti. Muhteşem bir alay hâlinde Dar'ül-hilâfe'ye hareket edildi. Melikşah sarayda kendini karşılayan halifenin yanında ayakta durmayı tercih ediyordu. Fakat el-Muktedî'nin ısrârı üzerine hususî surette tanzim edilmiş şeref mevkiine geçti, oturdu. Halifenin tam karşısında, büyük kapının yanında yer alan vezir Nizâm'ül-mülk takdim törenini idare ediyor, huzura girerek yer öpen her kumandan veya beye, el-Muktedî'yi göstererek: Bu Emir'ül-müminin'dir! dedikten sonra, halifeye ziyaretçinin isim ve şöhretini, vazifesini, iktalarını ve askerlerinin sayısını söylüyordu. Kırdan fazla şahsiyet böylece halifeye tanıtıldı. Sonra Sultan Melikşah'a yedi tane hil'at giydirildi. Ayrıca halifenin emriyle, "Doğunun ve Batının hükümdarı" alâmeti olarak iki kılıç kuşatıldı. Vezir Ebû Şücâ sonra şu hitabede bulundu: "Ey Celâl'üd-din! Allah ü taâlânın aziz halifelik ve şerif imamlığa seçmiş, islâm ümmetini kendine teslim etmiş olduğu Efendimiz, emaneti sana tevdi etti. Allah'ın düşmanlarına karşı kuvvetli olman için sana iki kılıç kuşattı. Düşmanın diyarlarını dolaşır, onlara boyun eğdirirsin. Halkın işlerinde kusur etmez, belki onun için bütün himmetini sarfedersin. Halifeye itaat etmekle iyilikler sana teveccüh eder, bereket senin üzerine yağar!"

Vezir Nizâm'ül-mülk'e ve misafirlerin her birine hil'atler verildikten sonra Sultan halifenin elini öpmek istemiş, buna müsaade etmeyen el-Muktedî, hilâfet mühürü olan yüzüğünü vermiş, Melikşah da bunu öperek iâde etmişti. Huzurdakiler ayrılırken

Sultan, hil'atinin sağ eteğini Gümüş-tegin, sol eteğini Gevherâyin tutarak dudaklarına götürmüş oldukları hâlde, saraydan çıktı. Kapının önünde mehter takımı hazırды. Alay, önde mehter çalarak ve Sultan'ın başı etrafında, bizzat halifenin saçtığı altın, gümüş ve mücevherat yağmuru arasında, hareket etti. Melikşah'ın misafir bulunduğu saraya yine halife tarafından altın bir taht kurdurulmuştu. Sultan istirahat çekildikten sonra, ondan ayrılan vezir Nizâm'ül-mülk Nizâmiyye medresesine gitmiş, bu meşhur ilim ocağının mensupları ile görüşmüş, müesseseyi teftiş ve mâli işlerini tetkik etmiş, sonra bir müddet kütüphanede meşgul olmuştur.

**Melikşah'ın kızının
halife ile evlenme-
si**

Melikşah'ın Bağdad'da ikameti esnasında kızı Mehmelek Hâtun ile Halife el-Muktedî'nin evlenme töreni yapıldı. İmparatorluğun servet ve zenginliğine parlak bir delil teşkil eden, binbir gece masalları gibi, akıllara durgunluk verecek derecede şaşaalı olan bu evlenmede Nizâm'ül-mülk'ün rolü vardır. Hilâfetle saltanatın daimî uzlaşma içinde bulunmasını devlet siyasetinin temeli sayan Nizâm'ül-mülk, her fırsatta dinî reis ile imparatorluğun hâkimini birbirine yaklaştırmağa çalışmıştır ki, nüfuzlu bir aracı olan değerli vezirin vefatını müteakip bu ana politikanın sarsılmasından doğan acı neticeleri ileride göreceğiz. Melikşah ile el-Muktedî arasındaki sıhriyet meselesini de Nizâm'ül-mülk'ün bu yolda sarfettiği gayretlerinin bir belirtisi saymakta isabet vardır.

el-Muktedî billâh 474 (1080 - 1081) senesinde Melikşah'ın kızını istemişti. Veziri Fahr'üd-devle İs-

fahan'da Sultanla görüştüktan sonra, Nizâm'ül-mülk beraberinde olduğu hâlde, Terken Hâtun'a halifenin arzusunu bildirdi. Hâtun, Nizâm'ül-mülk'ün ısrarı ve merhum halife el-Kaa'im'in zevcesi Arslan Hâtun'un (Çağrı Bey'in kızı) tavsiyesi üzerine ve el-Muktedi'nin başka karısı bulunmamak şartıyla razı oldu.

Melikşah Bağdad'da iken kızın Dar'ül-hilâfe'ye getirilmesi ve düğün günü kararlaştırıldı. Sultan, Mehmelek'i getirecek olan Terken Hâtun'a refakat etmeleri için, Saad'üd-devle Gevherâyin ile Bozan'ı İsfahan'a gönderdi. Kızın çehizi yüz otuz deve ve yetmiş dört katırla naklediliyordu. Develere çul yerine renk renk rum ipeği örtülmüştü. İpeklerle sarılmış olan katırların da boyunlarında altın çanlar ve gümüş gerdanlıklar takılı idi. Her birinin üstünde üç mahmil bulunan develerdeki yükün çoğu altın ve gümüştü. Katırlardan altısı kıymetli zinet eşyası ve mücevherle dolu on iki gümüş sandık taşıyordu. Sedef kakılmış altın eğerli otuz üç cins at kervanın başında ilerliyor, önünde de altınlarla bezenmiş büyük bir beşik bulunuyordu. Gelin hâtunun oturduğu mahiffenin üzerindeki kıymetli taş, altın ve mücevherlerin hesabı yoktu. Ayrıca bu mahiffe, iki taraflı mahmillere binmiş iki yüz güzel Türk kızı tarafından çevrilmüştü. En önde Gevherâyin ile Bozan yürümekte ve kendilerini kalabalık bir maiyet alayı takib-etmekte idi. Bağdad'a girdikleri zaman bu şahane manzara karşısında hayrette kalan ve misafirler üzerine kumaşlar, türlü hediyeler saçan halkın içten tezahüratıyla karşılaştılar. Halife el-Muktedi veziri Ebû Şücâ'ı ihtişamda aşağı kalmayan bir alayla istikbâle gönderdi. Vezirin gerisinde halifenin

adamlarından Zafer'in idaresinde üç yüz atlı yer alıyor, vakit gecikmiş, karanlık basmış olduğundan, her süvari elinde bir meş'ale tutuyordu. Çeşitli tataka ve rütbeden âyân, eşraf ve kumandanlar, kadınlar dahil, bütün âileleri ile birlikte kendi cemaat ve debdebeleriyle ayrı ayrı ilerliyor, maiyetlerindeki atlı gruplar fener ve meş'alelerle onları takib ediyorlardı. Misafirler belirli yere ulaştıkları zaman, vezir Ebû Şücâ Terken Hâtun'un mahiffesine yaklaştı ve ona: "Emir'ül-Mü'mininin emaneti ehline teslim etmenizi buyuruyor" diyerek gelinin eve nakledilmesi hususunu bildirdi. Bunun üzerine, etrafı ışık yağmuruna boğan binlerce fener ve meş'ale altında, en mûtena elbiselerini giymiş devlet büyüklerinin, ileri gelen hâtunların, süvârilerin ve her iki alaya katılarak mütemadiyen kaynaşan kalabalığın arasında, ziya huzmelerinin kakmalı taşlarla süslü mahiffelere çarpmasından doğan göz kamaştırıcı parıltılar içinde, gelin hilâfet sarayına doğru hareket etti. Bağdad'da bütün çarşılar, ticarethaneler açıldı. Sokaklar insan seli hâlinde idi. Dükkânlar ve evler donatılmış, her taraf gündüz gibi aydınlatılmıştı. O gece Bağdad ahalisi eşi görülmemiş bir şehriyin içinde sabaha kadar eğlendi.

Ertesi gün halife mükellef bir ziyafet verdi. Düğün münasebetiyle gelen misafirler ve saltanat mensupları dâvetli idiler. Yemekten sonra halife, Terken Hâtun'a ve diğer hâtunların hepsine hil'atler gönderdi. Ayrıca ziyafette bulunan kumandanlar, yararlıkları ile orduda ün kazanmış kahramanlar hil'atlerle taltif edildiler. Fakat bu muhteşem törenlerde Ni-zâm'ül-mülk ile saltanat erkânının hepsi hazır ol-

dukları hâlde, bir müddet önce ava gitmiş olan Sultan Melikşah bulunmamıştır.

**Fâtımî'lerle müca-
dele** : Suriye'de bir iki sene kuvvetini kaybeder gibi olan harekâtın 482 (1089 - 1090) den itibaren birdenbire hız aldığına şahid oluyoruz. Bu tarihe kadar bazı ufak değişiklikler de oldu: Tutuş haziran 1087'de Sayda'yı feth ederek kendine bağladı. Eylül 1088'de ise Kasım'üd-devle Aksungur Şeyzer üzerine yürüdü, kale burçlarını tahribe başladı. İbn Munkiz ile yapılan müsait bir anlaşma neticesinde Aksungur Haleb'e döndü.

Fakat üzerinde durulması gereken nokta Mısır-la yeniden mücadelenin başlamasıdır. Şam'ı almağa yönelen Fâtımî gayreti hedefine ulaşamamakla beraber, Şam Selçuklu Melikliğini hayli zararlara soktuğu gibi, Büyük Sultanın da ilgisini çekecek derecede mühim olmuştur. Bedr'ül-Cemâli'nin gönderdiği Nasr'üd-devle kumandasındaki kuvvetli Mısır ordusu sahil yolunu takiben Sûr'a gelerek muhasara etti. Kalenin sahibi kadı Ayn'ud-devle b. Ebî Ukayl o sırada ölmüş, idare evlâtlarına geçmiş, bu yüzden müdafaa zayıflamıştı. Ayn'üd-devle'nin oğulları baskıya dayanamıyarak teslim oldular. Mısır ordusu bundan sonra sıra ile Sayda'yı, Akkâ ve Cubeyl kalelerini muhasara ve hücumla zaptetti. Vaktiyle buraları elinde bulunduran Tâc'üd-devle'nin büyük bir ihtiyatsızlıkla depolardaki erzak ve zahirenin çoğunu alıp götürmesi yüzünden Suriye sahilleri Fâtımî hâkimiyetini tanımağa mecbur kalmıştı. Humus ve Bâlebek sâhibi İbn Mülâib de Mısırlı kumandana tâbiyet arzetmiş ve hutbeyi Fâtımî el-Mustansir adına

okutmağa başlamıştı. Adları geçen yerlere birer temsilci tâyin edilerek resmen Mısır'a bağlandı.

Tutuş, ülkesinin ansızın istilâya uğraması, Akkâ kalesindeki hazinesinin yağmalanması ve Şam'ın tehdit edilmesi üzerine kardeşi, Büyük Sultandan yardım istedi. Melikşah Suriye bölgesinin geri alınması hususunda Tutuş'a yardım etmeleri için Urfa kumandanı Bozan ile Haleb vâlisi Aksungur'a emir verdi. Bu üçü birleşerek Şam sahillerinde yeniden göründüler. 483 (1090 - 1091) de ilkin Humus'a yürüdüler. Fâtımileri tanımış olduğunu gördüğümüz Halef b. Mülâib ve oğulları şiddetli muhasara sonunda şehri aman ile teslim ettiler. Tutuş, kendisi Mısır'a sığınmış olan İbn Mülâib'in oğullarını yanına alarak Akkâ kalesine gitti ve hücumla zaptetti. Bundan sonra Bozan ve Aksungur, Tutuş'un kumandası altında birleşmiş kuvvetleriyle Trablus'a yöneldiler. Şehrin hâkimi kadı Celâl'ül-mülk b. Ammar önce Tutuş'un kumandanlarını para ve vaidlerle kandırmak istedi, netice alamayınca, fikrini Kasım'üd-devle'nin veziri Zerrin Kemer aracılığı ile tatbik etmeği düşündü; ağır hediyeler karşılığında onu Aksungur nezdinde teşebbüslere sevk etti. Tarihçi *İbn'ül-Esir'e* göre, Aksungur'a birçok hediyelerle birlikte 30 bin dinar takdim eden Zerrin Kemer, onun İbn Ammar lehine kazanılmasında tesirli olmuştur. El altından bu işleri yürütürken İbn Ammar bir taraftan da kaleyi Büyük Sultan adına idare ettiğini söylüyor ve bu hususta Melikşah'tan almış olduğu menşurları gösterebileceğini iddia ediyordu. Kasım'üd-devle, bu durumda herhangi bir taarruzun Büyük Sultan'a isyan demek olduğunu söyleyince Tutuş hiddetlendi.

Ona kendi maiyetinde bir kumandan olarak bulunduğunu hatırlattı. Bu ihtilâf neticesinde Aksungur kuvvetlerini alarak çekilip gitti. Birliğin bozulması üzerine Bozan da Urfa'ya hareket ettiğinden Tutuş Şam'a dönmeğe mecbur oldu (şubat 1091). Aksungur dönüşü esnasında Fâmiye'yi muhasara etti. Mısır'dan gelerek bu kaleye yerleşmiş olan İbn Mülâib'i yakaladı. Orada kendi adına bir nâib bıraktı ve Haleb'e gitti (23 ağustos 1091).

Trablus hâdisesinden kırıngın olan Tutuş, oğlunu Büyük Sultan'ın nezdine göndermiş, Aksungur hakkında şikâyetlerde bulunmuştu. Fakat Melikşah Kasım'üd-devle'yi kabahatli görmediği için cezalandırmadı.

Bununla beraber Büyük Sultan Fâtımilere iyi bir ders vermeyi aklına koymuş bulunuyordu. O devir tarihçilerinden *İbn Kalânîsi*'nin bu sene (yâni 484 = m. 1091) Sultan'ın Bağdad'ı tekrar ziyaret sebeplerinden birinin Mısır'ı ele geçirmek olduğunu söylemesi ve *İbn'ül-Esîr*'e göre Melikşah'ın Bağdad'da yanında hazır bulunan Tutuş, Aksungur ve Bozan'a Şam sahilleri memleketlerinin tamamıyla zaptını müteakıp Mısır fethine gitmelerini emretmesi, hattâ Mağrib'i (Kuzey Afrika) almayı kararlaştırması bunun delilidir. Sultan aynı zamanda Yemen ve Aden bölgelerinin de imparatorluğa bağlanmasını istemişti ki, yerinde anlatacağımız üzere bu ülkeler zaptedilmiş olduğuna göre, Melikşah bütün islâm âlemini bir bayrak altında birleştirmeye ve belki de o zamanın telâkkisince dünya hâkimiyeti kurmağı tasarlıyordu. Fakat genç yaşta vefatı plânlarının gerçekleşmesine engel olmuştur.

6 — *Antakya'nın zaptından sonra: Anadolu*

Fransız tarihçisi Ch. Lebeau'nun Süleyman-şah tarafından, kendisi Antakya'dan dönünceye kadar, Anadolu şehirleri idaresinin kumandanlar arasında taksim edildiği şeklindeki ifadesi hatalı olduğu gibi, diğer bir Fransız tarihçisi F. Chalandon'un da Süleyman-şah'ın ölümünden sonra Anadolu'da isyan hareketleri görüldüğü, Türklerin anarşiye düştükleri ve eğer Grekler Avrupa'da Peçenekler tarafından tutulmamış olsalardı, Küçük Asya'nın kolaylıkla istirad edilebileceği fikri de hiç bir hakikat payı taşımamaktadır. Her iki araştırmacının da Anadolu Türk fütûhatının sırrını ve gerçek çehresini anlamadıkları görülüyor. Zira Selçuklu imparatorluğunun karakteri icabı, Suriye'de ve Elcezire'de görüldüğü gibi, Anadolu'yu açmakla vazifelendirilenler feth ettikleri memleketlerde idarî muhtariyete sahip bulunuyorlar ve Süleyman-şah'ın emrinde olmakla beraber civarlarındaki toprakları zapt ve idare edebiliyorlardı. Bunların daima Anadolu hükümdarlığı kanaliyle Büyük Sultanın yüksek hâkimiyeti altında oldukları hususunu tafsil etmekte olduğumuz bu bahis gösterecektir. Ancak Melikşah'ın ölümünü müteakip imparatorluğun çözülmesinden itibaren Anadolu'da bu beylerden bazıları az çok devamlı olmak üzere müstakil beylikler kurmuşlardır.

İznik'te Ebu'l-Kaasım

Süleyman-şah Antakya'ya giderken İznik'te kumandanlarından Ebu'l-Kaasım'ı bırakmıştı. Süleyman-şah'ın orada ölümü üzerine Ebu'l-Kaasım Dragos çayını sınır tanıyan Süleyman-şah - Aleksios and-

laşmasını dikkate almamış, yeniden Boğaziçi'ne kadar akınlara başlamıştı (1085). Buna karşılık da sahil karakolları vücuda getirerek küçük çapta gece baskınları usulünü tatbik eden Aleksios, vaktiyle başarılı olan bu taktiğin artık fayda vermediğini, Türk süvarilerinin uzaklaşmadığını görünce neticesiz barış teşebbüsünden sonra, kesin olarak harekete geçmeğe karar verdi ve kumandan Tatikios'un Ebu'l-Kaasım üzerine yürümesini emretti. Tatikios kalabalık bir ordu başında İzmit yolu ile İznik'e kadar geldi. Dağınık Türk müfrezeleri mukavemet etmezsiniz çekilmişler ve İznik kalesinde toplanmışlardı. Tatikios surlara yaklaştığı zaman Türkler ani bir çıkışla Bizanslıların üstüne atıldılar ve akşama doğru onları mevzilerinden sökerek şehirden uzaklaştırmaya muvaffak oldular. Grek kumandanı, İznik civarında ordusunu tanzim ile meşgûl iken, Sultan Melikşah'ın hassa kumandanlarından Porsuk'un "50 bin" kişilik kuvvetle gelmekte olduğu haberi üzerine savaş meydanını terke hazırlandı. Lâkin Ebu'l-Kaasım ikinci ve daha şiddetli bir hücumla düşmanı takip etti. Vukua gelen çarpışmadan sonra Bizans ordusu İstanbul'a dönmeğe mecbur oldu.

İlk Selçuklu donanması

Bu başarı Ebu'l-Kaasım'ın ümitlerini arttırdı. Ege denizi adalarını ele geçirmek ve buradan İstanbul'a

atlayabilmek yollarını temin maksadıyla Gemlik körfezindeki Kius'u zapt etti ve bu limanda donanma vücuda getirmeğe başladı. İşte Bizanslı can evinden vurabilecek bu tek çareye müracaat üzerinedir ki, Aleksios'da ciddi endişe belirdi. Grek donanmasını tam mevcudu ile Manuel Butumites kumandasına ve-

rerek Ebu'l-Kaasım'ın henüz pek küçük olan filusunun derhâl imhasını emretti. Diğer taraftan da Tattikios kumandasında kuvvetli bir kara ordusunu yola çıkardı. Aleksios, Türklerin şimdiye kadar yaptıkları harekâtın en tehlikelisi olan bu teşebbüsü, Ebu'l-Kaasım'ı iki kuvvet arasında sıkıştırmak suretiyle, kesin şekilde suya düşürmek emeline idi.

Önce hasmın kara ordusunu bertaraf etmek için Ebu'l-Kaasım filusunun muhafazasına az bir kuvvet bırakarak, Alykas mevkiine doğru ilerledi. Harbe tutuştuğu sırada Butumites emrindeki donanma Kius üssüne geldi, mukavemeti kırıp Türk gemilerini yakıtı. Ebu'l-Kaasım küçük donanmasını kaybettiği gibi, karadan ve denizden iki ateş arasında kalmış bulunuyordu. Buna rağmen on beş gün büyük bir şecceatle savaştı. Verdiği ağır zayıat üzerine İznik'e çekildi, fakat ezilmemişti.

Ebu'l-Kaasım
İstanbul'da

Aleksios bu defa da, münasebetleri düzeltmeğe ve dostluk yollarıyla Ebu'l-Kaasım'ı zararsız hâle getir-

meğe çalıştı. Siyaset oyunlarında fevkalâde mâhir bir adam olduğu şüphe götürmeyen Aleksios, bulduğu bu ikinci çare ile hasmını kandırmağa müvaffak olmuş ve Ebu'l-Kaasım gafletinin cezasını ağır şekilde çekmiştir. Bizans imparatoru, Ebu'l-Kaasım'a mektuplar yazıyor, son derece dalkavukça bir dille onun üstün meziyetlerini takdirden âciz kaldığını, onun gibi bir dosta sahip olmaktan kazanacağı büyük şerefi ifade ediyordu. Böylece bir taraftan kendine yaklaştırmağa çalıştığı Ebu'l-Kaasım'ı aynı zamanda Büyük Sultana karşı kıskırtıyor, Bizans ve İznik hükümdarlarının birbirini pek iyi bilen ve seven kim-

seler olduğunu, hattâ bir ittifak yapılarak, Ebu'l-Kaasım'ın Sultan Melikşah'a karşı girişeceği savaşta yardım kuvvetleri göndermek suretiyle, Bizans'ın bu dostluğu fiilen isbatına fırsat verilmesini rica ediyordu. Nihayet Aleksios sözlerindeki samimiyeti göstermek üzere Ebu'l-Kaasım'ı İstanbul'a dâvet etti.

Ebu'l-Kaasım Bizans başkentinde fevkalâde karşılandı. Büyük bir devlet başkanı gibi hürmet ve itibar gördü. Memnun olması için para ve emek esirgenmedi. Saygıdeğer misafir her gün, her gece sirklerde, tiyatrolarda, araba koşularında, av ziyafetlerinde eğlendirildi. Kendisine Sebastotos ünvanı bile verildi. Fakat madalyonun bu yüzü ne kadar parlak ve câzip ise, arka yüzü o nisbette acı ve hazindi. Ebu'l-Kaasım Bizans başkentinin sunduğu zevklerden haz almakta devam ettiği sırada ülkesinde cereyan eden hâdiselerden tamamiyle habersiz bulunuyordu. Aleksios Türklerin Bithynia'da Boğaziçi'ne doğru ileri kalesi olan İzmit'i işgal etmekle meşguldu. Kumandanlarından Eustatios'u donanma ile İzmit'e göndermiş ve garnizon subaylarını, İstanbul'da ağırılanmakta olan Ebu'l-Kaasım ile imparatorun sıkı dostluklarından, iki hükümdarın Sultan Melikşah'a karşı ittifak ettiklerinden bahsile kandırmasını, ortak müdafaa ve emniyet tedbirleri için Bizans kuvvetleriyle işbirliği yapmak hususunda onları ikna etmesini; gerekirse bol para ve hediye vermekten çekinmeyerek mutlaka İzmit'i ele geçirmesini emretmişti. Çoğu yerli ahaliden olan muhafızlar bilhassa Ebu'l-Kaasım'ın İstanbul'da ne kadar parlak bir kabul ve itibar gördüğünü tafsilâtıyla öğrenince her şey inandılar. Kalabalık Grek orduyu İzmit'e gir-

mesine müsaade edilen Eustatios, süratle yeni bir hisar yaptırdı ve donanmanın yardımıyla, şehri birkaç gün içinde Bizans hâkimiyetine intikal ettirdi. İş olup bittikten sonra, hoş bir vakit geçirmiş, imparatorla da ittifak etmiş olan Ebu'l-Kaasım da memleketine dönüyordu. Rıhtımda henüz gemiye binmeden durumu öğrendiği zamandır ki ancak, gözünü ve idrakini kaplayan kesif duman dağılabildi. Fakat İznik'e dönmekten başka yapılacak iş kalmamıştı.

Sultan Melikşah'ın müdahalesi : Esasen Marmara havzasında ve Anadolu'nun o bölgesinde kendini tam hâkim saymaya başlayan Ebu'l-Kaasım'ın bu kıt'anın hükümdarlık menşuru isteğini reddetmiş olan Sultan Melikşah, akılsızlığı yüzünden en büyük ve mühim kaleleri kaybeden, üstelik hasım tarafla dostluk andlaşmaları imzalayan bu adamı hain telâkki ederek derhâl ortadan kaldırılmasını emretti. Yukarda adı geçen Porsuk vaktiyle, onu tenkil maksadıyla yola çıkarılmıştı. Anadolu'da Konya, Aksaray gibi bazı şehirleri tâmir ettirmekle vakit geçiren Porsuk nihayet takriben 1089 sonlarına doğru, İznik'e gelebildi. Ebu'l-Kaasım'ı muhasara etti. Ebu'l-Kaasım müttefiki ve dostu Aleksios'tan yardım istedi. Bizans'tan Tatikios kumandasında bir ordu geldi. Fakat bu ordunun asıl vazifesi hiç te yardım değildi. İmparator, Tatikios'a mücadele neticesinde zayıflayacak olan her iki Türk kuvvetine birden taarruz ederek Ebu'l-Kaasım'ı kovmak ve İznik'i işgal etmek tâlimatını vermişti. Bizans ordusu hiçbir başarı elde edemeden dönmekle beraber, ta Tuğrul Bey zamanı kumandanlarından olan yaşlı

Porsuk'un üç aydan beri devam eden muhasarasından da bir netice alınamamıştı. Melikşah Porsuk'u geri çağırarak onun vazifesini Urfa Kumandanı Bozan'a devretti⁴.

Ebu'l-Kaasım, Aleksios'un zaman kazanmağa baktığını ve esasen faydası olmayan yardımı da yavaş yavaş kestğini görünce ikinci defa aldatıldığını ve nihayet, bizzat Büyük Sultana sığınmaktan başka kurtuluş çaresi kalmadığını farkettiler. İsfahan yolunu tuttu. Beraberinde hediyeler de götürmüştü. Fakat Melikşah tarafından kabul edilmedi. Huzura alınması için yaptığı istirhamlar, sarfettiği büyük gayretler bir netice vermediği gibi, dergâhta hiç kimseden yüz bulamadığı için, aracılık hususundaki teşebbüsleri de beyhude oldu. Melikşah Bozan'a tam salâhiyet verildiğini, kumandanın uygun göreceği her hareketin tasvib olunacağını kendisine tebliğ ettirdi. Ebu'l-Kaasım Büyük Sultan'ın emrini geri aldırmağa muvaffak olamayınca geri döndü. Anadolu'ya geldiği zaman, Bozan tarafından kendi yayının kirışıyle boğduruldu (1092 başı).

Ebu'l-Gazi : Ebu'l-Kaasım İsfahan'a giderken İznik'te kardeşi Ebu'l-Gazi (Pulkhas) yi bırakmıştı. Aleksios bunu da iğfal yollarını aramış, bu münasebetle, bol bol hediyeler göndermeğe başlamıştı. Kardeşinin acı âkıbetinin sebeplerini bilen Ebu'l-Gazi imparatorla müzakere ve münasebeti kesti. Fakat mevkiinde fazla kalamadı. Melikşah'ın ölümünü müteakip, Süleyman-şah'ın Horasan'da bulunan oğlu Kılıç Arslan geldi ve İznik halkı tarafından, babasının unutulmaz hâtırısından dolayı se-

vinçle karşılandı. Ebu'l-Gazi yerini sahibine terketti ve Kılıç Arslan I. hâdisesiz olarak Anadolu Selçuklularının ikinci sultanı sıfatıyla tahta oturdu⁵.

Izmir beyi Çakan Bey : Süleyman-şah zamanında Anadolu harekâtının umumî tablosunu verirken Ege sahillerinin bir kısmı ile İzmir ve bazı adaların Çakan Bey hâkimiyetinde olduğunu söylemiştik. Ege denizindeki Türk faaliyeti yalnız Bizans kaynaklarında bahis konusu ediliyor ve Sultan Melikşah'la doğrudan doğruya münasebete rastlanmıyor. Bununla beraber Melikşah zamanındaki Anadolu fütuhâtı çerçevesinde olduktan başka bazı hususlarda İznik hükûmetiyle olan ilgisinden dolayı Ege denizindeki harekât hakkında izahat vermek lâzım gelmektedir.

Çakan Bey'e dair biricik kaynak denebilecek olan *Anna Komnena*'nın *Alexiad*'ındaki mâlûmata göre, 1078 - 1081 yılları arasında Türklerle savaşan Bizans generallerinden A. Kabalika Anadolu'da Türkmen beylerinden Zakhas (Çaka veya Çakan) adında bir delikanlı esir etmişti. *Anna* bu delikanlının bütün Asya'yı (Anadolu'yu) harp ederek geçmiş olduğunu söylüyor ki, buna göre Çakan'ın Danişmendnâme'de orta Anadolu, bilhassa Malatya hâdiseleri münasebetiyle adı geçen Çavuldur Çakan olması kuvvetle muhtemel görülüyor. Bizans sarayına getirilen Çakan imparator Botaniates tarafından beğenilmiş ve kendisine bazı imtiyazlarla birlikte *Porotonobilisimos* ünvanı verilmişti. Fakat Çakan uzun müddet İstanbul'da kalamadı. 1081'de Aleksios imparator olunca, Çakan'ı saraydaki mevki ve imtiyazlarından mahrum

bıraktı, veyahut Çakan'ın daha önce Bizans'ı terk edip İzmir ve havalisini zapta başlaması üzerine Aleksios böyle yapmak zorunda kaldı. Her ne olursa olsun Çakan Bey bu sıralarda İzmir'i ele geçirmiş ve bir donanma inşasına başlamış bulunuyordu. İstanbul'da kaldığı zamanlarda Grekçe'yi iyi öğrendiği gibi, idarecileri yakından tanımağa, Bizans politikasının inceliklerini kavramağa ve imparatorluğun zayıf taraflarını keşfe fırsat bulmuştu. Bu itibarla Çakan doğu Roma'yı çökertecek en tesirli silâhın Ege'de ve Marmara'da kesin üstünlük sağlamağa muktedir kuvvetli bir donanma olduğuna tam kanaat hâsıl etmişti⁶.

Çakan mürettebatını Ege'nin sahil çocuklarından seçtiği 40 parça gemi ile fütuhata girişti. Önce Urla (Klazomen), Foça gibi sahil şehirlerini zaptetti. Midilli'deki Bizans vâlisine adanın terk ve teslimi hakkında bir ültimatı verdi. Vâli Alopös'un geceleyin gemiye binerek İstanbul'a kaçması üzerine, adaya asker çıkardı. Midilli şehri hücum ile ele geçirilerek ada, batı ucundaki bir kale müstesna, işgal edildi. Arkasından Sakız, Sisam ve Rodos adaları alındı. İstanbul'dan gönderilen Niketas Kastamonites idaresindeki Bizans donanması mağlûp edilerek kısmen batırıldı, kısmen yakalandı. Bunun üzerine Aleksios ikinci bir donanma gönderdi. Tanınmış savaşçılardan Konstantinos Dalassenos'un kumandasındaki bu donanma ayrıca Flander şövalyeleriyle takviye olunmuştu. Dalassenos Çakan'ın bulunmadığı bir günde, Sakız'a asker çıkardı ve kalesini tazyike başladı. Muhafızlar zaman kazanmak için müzakereler yapıyorlar, fakat bir taraftan da yıkılan surları

tâmir ediyorlardı. Bu esnada Çakan İzmir sahillerinden Sakız'a doğru hareket etti. Dalassenos'un, Türk donanmasını oyalayarak geciktirmek için karşı gönderdiği Opos, ilk rasladığı yerde Türklerle savaşmak emrini almış olmasına rağmen, Çakan'ın birbirine zincirlerle bağlanmış yepyeni gemilerini görünce, hücumu cesaret edemedi. Sakız'a dönerek limana sokuldu. Türk donanması da surların dibine demirledi ve kaleye kuvvet çıkardı. Türklerin ileri atılmalarıyla muharebe kızıştı. Zırhlı ve uzun mızraklı şövalyeler mevzilerden çıkarak mukabelede bulundular. Maksat esasen onları mevzilerinden çıkarmaktı. Düşman şiddetli ok yağmuruna tutuldu. Daha ziyade şövalyelerin atlarına nişan alınıyor, bunlar birer birer telef oldukça, şövalyeler ağır teçhizat altında hareket edemez hâle geliyorlardı. Nihayet "arkalarına bakmaksızın" kaçmağa başladılar; sonra da Grek ordusu çekildi. Limanda Bizans donanması da demir almış, her an kaçmağa hazır bulunuyordu. Fakat Dalassenos, Çakan kuvvetlerinin sayıca daha aşağı olduğunu hesaba katarak ordusunu ve donanmayı adanın öbür ucundaki Bolison limanına nakletmekle iktifa etti ve iki kumandan arasında müzakereler başladı. *Anna*'ya göre, Çakan eski rütbe ve imtiyazlarının iadesi ve evlâtlarının birbirleriyle evlenmelerine muvafakat edilmesi şartıyla Aleksios'a karşı düşmanlıktan vazgeçeceğini ve adalardan çekileceğini söylemişti. Bu suretle bir mütareke yapılmış ise de, Dalassenos bu teklifleri imparatora bildirmeden, Çakan'ın İzmir'e gittiği bir sırada Sakız kalesini tekrar kuşatarak zapta muvaffak oldu. Fakat Midilli'yi geri alamadı. *Anna* İzmir'i başkent yapmış olan bu Türk beyinin

imparator elbise ve alâmetleri taşıdığını ve kendisine "imparator" dediğini söylüyor ki, hâdiselere bakılırsa Çakan'ın gittikçe kuvvetlenerek batı Anadolu sahillerinin mutlak hâkimi haline geldiğini, donanmasını esaslı şekilde düzenledikten sonra, Çanakale Boğazı ile Gelibolu yarımadasını ele geçirerek İstanbul üzerine yürümeyi tasarladığını ve imparator olmak fikrini beslediğini kabûl etmek mümkün görünüyor. Plânlarının gerçekleşmesi için Çakan, Bizans aleyhine siyasî kombinezonlar meydana getirmeye çalışmış, o zaman Meriç nehrine kadar bütün Balkanlara hâkim olup, çok kuvvetli kara ordularına malik bulunan Peçeneklerle diplomatik münasebetler kurmuştu. Sakız muharebesinde Grek ordusundaki Peçeneklerin Çakan kuvvetleri ile gizlice temas hâlinde bulunmaları da gösteriyor ki, biri deniz diğeri kara hâkimiyeti ile birbirini tamamlayan bu iki Türk kuvveti ortak gaye üzerinde anlaşabiliyorlardı.

Çakan Bey ve Peçenekler :

Peçenekler 1087'de Silistre (Des-
rtes)'de Aleksios'u mağlûp ettikten
sonra, şiddetli savaşlar vererek ileri
hareketlerine devam etmişler, nihayet 1090 sonlarında Edirne'ye ve oradan Çekmece havalisine kadar sokulmuşlardı. Bozgundan bozguna uğrayan Bizans ordularının mâneviyatı tamamiyle kırıldığı bu sırada Çakan siyasî faaliyetini arttırdı: Peçenek şefleriyle temas kurarak işbirliği yaratmağa gayret etti. İlk hedefi bunların İnoz'a kadar innelerini sağlamak suretiyle İstanbul'u Trakya'dan ayırmaktı. Diğer taraftan Aleksios'un ordusundaki Türkler arasında, Bizans hizmetini terk ile belirli zamanda kendisine

iltihak etmeleri için propaganda yapıyordu. Durumun böyle gelişmekte olduğu 1091 yılının ilkbaharı, Bizans hesabına İstanbul'un Fatih tarafından fethinden hemen önceki günleri hatırlatmakta idi. Zira Marmara sahillerinde Selçuklular, Edirne'de Peçenekler, Ege'de Çakan olmak üzere üç ağızlı Türk kiskacının arasına düşmüştü. *Anna'nın* itiraf ettiği gibi, Doğu Roma'nın sınırları doğuda Boğaziçi'nde, batıda Edirne'de nihayet bulmakta idi. Bunlara ilâveten Bizans'ın en çok güvendiği deniz hâkimiyeti de Midilli'ye kadar adaları elinde tutan Çakan Bey'in donanmasında idi. Üsküdar - Edirne - Keşan - Çanakale hududu ile sınırlanan ve hiçbir kuvvet çıkaramadığı için ciddi buhran içinde kıvranan Bizans, Avrupa hıristiyan dünyasına müracaatlara başlamıştı ki, bu yalvarış Haçlıların bir an evvel harekete gelmesini sonuçlandırmıştı.

Aleksios Avrupa'dan vaktinde yardım göremedi ise de, imparatorluğunu bu müthiş tehlikeden yine Türklerin eliyle kurtardı. Peçenekler bu senenin görülmemiş derecede soğuk kışını Ergene kıyılarında geçirdikten sonra, Nisan başlarında Meriç kenarında toplanarak Bizans'a son ve kesin darbeyi indirmeye hazırlandıkları sırada, tâ Volga'dan itibaren bunların arkası sıra Balkanlara kadar inmiş Kumanlar ile anlaşmak imkânını bulan ve Togurtak ve Bonyak adlarındaki Kuman beylerini kazanmağa muvaffak olan Aleksios, bu iki Türk zümresini birbirine karşı kullandı. Peçenekler nisanın son haftasında Lebonium (Meriç'in sol kıyısında, Umurbey mevkiinde)'da ordugâh kurmuşlar, Çakan'ın sahillere yanaşmasını bekliyorlardı. 26 nisanda ise Kuman beyleri 40 bin

süvari ile Bizans kuvvetlerine iltihak etmişlerdi. İmparatorun taarruzda tereddüt göstermesine rağmen, Kumanlar anî hücumla geçtiler ve Peçenekleri ağır bozguna uğrattılar (29 nisan 1091). Bu meydan muharebesi o kadar kat'î neticeli olmuştu ki, Türk Kumanların kılıçları altında mahvolan Türk Peçenekler tarih sahnesinden silinirken, altı yıl sonra Haçlılar selini coşturacak, Müslüman Türkleri boğmağa çalışacak ve Anadolu'yu kan deryası hâline getirecek olan Bizans imparatorluğu yeniden hayat bulmuş oluyordu.

O kadar geniş görüşlü, siyasi ihataya sahip Çakan'da bu muharebeye zamanında yetişememenin, kendi tarafından tertiplenen mükemmel plânın gerçekleşmesine imkân veremeyişinin cezasını ağır şekilde çekti: yine Aleksios'un entrikaları neticesinde dâmadı İznik Sultanı Kılıç Arslan I. tarafından öldürüldü (1093).

7 — *Kafkasya harekâtı: Doğu Karadeniz bölgesinin tâbiyete alınması.*

Gürcistan ve Er- : Sultan Alp Arslan zamanında, 1064
 ran'ın işgali : ve 1068 yıllarında Kafkaslarda Ab-
 haza ve Gürcü memleketlerinde bir-
 çok yerlerin istilâ edildiği, Gürcü kralı Bagrat'ın vergi karşılığında barış istediği, nihayet Ani'nin düştüğü malûmdur. Alp Arslan Ani'yi Dubeyl (Dovin) emiri, Şeddâdilerden, Ebu'l-Fazl II. Minûcihr'e, Gürcistan'da zaptedilen yerlerin bir kısmını yine Şeddâdilerden Gence emiri Fazlûn'a, diğer parçasını da Tiflis emirine vermiş, büyük kumandanlarından birini

burada bırakarak İran'a dönmüştü. Sultan Melikşah tahta geçtikten sonra, Bagrat'ın yerine Gürcü kralı olan oğlu Giorgi II. (1072 - 1089) zamanında bu bölgede bazı anlaşmazlıklar oldu. Gag kalesi krala isyan etti. Bu hareketi bastıran, Liparit'in oğlu, Yuane teslim aldığı kaleyi Emir Fazlûn'a sattı. Fakat az sonra Yuane ile oğlu Sultan'ın yanına gittiler. Bu ziyaretin Melikşah'ı bu bölgeye tahrik sebebiyle yapıldığı anlaşılıyor. Zira Sultan Melikşah, Yuane beraberinde olduğu hâlde Gürcistan seferine çıkmış, Karthili'ye gelmiş, birkaç kale ve pek çok ganimet ele geçirmiş, sonra Gence'yi Emir Fazlûn'dan alarak bütün bölgenin başına Sav-tegin'i tâyin etmişti (1076) ki, bu kumandan idaresindeki Türkmenler Erran bölgesinin "ova, dağ, nahiye ve kalelerine" bu sırada yerleşmişlerdir. Fakat Sav-tegin'in o zaman Kütayis'de oturan Gürcü kralı Giorgi ile yaptığı iki savaşta muvaffak olamaması neticesinde, başta Kars ile Abhazistan'ın merkezi Anapa ve daha birçok kaleler elden çıktığı gibi, Yuane de vaktiyle Melikşah tarafından zaptedilen Şamşvilde kalesinde mukavemete girişmiş, aynı zamanda eski Ani kralı Gagik tekrar tahta çıkmak teşebbüsünde bulunmuştu. Bu durum Sultan'ın buraya tekrar gelmesini gerektirdi. 1078 - 1079'da Melikşah Aras üzerinden Gürcistan'a girdi. Somketh bölgesinden geçerek Yuane'yi esir ettikten sonra Sav-tegin'e yeni kuvvetler bırakarak döndü. Fakat Sav-tegin'in Gürcü kralına yeniden mağlûp olması Oltı, Erzurum (Kalikala), Kars şehirleri ile havalsinin, Bizans doğu sınırı kumandanı Grigor Bakuryan eline geçmesini sonuçlandırdı. Bu topraklarda bir düklik kuran Grigor, Gürcü kralını tanımıştı.

Melikşah'ın meseleye bir nihayet vermek emeliyle, 1080'de gönderdiği büyük kumandanlardan Ahmed Errân'a geldi. Gürcü kiralını Kouel'de ağır bozguna uğrattıktan sonra Kars'ı kuşattı ve kesin olarak geri aldı. Erzurum'u, Oltı'yı ve Grigor Bakuryan'a tâbi diğer kasaba ve şehirleri işgal ederek bu bölgede hıristiyan hâkimiyetine son verdi. Merkezi Erzurum olmak üzere, Ebu'l-Kaasım tarafından kurulan *Saltuk'lu* beyliğinin bu tarihten, yani 1080'den itibaren başlamış olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed fütûhata devam etti. Gürcülerden memnun olmayan hıristiyanlar onunla birlik idiler. Gürcü kiralı bir kere daha bozguna uğratılarak hazinesi, silâhları, otağı, kıymetli eşyası zapt olundu. Acara'ya çekilen kiral oradan da Abhazistan'a kaçmağa mecbur kaldı. Ahmed, Erran'a dönerken Türkmenlerden Ebû Yâkub ile İsa Böri'yi zengin Gürcistan ülkesine teşvik etmişti. Bu iki kumandan Karadeniz'e kadar her tarafı istilâ ettiler: Şavşat, Acara, Karthili, Ardanuç, Kütayis havalisini tamamen işgal ile maiyetlerindeki boyları buralara yaydılar (1080). Kışı Moka'n'da geçirdikten sonra, yeni kuvvetlerle tekrar Gürcistan'a girdiler. Çoruh kaynaklarını ve Trabzon'a kadar bütün sahil bölgesini ele geçirdiler. *Anna Komnena* Trabzon'un da Türklere geçtiğini söylüyor ki, burası sonra Theodoros Gabras tarafından geri alınmıştır.

Azerbaycan Sel- Arkası gelmez akınlar dolayısıyla
çuklu melikliği : bir gün memleketinden büsbütün
 uzaklaştırılacağını anlayan Giorgi,
 yurdunun hiç olmazsa bir kısmını muhafaza maksa-

diyle Büyük Sultana sadakat arz etmek üzere, İsfahan'a gitti. Melikşah, tâbiyete girmesi, haraç vermesi ve icabında askerî kuvvet sağlaması şartıyla onun ülkesini koruyacağını vâdetti. Türkmenlere de akın yapmamaları hususunda ferman yazarak kiralı bir müfreze himayesinde memleketine gönderdi. Kır-al,* şehirlerinden bazılarını kendisini getiren muhafızlara teslim etmek suretiyle Sultan'a bağlılığını isbata çalışmış ve Abhazistan'a çekilmiştir. Bu arada, 787-1105 senelerinde hüküm süren Korikoz sülâlesinden, vaktiyle müslüman olmuş olan Kakheth kiralı Aqsathan, topraklarının Gürcü kiralına verildiğini öğrenince o da İsfahan'ı ziyaretle sadakatini tazileyerek kiralılığını kurtarmağa muvaffak olmuş ve 1084'de ölümünden sonra oğlu Kuirike, tâbi olarak, idareye devam etmiştir. Sultan Melikşah bütün Er-ran'ı, Azerbaycan umumî vâlisi, amcazâdesi Yâkûti'nin oğlu, Kutb'üd-din İsmail'e verdi ve onu bu bölgenin *meliki* ilân etti. 1084'de Kafkaslardan geri çağrılan İmad'üd-devle Sav-tegin ise Bağdad'a gelmiş, vezir Ebû Şücâ tarafından karşılanmış, halifenin huzuruna kabûl edilerek kendisine hil'at giydirilmiş ve ihşanlarda bulunulmuştur. Sav-tegin Bağdad'da hastalanması üzerine İsfahan'a gitti ve 1085'de orada vefat etti.

**Sultan Melikşah'ın
Kafkas seferi** :

Sultan Melikşah 1086 başlarında tekrar Kafkaslara geldi. Bu seferi de, her türlü muhalefet ve direnme üzerinden silindir gibi geçen meşhur yürüyüşlerinden biri idi. Bütün şehirler kendiliklerinden tâbiyetlerini arz ettiler. Böylece tarihçi *Mateos*'a göre baştan başa Ermeniye'de "onun kanunları kaaim ol-

du". Ani emiri olup huzura gelen Ebu'l-Fazl II. eski yerinde bırakıldı, Şirvan meliki Şirvan-şah Fâribûz itaate girdi ve 70 bin dinar yıllık taahhüt etti. Daha sonra bu vergi 40 bin dinar olarak tesbit edilmiştir. *Ahbâr'üd-devlet'is-Selçûkiye*'ye göre, Sultan, Erran bölgesinde iken Bizans elçileri gelerek "hazineleri doldurup taşırın, muhasipleri şaşırta hediyeleler" takdim etmiştir.

Sultan Melikşah
Karadeniz kıyısında

Melikşah Karadeniz'e kadar ilerlemiş, sahile vardığı zaman üç defa ıslattığı kılıcını, buralara ebediyen sahip olduğunu ifade etmek üzere, dalgalar arasına atmıştır. Dönüşünde yanında götürdüğü bir miktar deniz kumunu: "Baba müjdeler olsun! Oğlun dünyanın sonuna kadar hâkim oldu" diyerek Alp Arslan'ın mezarına koymuştur.

Melikşah'ın bu seferi sırasında en ciddi mukavemeti Gence şehri göstermişti. Buranın zaptı ve emiri Fazlûn'un tedibi vazifesini Sultan, maiyetinde bulunan Urfa fâtihi Bozan'a verdi. Bozan Gence'yi kuşattıktan sonra işgal ve Fazlûn'u esir etti. Gence ile etrafındaki kasaba ve kaleler doğrudan doğruya merkeze bağlandı.

Ermeni Katolikosluğu meselesi

Bu yeni fütûhat neticesinde Erran ve Ermeniye hayli zararlara uğramış ve vergiler ağır geldiğinden ahali dağılmağa başlamıştı. Ani'deki Ermeni patriği Barsegh, hem kilisenin menfaatlerini korumak ve yukarda adı geçen Philaretos'un müdahaleleri dolayısıyla sayısı dörde çıkan Ermeni patrikliği işini düzeltmek, hem de vergileri hafifletmek için Büyük

Sultan'dan istirhamda bulunmak üzere bir dini hey'et başında İsfahan'a gitti. Melikşah dilekleri uygun karşılamış, katolikosluğun tek bir makamca temsil edilebilmesini kabûl ederek, mezhep meselelerini tanzim için Barsegh'in Honi (Kilikia'da)'ye ve Urfa'ya gitmesine izin vermiş, aynı zamanda kiliselerin vergi yükünün azaltılmasını fermanla da te'yid ederek, bu hususun nezareti için Melik Kutb'üd-din İsmail'e emir vermiştir (1090). Sultan Melikşah'ın bu çok müsamahakâr davranışı imparatorluk içindeki hıristiyanların, kendisine karşı sevgisini ve devlete karşı sadakatini arttırmıştır.

8 — *Sistan vukuâtı.*

Sistan Saffâriler zamanında Kavurd Bey tarafından itaate alınmış, Kavurd'un ölümünden sonra, bu bölge de Sultan Melikşah'ın yüksek hâkimiyeti altında, onun oğullarına verilmişti. O tarihlerde Sistan Saffârilerden Bahâ'üd-devle Tâhir (1058 - 1086) tarafından idare edilmekle beraber, bazı kalelerde başka kumandanlar hâkim bulunuyordu. Bunlardan Bedr'üd-devle Şems'ül-mülk lâkabını taşıyan Ebu'l-Abbas mayıs 1085'de Gazne ile Bust arasındaki Ük kalesini ve sonra Samur'u alarak Derek'e gelmişti. Burada Bahâ'üd-devle Tâhir tarafından muhasara edildi. Netice alamayınca, her iki taraf Melikşah'ın Horasan'daki kumandanlarının aracılığına müracaat ederek sulh oldular. Bundan sonra uzun müddet ehemmiyetli bir hareket görülüyorsa da Ebu'l-Abbas'ın yavaş yavaş kuvvetlenerek hâkimiyetini yay-

mağa devam ettiği anlaşılıyor. Nitekim 1086'da Harp adında bir emiri öldürmüş, ertesi sene Kâh kalesinin emiri İsmail b. Ebrem'i yakalamış ve bu kaleyi almıştı. Sistan'ın başşehri ve en tahkimli mevki olan Zerenc (veya Berevenc) de, bu sırada bütün emirlerin ele geçirmeğe çalıştıkları başlıca merkezdi. Zerenc hâkimi Ebû Câfer'in 1087'deki ölümü, emellerin silâhla mücadeleye dökülmesine sebep olmuş ve emirler gayelerinin gerçekleşmesi için âdeta yarışa girişmişlerdi. Fakat Tâhir daha çabuk davranarak Berevenc'i tekrar hâkimiyetine almağa muvaffak oldu. Ebu'l-Abbas'ın yeni kuvvetler ve muhasara âletleri ile gelerek Zerenc'i ikinci defa kuşatması, bilhassa mevkiin en yüksek noktası olan Zever'in hisarını işgal etmesi üzerine ahali aman istedi, şehir teslim alındı. Bahâ'üd-devle Tâhir öldürüldü (1 mart 1088). Ebu'l-Abbas aynı yılın sonlarında, Sistanla Kuhistan sınırındaki Nih kalesini Emîr Me'mûn'dan almak için altı aydan fazla süren muhasaradan sonra, İsfahan'a, Büyük Sultanın nezdine geldi. Melikşah'ın yanında iki ay kadar kalan Ebu'l-Abbas aldığı ferman ile memleketine dönerek temmuz 1089'da Zerenc emirliğine oturdu. Bu sıralarda büyük Mâverâünnehr seferine çıkmış olan Melikşah'ın imparatorluğun kuytu bir köşesinde, devlet için hiçbir tehlike arzermeyen Sistan'da yerli emirlerin birbirleriyle çarpışmalarıyla fazla ilgilenmediği görülüyor. Ebu'l-Abbas'ın ölümü üzerine yerine geçen Bahâ'üd-devle Halef emirlik menşûrunu almak için Sultan'ın yanına gitti. O zaman Semerkand taraflarında meşgul bulunan Melikşah'ı göremediğinden, Sistan ahali tarafından da desteklenen Ebû

Câfer Kûkahî'nin üzerine yürüdü. Aralık 1090'dan şubat 1091'e kadar aralarında mücadele devam etti. Bahâ'üd-devle Tabes'e çekilmeğe mecbur oldu ise de, bir müddet sonra Ük kalesi askerlerinin ve birkaç küçük emîrin yardımı ile Zerenc'i zabt etti (haziran 1092). Bu sefer de Emîr Müeyyed tarafından şehirden çıkarıldı. Bahâ'üd-devle bundan sonra Sultan Melikşah'ın İsmâîlilere karşı gönderdiği Kızıl Sarıg tarafından, Bâtınilerden alınan Dere (Mü'min Abâd'da) hisarına yerleştirilmiş ve Melikşah'ın emri ile ikisi birlikte, Sultan'ın ölümüne kadar, burada İsmâîlilere karşı mücadele etmişlerdir. Diğer taraftan 483 (1090 - 1091)'den itibaren, yine Melikşah'a tâbi olmak üzere, üzerine gelen Ebu'l-Fazl Nasr b. Tâhir bilhassa Sultan Sencer zamanındaki yararlıkları ile şöhret kazanmıştır.

9 — *Mâverâünnehr'in zaptı, Kâşgar'ın tâbiyeti.*

**Sultan Melikşah'ın
Mâverâünnehr se-
feri**

Mâverâünnehr seferine sebep olarak, bir müddet önce Semerkand tahtına çıkan Ahmed Han'ın idaresizliği ve bu yüzden yapılan şikâyetler gösteriliyor. Ahmed Han genç ve haşin bir adamdı. Teb'asına kötü muamelede bulunuyordu. Halk tarafından, kendilerini zulümden kurtarması için, Büyük Sultana müracaatlar başlamıştı. Bilhassa zenginliğinden dolayı, Ahmed Han'dan korkan şâfiî fakihlerinden Ebû Tâhir b. Alek hac bahanesi ile memleketinden ayrılmış, İsfahan'a gelerek durumu anlatmış ve Sultanı bu ülkenin fethine teşvik etmişti.

Karahanlı batı kolunun imparatorluğa bağlanması :

Bunun üzerine Melikşah 481 (1088-1089)'in ilk aylarında Mâverâün-nehr'e hareket etti. Horasan'dan bir miktar kuvvet daha alarak büyük ordu ile Ceyhun'u geçti. Buhara'ya doğru ilerledi. Önüne gelen ve sağa sola rastlayan kaleleri, tahkimli yerleri aldı. Sonra Buhara'yı muhasara ve zaptetti. Buradan Semerkand'a yürüdü. Ahali kendisini bekliyordu. Fakat Ahmed Han mukavemet tedbirleri almıştı. Surların burçlarından her birine yalnız o burcu koruyan birer kumandan tayin etmişti. Yukarda Haleb'in İbn'ül-Hutaytî'den zaptında da gördüğümüz gibi, bu usul müdafaanın en büyük za'fı idi. Muhafızlardan bir alevî, Sultana esir düşen oğlunu kurtarmak için korumağa memur olduğu el-Ayyâr burcunun düşmesini kolaylaştırdı. Melikşah'ın ordusu sur üzerinde göründü. Ahmed Han mücadeleyi bırakarak şehirdeki evlerden birine sığındı. Semerkand fethedildi. Yakalanan Ahmed Han Sultanın huzuruna getirildi.

Sultan Melikşah Ahmed Han'ı yanına almış ve İsfahan'a götürmüştür. Rivayete göre, Ahmed Han yolda Melikşah'ın bindiği atın üzengisi dibinde dergâha kadar yürümüştür. Bununla beraber Sultan, ihtimal Han'ın akrabası bulunan Terken Hâtun'un ricaları üzerine, onu yurduna iade etmiştir. Böylece Karahanlıların batı kolu Selçuklu İmparatorluğuna bağlanmış oldu (temmuz 1088).

**Sultan Melikşah
Özkend'de. Kara-
hanlı doğu kolunun
imparatorluğa bağ-
lanması :**

Semer kand'ı zabt ve buraya Harezmi amidi Ebû Tâhir'i tayin ettikten sonra Melikşah, Kâşgar'a doğru yürüdü. Bu esnada Taraz (Talas) hâkimi Kayır Han itaat altına alındığı gibi, Isık gölü yakınındaki Balasagun ve Taşkend'in kuzeyinde, İsficab hükümdarları da sultana tâbi olmuşlar ve vergi taahhüt etmişlerdir. Özkend'e kadar ilerleyen Sultan, Kâşgar hanından bundan böyle hutbenin Melikşah adına okunmasını ve paranın Melikşah adına basılmasını talep etti. Surlarla korunan ve hendeklerle çevrili Kâşgar şehrinde oturan han önce zengin hediyelerle gönderdiği elçisi vasıtasıyla af ve aman dilemiş, sonra bizzat gelerek huzura kabûl edilmiştir. Sultan tarafından iyi karşılanan Kâşgar hanı ülkesine iade edildi. Bu suretle Karahanlıların İli ve Kâşgar havalisine hâkim bulunan doğu kolunu da imparatorluğa tâbi kıldıktan sonra İsfahan'a döndü (1089).

Fakat bu senenin sonlarına doğru Melikşah'a ikinci bir Mâverâünnehr seferi görüldü. Semerkand'da bırakıldığını söylediğimiz Horasan amidi Ebû Tâhir'le şehir ahalisi ve Çiğil Türklerinden askerler arasında çıkan anlaşmazlık dolayısıyla amid vazifesini terk ederek Harezme gelmişti. Ebû Tâhir'in Semerkand'dan ayrılması Çiğillerin reisi Ayn'üdde'yi telâşa düşürdü. Sultandan korkuyordu. Bu itibarla Kâşgar hanının kardeşi, Atbaş kalesinin sahibi Yâkub-tegin'i dâvet etti. Semerkand'da buluşarak ittifak ettiler. Fakat halk vaktiyle birçok suçsuzların kanına girmiş olan zalim Ayn'üdde'yi öldürünce Yâkub zor duruma düştü. Diğer taraftan

Semer kand işlerini düzeltmek üzere Sultan da yolda bulunuyordu. Ordu Buhara'ya geldiği zaman Yâkub Fergane'ye kaçtı. Melikşah Semer kand'ı tekrar zapt ve buraya Üner'i tâyin ederek bunu, Yâkub'u tâkibe memur etti. Aynı zamanda tâbi Kâşgar hanına da, kaçağın derhal yakalanarak huzura yollanmasını, aksi takdirde memleketinin düşman toprağı sayılacağını bildirdi. O zaman Yâkub'un kuvvetleri dağılmış, bir kısmı Yâkub'a âit hazineyi yağmalamışlar, diğer bir grubu da geri dönüp Buhara civarında Sultana iltihak etmişlerdi. Yâkub yalnız kalınca kardeşine sığınmağa mecbur olmuştu. Han, Yâkub'u Sultana götürülmek üzere yola çıkardı; ancak onun Sultanın bulunduğu yere yakın kalelerden birine bırakılmasını, Melikşah bizzat kendine teslimini istediği takdirde ona kadar ulaştırılmasını tenbih etti. Yâkub, Mâverâünnehr'e sevk edildiği sıralarda, Kâşgar'ın taarruza uğradığı, Kâşân kalesi hâkimi Yınal oğlu Tuğrul'un hanı esir ederek memleketine döndüğü duyuldu. Bu haber üzerine, kardeşinin saltanatının nasıl olsa yıkıldığını söyleyen Yâkub bol vaidlerle muhafızların elinden kurtulmağa muvaffak oldu. Sultan bir aralık Tuğrul'u bizzat takib etmeği düşündü ise de, onun sarp dağlara veya çöllere çekeceğini bildiğinden bu fikrinden vazgeçti. Tuğrul'a karşı bir kuvvet bulundurmamak gayesiyle Yâkub ile anlaşmaya karar verdi. Bu işe Tâc'ül-mülk Ebu'l-Ganâim'i memur etti. Yâkub'un kardeşinin yerine konulması ile Tuğrul'un akınları önlenmiş oldu.

10 — *Hicaz meseleleri ve Yemen'in tâbiyete alınması.*

Sultan Melikşah'ın Bağdad'ı ikinci ziyareti :

Bu hâdiselerden sonra Sultan Melikşah 1091 sonbaharında Bağdad'ı ikinci defa ziyaret etti (5 kasım 1091). Nizâm'ül-mülk, Tâc'ül-mülk ve daha birçok devlet erkânı beraberinde idi. Sultan, bu senenin başlarında azledilen vezir Ebû Şücâ yerine naiblik yapan, hilâfet münşisi, Ebû Sâ'd b. Mavsalya tarafından karşılandı.

Eski vezir Ebû Şücâ zımmi (gayri müslim) lere karşı müsamaha göstermemiş ve bunların bilhassa büyüklerini "gıyâr" giymeğe ve cizye ödemeğe mecbur etmişti. *Zubdat'ün-nusra*'ya göre, bu yüzden Ebû Gâlib b. İsbâğî, Ebû Nasr b. Sâhib'il-Hayr, Ebû Sâ'd b. 'l-Alâ gibi mühim yahudi simaları müslüman olmuşlardı. Fakat vezirin gösterdiği şiddet bu zümre arasında hoşnutsuzluk doğurdu ve Bağdad şihnesi Gevherâyîn'e şikâyetler yapıldı. Gevherâyîn'in durumu dergâha arzetmesi üzerine Sultan ve Nizâm'ül-mülk vezirin vazifeden affını halifeden istediler. Böylece vezirlik makamını vekâleten Ebû Sâ'd idare etmekte idi. Az sonra halifenin izin ricası ve Melikşah'ın muvafakatı ile, Diyâr-ı Bekr emiri Amîd'üd-devle b. Fahr'id-devle hilâfet veziri olmuştu (aralık 1091).

Sultanın ziyareti münasebetiyle, kardeşi Şam meliki Tâc'üd-devle Tutuş, Halep vâlisi Kasım'üd-devle Aksungur, Urfa vâlisi Bozan, Çubuk ve sair beyler de Bağdad'a dâvet edilmişlerdi. Bu defa da misafirlerin ağırlanması Sultanın birinci gelişi ka-

dar parlaktı. Bu günün şerefine Dicle'de düzenlenen donanma gecesi Bağdadlılara unutulmaz bir gece daha yaşattı.

Devrin edip ve şâirlerinin “görülmemiş bir gün” diye andıkları bu şenlik gecesi Dicle baştan başa ışıkla donatılmıştı. İki sahil boyunca sıralanan, meş’alelerle aydınlatılmış binalardan akseden zıya tufanı arasında nehir nazlı nazlı akarken, hafif dalgalarında çeşitli istikametlerden gelen ışık huzmelerinin yarattığı pırıltılar gözleri kamaştırıyor, buna her taraflarında mumlar yakılmış yüzlerce kayık ayrı bir güzellik katıyordu. Gülen, şarkı söyleyen insanlarla dolu gemilerin ve büyük sandalların güverteleri, Arabesk kemeri andırır kubbemsi bir şekilde tezyin edilmiş, fenerler ve kandillerle ışıklandırılmıştı. Başta Nizâm’ül-mülk olmak üzere saltanatın ve hilâfetin ileri gelenleri bütün zinet ve debdebeleriyle şenliklere katılmışlardı, kumandanlar, âyân, eşrafın ve seyir için kıyıları dolduran ahalinin yer yer tertipleedikleri eğlenceler içten bir coşkununla sabaha kadar sürdü.

Melikşah Bağdad'da Sultan Câmii inşasına başlanması, Tuğrul Bey Çarşısının yenilenmesi gibi imar işleri ile de meşgul olduktan sonra, mart 1092'de İsfahan'a döneceği sıralarda, bütün askeri erkânı toplayarak yeni bir fütûhat programı çizdi: Tutuş, Aksungur, Bozan'ı halife el-Mustansır elindeki Suriye sahillerinin ve arkasından Mısır'ın zaptına, Sa'd'üddevele Gevherâyin ile Çubuk'u Hicaz'ın kontrolü ile henüz imparatorluğa bağlanmamış olan Yemen ve Aden bölgelerinin fethine memur etti.

**Hicaz'da hutbe me-
aelesi**

Coğrafi, dolayısıyla askeri bakım-
dan bir kıymet ifade etmeyen Hicaz
bölgesinin asıl ehemmiyetinin bu-
rada okunan hutbeden ileri geldiğini söylemeğe lü-
zum yoktur. Kâbe'yi göğsünde saklayan Mekke ile
kardeşi Medine gibi vaktiyle Peygamberimize ma-
kam olmuş islâmın bu iki mübarek şehri, sünni veya
şii veya hangi mezhepten olursa olsun, hangi tarika-
ta bağlı bulunursa bulunsun, bütün müslümanların
tekvücut olarak daima teveccüh ettikleri makamlar
olduğu için, her çağda halifeler ve hükümdarlar ses-
lerini bütün müslümanlara duyurmak ve onları ken-
di etraflarına toplayabilmek maksadiyle, buradaki
hutbelere öncelik tanımışlardır. Melikşah zamanının
sünni akîdelerle şii doktrinlerin hararetle çarpıştığı
bir devir olduğu düşünülürse, hutbelerin enemmiyeti
ve Abbasi halifelerinin temsilcisi Selçuklu sultanla-
riyle, Mısır Fâtîmî halifelerinin bu husus üzerinde
hassasiyetle durmalarının sebebi kendiliğinden an-
laşılır.

Mekke'de hutbe 1068'den beri Abbasiler adına
okunmakta idi. Bu sene Mekke şerifi Muhammed b.
Ebi Hâşim, oğlu ile beraber elçisini Bağdad'a yollaya-
rak hutbeyi el-Kaaim-biemrillâh ve Sultan Alp Ar-
slan adlarına okumağa başladığını ve ezandan Fâtîmî
şiarı olan ibarenin kaldırıldığını bildirmişti. Melik-
şah, sultan olduktan sonra, Mekke şerifinin sadakat
bağlarını kuvvetlendirmek maksadiyle, Hac emîri
Sâlâr-ı Horasan'ı, başında Abbasi rengi olan siyah
renkte bir amame ve önünde davul olduğu hâlde,
Mekke'ye gönderdi. Bu zat aynı zamanda Ebû'l-Kaa-
sım Dihkanî adlı birinde emaneten muhafaza edil-

mekte olan, üzerinde "Mahmud b. Sebük-tegin" yazılı, sarı ipekten yapılmış, büyük Kâbe örtüsünü beraberinde götürmüştü. O ana kadar açıkta duran Kâbe bununla örtüldü. Ayrıca Ebu'n-Nazar Esterâbâdî'nin Mescid'i Haram'ın tâmiri için verdiği 30 bin altın da Ebû Hâşim'e takdim edildi. Bu paranın bir kısmı Arafat - Mekke arası su yollarının onarılmasına harcanmıştı.

1073'te el-Kaa'im'in ölümü üzerine el-Mustansir işe müdahale etmiş, hediyelerle memnun etmeğe çalıştığı Ebû Hâşim'den hutbenin Fâtımilere çevrilmesini istemiş ve bu suretle, şerifin muhalefetine rağmen, etrafındakilerin baskısı ile, bu hutbede Mısır halifesinin adı söylenmeğe başlanmıştı. 1076'da Melikşah'ın gönderdiği Sâlâr-ı Horasan, hanefî fakîhi Nur'ül-Hüdâ'nın yardımıyla şerif ile anlaşarak hem Mekke'de, hem Medine'de hutbeleri el-Muktedî ve Melikşah adlarına okutmağa muvaffak oldu. Tarihçi *İbn'ül-Cevzi*'nin rivayet ettiğine göre, Mekke emiri ile Sultan Melikşah'ın hemsiresinin evlenmeleri bile bahis konusu olmuş, her sene imparatorluktan Hicaz'a gönderilmekte olan 20 bin dinarlık tahsisatın yarısı bu yıl mihr için düşülmüştür.

Suriye işlerinin alevlendiği, Atsız'ın Kahire'ye kadar indiği yıllarda Hicaz hutbesi Fâtımiler hesabına hayatî bir mesele hâlini almıştı. Siyaset meydanında bir sürü yenilgilere uğrayan Mısır, burayı elde tutmakla itibarını kısmen korumağa çalışıyordu. Nitekim 1077'de Medine'ye zorla elkoyan Muhit'ül-Alevî adında biri hutbeyi el-Mustansir adına okuttuğu ve uzaklaştırılan Medine emiri Hüseyin b. Muhennâ Sultan Melikşah'a sığınmak zorunda kaldığı gibi,

1078'de vezir Fahr'üd-devle b. Cehir tarafından, üstünde hutbe okunmak üzere Mekke'ye gönderilen altın yıldızlı minber de orada kırılıp yakılmıştı. Fakat 472 (1079 - 1080)'den itibaren hutbe yeniden el-Muktedî-billâh ve Sultan Melikşah adlarına okunmağa başlandı. 479 (1086 - 1087)'da Tutuş'un Suriye'deki başarıları ve Melikşah'ın Haleb'i, Antakya'yı ziyareti gibi siyasî vukuâtın gelişmesi neticesi Mekke ve Medine'de Fâtımî hutbesi kat'i olarak kesilmiş, hattâ Kâbe kapısında kazılmış bulunan Mısır halifeleri isim cetveli silinerek kaldırılmıştı.

Görüldüğü üzere, politik hâdiselerle paralel olarak dalgalı bir manzara gösteren Harameyn'deki hutbe meselesinin netice itibariyle Abbasiler ve Selçuklu sultanları lehine halledildiği anlaşılıyor. 1086'dan Melikşah'ın ölümüne kadar Mekke ve Medine'nin Fâtımî tahakkümüne düştüğü kaynaklarda bahis konusu edilmemektedir. Lâkin Sultanın Bağdad'ı ikinci ziyaretinde Hicaz'ın kontrol altına alınmasını emretmiş bulunması, ihtimal 1090 - 1091'de Mısır'ın Suriye'de kazandığı bazı başarıların Hicaz üzerinde göstereceği tesirle ilgilidir.

Yemen ve Aden'in imparatorluğa bağlanması :

Hicaz, Yemen ve Aden'i imparatorluğa bağlamağa memur Sa'd-üd-devle Gevherâyîn, Törşek kumandasında bir ordu gönderdi. Onun yanına, Hac emîri Kutlug'un arkadaşlarından Yarınkuş yardımcı olarak verildiği gibi, Çubuk da Sultanın emriyle, kuvvetleriyle birlikte bu harekâta katılmıştı. Törşek önce Hicaz'a geldi. Mekke ve Medine'de, Selçuklu hâkimiyetini takviye etti. Fakat aşırı hareketleri şerif Ebû Hâşim'in şikâyetlerine yol

açmıştı. Buradan güneye inerek Yemen topraklarına işgale başlayan Törşek, daha ilk haftada yakalandığı bir nevi çiçek hastalığından kurtulamayarak öldü. Yerine Yarınkuş geçti. Bunun sevk ve idaresiyle fütûhata devam olundu, az bir zaman içinde Yemen'den başka Aden ve havalisi de Selçuklu hâkimiyetine alınarak imparatorluğa bağlandı (1092).

11 — *Hasan Sabbah ve Bâtınîlerle mücadele.*

Melikşah zamanının, üzerinde durulmağa değer hâdiselerinden biri Hasan Sabbah meselesidir. Gerek Hicaz işlerinde, gerek sünnilik - şiihik mücadeleleri bahsinde Abbasilerin temsilcisi ve koruyucusu Selçuklu sultanlarının siyaset ve askerlik bakımlarından elde ettikleri üstün başarılarla karşılık, Hasan Sabbah'ın siyasi faktör olarak Bâtınîliği tesise ve bir *İsmailiye* devleti kurmağa kadar varan faaliyeti de Selçuklu imparatorluğu içinde gizlice çalışan Fâtımîlerin başarılı bir eseri olmuştur.

**Hasan Sabbah ve
bâtını propagandası**

Dini propaganda ile başlayarak, İsmailiye adı ile (İsmaililere: Haşîşîye, Nizâriye, Melâhide, İbâhiyye, Tâlimiyye, Muhammire... de denir)

bir hükümet kurmağa muvaffak olan Hasan "*Sergüzeşt-i Seyyidenâ*" adlı meşhur kitaba dayanılarak, Yemen hükümdarlarının mensup bulunduğu Himyer kabilesine bağlanmıştır. Fakat diğer inanılır eserlerde bu iddia reddedilerek, onun aslen Horasanlı olduğu, hattâ Tûs ahalsinin onun atalarının bu vilâyet köylerinden neş'et ettiğini söyledikleri ileri sürülmek-

tedir. Rey'li olduğu da kuvvetli rivayetler arasındadır.

Sabbah âilesi *on iki imam* mezhebinde idi. Hasan daha genç iken, Rey havalisinde Fâtımiler adına şilliği gizli gizli yaymakta olan Zarrâb ve Ebû Necm Sirâc gibi propagandacılar tarafından, Mûsâ Kâzım ve evlâtlarının imamlığını red edip Câfer Sadık'ın oğlu İsmail'i imam tanıyan mezhebe kazanılmıştı. 1071'de Irak baş propagandacısı Abdülmelik b. Atâş Rey'i ziyaret ettiği zaman bu zeki, cevval genci beğenmiş, onun Mısır'a gitmesini tavsiye etmişti. Hasan 1077'de yola çıkarak, İsfahan üzerinden, Elcezire - Suriye yoluyla Kahire'ye vardı (1079) ve kendisini iyi karşılayan Halife el-Mustansir nezdinde çalışmağa başladı. Fakat hilâfet veliahdliği işlerine karıştığı için Bedr'ül-Cemâli ile arası açıldı. el-Mustansir başlangıçta "Emri" lâkabını verdiği oğlu Nizâr'ı veliahd tayin etmişti. Sonra diğer oğlu Ahmed Mustalî'yi veliahd gösterdi. Bu değişiklikte Ahmed'in kayınpederi olan Bedr'ül-Cemâli'nin rolü olmuştu. Böylece İsmailiye mensupları "Nizariler" (veya Emriler) ve "Müsta'liler" diye iki gruba ayrıldılar. Hasan Sabbah Nizâr'ın başlıca müdafilerinden biri oldu. Fakat Bedr'ül-Cemâli'nin karşısında tutunamayarak Mısır'dan kaçıp Akdeniz - Haleb - Bağdad - Hûzistan yolu ile İsfahan'a geldi (mayıs 1081). Bir müddet Reis Ebu'l-Fazl'ın evine saklandı, sonra Kirman, Yezd havalisinde Nizâr lehine propagandalara girişti. Arkasından bilhassa, eskiden beri âlevîlerin çoğunlukta bulunduğu Taberistan, Kuhistan, Curcân ve Toharistan'ın dağlık bölgesi sâkinleri arasında pek çok taraftar topladı.

Kuhistan'da ve sonra Curcân'da hâkim bulunan Ziyâfilere, meşhur *Kaabûsnâme* yazarı Kaabus (veya Keykavus)'un oğlu Gilânşah zamanında, 1077'de, Melikşah tarafından nihayet verildikten sonra, bu memleketleri Melikşah adına kale kumandanları idare etmekte idiler. Türkmen süvarilerinin fasılasız akınlar yaptıkları Toharistan dağlık bölgesinde de bu sıralarda Bâvendilerin ikinci kolu olan "Mülûk-ı Cibâl" den Hüsâm'üd-devle Şehriyâr bulunuyordu. Akıllı bir zat olan Hüsâm'üd-devle, Sultan Melikşah'la iyi geçinmiş ve mevkiinde tutunmuştu.)

Propaganda esnasında kurnaz Hasan Sabbah adı geçen yerlerde etrafına toplanan basit kimseleri kendine inandırıp bağlayabilmek için son derece zâhid bir adam olarak görünüyor ve onlara istediğini yaptırabilmek üzere şuurlarını bozmak için onlara balçörekotu ve haşhaş yedirmek vb. gibi akıl ve hayâle gelmez çarelere baş vuruyordu. Gittiği Damgan'dan dört tarafa propagandacılar göndermeğe başladı. Şüphesiz bol vaidlerde bulunarak Gird-i Gûh'da Emîr-i Dâd Habeşi b. Altuntak'ın nâibi, reis Muzaffer ve Kuhistan'da Hüseyin Kaainî başta olmak üzere, Horasan'ın kaleleri hâkimlerini kazanmağa muvafak olmuş, dağlık Mâzenderân ahalisinden epey taraftar bulmuş ve tâ Curcân'a kadar tesirini yaymıştı. Nizâm'ül-mülk, Hasan'ın şiddetle takibini Rey vâlisi Ebû Müslim Râzî'ye emretti. Hasan, Rey bölgesine giremedi ise de, yakalanmamak, icabında müdafaa ve mukavemet tedbirleri almak ve emin bir sığınak bulmak için, 860'da Taberistan alevilerinin reisi Hasan b. Zeyd tarafından kurulan, Kazvin civarında yalçın kayalar üzerindeki, Alamut kalesini ele

geçirmeği tasarladı. Önce bu kalenin hemen yanında bulunan Endicrud ahalisini kandırdı; buradan, o zaman bir Selçuklu kalesi olan Alamut'a karşı propaganda taarruzuna geçti. Sonra hile ile kaleye girdi ve ona inanmak gafletine düşmüş olan muhafızı kovdu (5 eylül 1090). Bu sıralarda Kazvin bölgesi, Curcân havalisi, Deylem, Kuhistan Hasan'ın nüfuzu altında idi.

Yıkıcı faaliyetler : Hasan Sabbah Alamut'a hâkim olduktan sonra, Kur'an âyetlerinin mânalarını te'vil ve hadislerden bambaşka istihraçlar yapmak esasına dayanan yeni bir dâvete başladı. Bizim Bâtınlık dediğimiz ve onun adamları tarafından "Dâvet-i cedide" adı verilen bu telâkkiye göre, her tenzil (Kur'an)'ın bir te'vili ve her görünüşün bir bâtını (içyüzü) vardır. Allah'ı tanımak ve hakikate (bâtına) nüfuz etmek akıl ve nazarla mümkün değildir. Bu, ancak, "imam-ı ma'sum" un tâlimi ile kabildir. Buna göre bu inançta olanların Hasan Sabbah'a körü körüne bağlanmaları lâzımdı. Dâvet-i cedide'yi yaymak üzere faaliyetini iyice arttıran Hasan Sabbah kendiliğinden tâbi olmayan yerlere karşı cebir ve şiddet tatbikine geçti. Kasabaları, köyleri tahrip ettiriyor, ahaliyi öldürtüyor, diğer taraftan müsait mahallerde yaptırdığı yeni hisarlara kendi adamlarını yerleştiriyordu. Ayrıca Kuhistan, Kazvin, Talekan'da ve Rey bölgesinde daimî propagandacılar bulunduruyordu. Hasan Sabbah'ın el attığı yerlerin halkı acınacak hâlde idi. O devirde durumu *Zubdat'ün-nusra* yazarı şöyle anlatır: "Felâketler geldi... acâib haller zuhur etti... Mezkûr taife (Hasan Sabbahcılar) kaideleri muhkemleşmiş, vaziyet-

leri sağlamlaşmış olduğu hâlde birdenbire meydana çıktı. Halktan bir kısmı bunlarla açıktan açığa düşmanlık etti, cenkleşti. Bir kısmı da sulh içinde yaşamak için onlarla anlaştı. Düşmanlık edenler, onların tecavüzlerine uğramak korkusu içinde bulunuyorlar, diğerleri ise onlarla ortak olmakla itham ediliyorlardı.”

**Bâtınî'lerle müca-
dele**

Hasan Sabbah ile önce Rûbdâr ve Alamut nahiyeleri sahibi Yoruntaş mücadeleye girdi. Alamut eteklerine taarruzlar yaptı, Hasan Sabbah'ın dâvetini kabûl edenleri ve ona taraftar olanları şiddetle takip etti, civar kaleleri sıkı baskı altında tuttu. Sonra her taraftan sardığı Alamut kalesini kuşattı, içerdekiler açlığa mahkûm duruma düştüler. Fakat Hasan Sabbah adamlarını cesaret verici parlak sözlerle sonuna kadar direnmeye teşvik ediyor, eziyet ve meşakkat altında inleyen ahalinin yeni inanç ve hislerini kamçılıyor, imanla savaşıldığı takdirde bir “makaam-ı ikbâl” olan bu kalenin düşürülemeyeceğini, esasen hiç kimsenin mevzileri terk etmemesi için İmam el-Mustansir'den emir almış olduğunu söylüyor, mukavemeti ateşliyordu. O zaman “Beldetü'l-ikbâl” diye yeni ad taktıkları Alamut kritik duruma düştüğü sırada, Yoruntaş'ın ansızın, fakat eceliyle ölüvermesi (1091), kalenin zaptı için harcanan emekleri boşa çıkardı. Bu ölüm hâdisesinin de Hasan Sabbah hesabına akidelerinin sağlamlığını isbat hususunda kuvvetli bir propagandaya vesile olduğunu tahmin etmek güç değildir.

Sonra Hasan Sabbah baş propagandacılarından Hüseyin Kaainî'yi Kuhistan'a gönderdi. Dâvete katı-

lanlar da ayrı gruplar hâlinde yer yer tecavüzlere, müstahkem mahalleri işgale başladılar. Durum Sultana arzedildi. Melikşah Arslantaş'ı Hasan Sabbah'ın, Koltaş'ı da Hüseyin Kaaini'nin tenkiline memur etti (1092). Arslantaş Alamut'ta, 70 - 80 adamı ile birlikte Hasan Sabbah'ı kuşattı. İçeride yeniden erzak darlığı baş gösterdi. Hücumlar neticesinde kalenin düşmesi an meselesi iken, Hasan Sabbah'ın imdat istediği Kazvin propagandacısı Dihdâr Ebû Ali Erdistânî, Talekan ahalisinden silâhlı ve muharebe âletleriyle donatılmış, 300 kişiyi, yardıma gönderdi. Bunlar Rûdbârlılarla gizlice anlaştılar ve eylül 1092 ortasında geceleyin Arslantaş kuvvetlerine baskın verdiler. Arslantaş ordusu bozgun hâlinde Alamut'tan geri döndü. Sultan bu işe son vermek kararıyla hassa kumandanlarından Kızıl-sarıg'ı yola çıkardı. Ayrıca Horasan sınırlarındaki kuvvetlerin bunun maiyetine girmelerini emretti. Kızıl-sarıg Bâtınilere tâbi kale ve hisarları birer birer zapta, Hasan Sabbah taraftarlarını adım adım takibe başladı. Fakat Mü'min Abâd yakınında kuvvetli Dere kalesini ele geçirdiği ve esaslı temizlik hareketine hız verdiği; Koltaş'ın da Hüseyin Kaaini'yi iyice sıkıştırmış olduğu bir sırada gelen Melikşah'ın ölümü haberi her şeyi sekteye uğrattı. Bu iki kumandan harekâtı yarıda bırakarak dönmeğe mecbur kaldılar⁸.

Büyük Sultanın vefatını müteakip başlayan iç mücadeleler Bâtınilerle ciddi şekilde uğraşmağa vakit bırakmadığından Hasan Sabbah Alamut'a yerleşti ve kurduğu İsmailiye devleti Hülagû Han zamanına (XIII. yüzyıl ortaları) kadar yaşadı.

Buraya kadar Sultan Melikşah'ın hüküm sürdüğü 1072 - 1092 yılları arası dış siyaset ve hâdise-lerini gördük. Önümüzdeki fasıllarda Melikşah za-manı Büyük Selçuklu İmparatorluğunun iç politi-kası ile, teşkilâtından ve kültür hareketlerinden bah-sedeceğiz.

IV

SULTAN MELİKŞAH ZAMANINDA TEŞKİLÂT VE KÜLTÜR HAREKETLERİ

1 — *Toplu bir bakış :*

Devletin vasfı : Büyük Selçuklu İmparatorluğu boz-
kır kültürüne mensup Oğuzlar ta-
rafından kurulmuş olmakla beraber, işgal ettiği sa-
hanın bir taraftan, eski İran devletlerinin yüzyıllar-
ca devam eden çeşitli geleneklerine sahip olması, di-
ğer taraftan, dört buçuk asırdan beri İslâm hâkimi-
yetinde kalan bu beldelerde bilhassa Abbasilerden
itibaren müslüman usul ve nizamlarının yerleşmiş
bulunması, Selçuklu idare mekanizmasının Orta As-
ya Türklüğündekinden farklar gösteren bir şekilde
 gelişmesinde âmil olmuştur. Oğuzlar İran'a indikle-
ri zaman, Nişâpûr, Merv, Herât, Rey, İsfahan, He-
medan vb. gibi Sâsânî gelenekleriyle karışık müslü-
man akidelerini yaşatan ve bütün ülkeyi maddî - mâ-
nevî yönlerden sevk ve idare eden yerleşik kültür
merkezlerinin temsil ettiği bir medeniyetle karşılaş-
mışlardı. Evvelce buralarda hükûmet kurmuş olan
Tâhirîler, *Saffârîler*, *Sâmânîler*, *Kâkûyîler*, *Buvey-
hîler* tabii olarak, bu medeniyeti devam ettirmekle
kalmamışlar, bizzat Türk soyundan gelen *Gaznelî*'ler

de aynı medeniyeti muhafaza etmişlerdir. Buna göre, böyle bir çevrede kurulan ve iç idaresi Amîd'ül-mülk, Nizâm'ül-mülk gibi İranlı devlet adamları tarafından düzenlenen Büyük Selçuklu İmparatorluğunda da umumî yaşayışın, saray hayatının, idare ve ordu sisteminin aynı örneğe uygun bir gelişme göstermesi zarurî idi.

Arzettiğimiz esaslardan doğan ve Melikşah devrinde kesin çehresini alan bu idarenin yine normal bir neticesi olarak, Selçuklu İmparatorluğunda Arap ve Fars ilim ve fikir hayatı fazlasiyle himâyeye mazhar oldu. Saraylarda ve diğer kültür kuruluşlarında bilgin ve düşünürler dine ve fikir hayatına parlaklık verdiler; fıkha, kelâma, siyasete dair yüzlerce eser yazdılar. Hükümdarların, şehzadelerin, vezirlerin yakın dostları olup bunlardan teşvik gören edip ve şâirler tarafından doğu dilleri işlendi. Tefsirciler, sûfiler, matematikçiler, tabibler, ilmi araştırmalarını yeni takvimler tertip edecek kadar ilerleten astronomlar yetişti.

Bununla beraber, bu müslüman **Milli gelenekler** : Türk devletinin islâm - İran kültürü içinde eriyip kendi gelenek ve örflerini unutarak aslî hüviyetlerinden sıyrılmış ve bir müslüman - İran cem'iyeti hâline gelmiş olduğu iddia edilemez. Zira, tâbi kütlenin hususiyeti dolayısıyla, İranlı vezirlerin yer ve zamana uygun idarî ve askerî teşkilât kurmuş ve birçok dini ve sosyal müesseseler meydana getirmiş olmalarına rağmen, Türk telâkki ve gelenekleri ana vasıflarını kaybetmemiştir. "Leviratus", toy, İranlıların Han-ı yağma adını verdikleri

umumî ziyafetler°, *tuğ*, askerî kıyafet, *çetirler* üzerinde ve paralardaki *ok* ve *yay* arması, *tuğra* böyle olduğu gibi, askerî tatbikat mahiyetinde olan büyük *sürek avları* ve Bizans tarihlerinde açıkça gördüğümüz *bozkır savaş usûlleri* de onlardandır.

Dini siyaset : Din cephesine gelince, XI. yüzyıl- da gittikçe alevlenen, *Dâr'ül-Hikme*, *El-Ezher* gibi kuruluşlar ve silâhla desteklenen şii inançları karşısında her gün biraz daha ehemmiyetten düşmekte olan sünnilîğin Selçuklu hâkimiyetiyle yeniden hayata kavuştuğu şüphe götürmez. Hattâ bütün modern müelliflerin kabûl ettikleri üzere, Tuğrul Bey'in kılıcı, siyasî gayelerle olmakla beraber, Bağdad halifelerini makamlarına iâde etmek suretiyle sünnilîğe kesin zafer sağlamıştır. Vezir Amîd'ül-mülk'ül-Kundûri'nin bir aralık şafîî bilginlerine reva gördüğü baskı kötü neticeler vermiş, Ebu'l-Kaasım Kuşeyri, Ebu'l-Meâli Cuveynî, Ebû İshâk Şirâzî gibi büyük fakihlerin memleketi terk etmelerine sebep olmuş ise de, Alp Arslan'ın tahta geçmesiyle vezirliğe gelen şafîî Nizâm'ül-mülk, aldığı tedbirler sayesinde adı geçen din adamlarının geri dönmelerini sağlamış, ayrıca medreseler, kütüphaneler, imâretler yaptırılıp dinî - ilmî müesseselere vakıflarla daimî gelir temin edilerek sünnilîğin gelişmesi hususunda her türlü imkân hazırlanmıştır. Vezirin şafîî, sultanın hanefî olmaları dolayısıyla bu mezheplerde olanlar kısmî bir üstünlük sağlamış bulunmakla beraber, medreseler ve câmilerde tertiplenen umumî münazara (açık oturum) lar o kadar serbest şekilde cereyan ediyordu ki, hiçbir kayıt ve

şarta tâbi bulunmayan münakaşalar çok kere ahalinin birbirine düşmesine yol açıyordu.

Şâfiî-hanbeli-eş'arî münazaralarından birini yukarda Fahr'üd-Devle'nin hilâfet vezirliğinden azli münasebetiyle söylemiştik. Diğer meşhur bir hâdisenisan^f 1089'da Bağdad'da cereyan etmiştir: Münakaşa sonunda heyecana gelen Basra Kapusu ahalisi Kerh mahallesini basmış, bir kişiyi öldürüp bir kişiyi de yaralamıştı. Bunun üzerine Kerhliler ellerinde Kur'anlarla *amîd* Kemal'ül-mülk Ebu'l-Feth Dehistânî'ye şikâyette bulundular. *Amîd*, *nakîb* Tarrâd b. Muhammed'e haber göndererek kaatillerin yakalanmasını istedi. Tarrâd'ın o zaman İbn'ül-Memûn kasrında ikamet etmekte olan Bozan'a müracaatı üzerine fitne Bozan tarafından bastırıldı ve hâdisede ilgisi olduğu sanılan *nakîb* de tevkif edildi. Yine aynı derecede ehemmiyetli olarak Kerh ahalisinin diğer ayaklanması bu sene olmuştur. Bu kadar heyecan yaratan münakaşa ve münazaraların sünnilîğin gelişme ve yayılmasına son derece tesirli olduğuna şüphe yoktur.

Sultan Melikşah tarafından kuvvetle desteklenen sünnilîği yaygınlaştırma cereyanının hedefi Abbasî hâkimiyetini mânevî yönden takviye etmek, böylece Fâtımî halifelerinin faaliyetleri neticesinde her tarafta gelişmekte olan ve gerçekte bütün İslâm âlemini alevilerin Mısır'daki reisine bağlamayı hedef tutan şii propagandasının imparatorluk içinde dinî-siyasî ihtilâle müsait zemin hazırlamasını önlemektir. Fakat açıkça söylenmelidir ki, harcanan emek ve gösterilen büyük gayret, her türlü faydalı neticeleriyle beraber, bir Karmatî ihtilâlinin çıkmasına

(1090'da), Hasan Sabbah'ın bir Bâtîni hükûmeti kurmasına engel olamadığı gibi, hâkim Türk zümresinin de sünnilîği tamamiyle benimsemesini temin edememiştir. Bu ifade Selçuklu sultanlarının iman bakımından zaif buldukları mânasına alınmamalıdır. Tarihi hâdiseler onların koyu birer hanefî olduklarını ispat ediyor. Şii Besâsiri'nin bertaraf edilmesi, Suriye fütûhatına girilmesi, buralarda ele geçirilen kale ve şehirlerde ilk iş olarak Fâtîmî ezanına son verilmesi, Mısır siyasetine temâyül gösterdiği için Diyâr-ı Bekr Mervanî hükûmetinin ortadan kaldırılması, nihayet Sultan Melikşah'ın ne bahasına olursa olsun Mısır'ın zaptı ile Fâtîmî hilâfetinin yıkılması üzerindeki ısrarları bunun delilleridir. Ancak, belki de o derece derin dinî meselelere karşı ilgi duymadıklarından dolayı, Oğuz - Türkmen kitlelerinin vicdanından, müslümanlığın değişmez akideleriyle kaynaşabilen birtakım eski inançlar sökülememiş ve bu, islâmî cilâ altında çeşitli tarikatların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Anadolu'da sonraları kendini gösteren *Babailer* hareketi ile, Şah İsmail zamanında yine Türkmenler arasında revaç bulan ve Safevî hamesini kolaylaştıran inanç ve telâkkiler bunu gösteriyor.

Hâkimiyet telâkkesi

Melikşah zamanında Selçukluların muhafaza ettikleri mühim geleneklerden biri de, Türk hâkimiyet telâkkesidir. Bilindiği üzere, müslümanlık dışındaki Türklük dünyasında hükümdar, Allah tarafından insanları idareye memur harikûlade bir varlık sayılırdı. Bu sebeble hâkanın iktidarı ve idare etme yetkisinin kan rabitaları dolayısıyla bütün âile efradına

geçtiği kabûl olunurdu. Böylece hânedan üyelerinden her biri, hükümdar olmak kabiliyet ve hakkına malik idi. Sultanlar bu yüzden en kuvvetli zamanlarında dahi amca ve amcazâdelerin, kardeşlerin isyanları ile karşılaşmışlar ve çetin mücadelelere girişmeğe mecbur olmuşlardı.

Melikşah zamanında şehzadelere verasetle intikal etmek üzere ayrı ayrı araziler verilmesi, Büyük Sultanı metbû tanımakla beraber, Tutuş'un Suriye'de kendi başına hareket etmesi, Kirman'da Kavurd-oğullarının bulunması, Süleyman-şah'ın Anadolu fütûhatında tamamiyle serbest kalması ve bu memlekette *Dânişmend*, *Mengüçük*, *Saltuk* ilh... sülâlelerinin teşekkülü, Artuk Bey'in bol sayıda Türkmeni peşine takarak ülke değiştirmesi vb. bu ışık altında gerçek mânasını bulmaktadır. Diğer taraftan imparatorluğun bazı kısımlarında, Abbasi hâkimiyetinin zayıf düşmesi neticesinde, yer yer kurulan mahalli hükûmetlerin reisleri de, mukavemet etmedikleri müddetce, idare başında bırakılmışlardır. Melikşah devrinin hususiyetlerinden olmak üzere şunu da unutmamak lâzımdır ki, Selçuklu devletinin bu en parlak çağında merkez yani vezir Nizâm'ül-mülk'ün idaresindeki *Büyük Divân* çok kuvvetli ve muntazamdı. İmparatorluğun en uzak köşelerinde sultanın otoritesi her an hissedilirdi. Şehzadelerin veya tâbi hükümdarların cüz'i muhalif davranışları karşısında saltanat divanı derhal harekete geçer, merkezden hassa kumandanları idaresinde ordu gönderilir ve muhalifler çok kere ağır şekilde cezalandırılırdı. Ancak bu gibi tutumların umumî disiplin ve âsâyişi muhafaza etmekten ileri geçmediğini işaret edelim.

2 — *İdâre teşkilâtı.***Hükümdar**

Devlet başkanı, kendisine *iktâ* sahibi emirlerin, tâbi hükümetlerin, meliklerin — bu arada Süleyman-şah ve Gazneli hükümdarı gibi sultan ünvanını taşıyanların — bağlı bulunduğu *büyük sultan (Sultân-ı Â'zâm)* idi. Hutbe onun adına okunur, para onun adına basılırdı. Fermanlara, Büyük Divânın kararlarına imza makamında olmak üzere, büyük sultanın isminden ibaret *tuğrası* çekilir, *tevkî'i* yazılır ve karar bundan sonra yürürlüğe girerdi. Melikşah'ın *tevkî'i*: "*İtimâdi alâ Allah*" idi. Muharebelerde, ziyaret ve alayla gezilerinde birçok sancaklar bulunur, hâkimiyet alâmeti olarak, başı üstünde *çetir* denilen, atlastan veya altın sırmalı kadifeden bir şemsiye tutulur, dâima refakatında bulunan *nöbet* (bando) takımı günde beş namaz vaktinde nöbet çalardı. Sefer veya seyahatlarında *serâdik* (otağ) adı verilen büyük çadırda ikamet ederdi. Büyük Sultan haftanın belirli günlerinde devlet erkânını ve kumandanları huzura kabûl eder, istişarelerde bulunur, aynı zamanda halkın şikâyetlerini dinlerdi. Nizâm'ül-mülk'ün *Siyasetname* adlı eserine göre, bu, hükümdarın ihmâl edemeyeceği işlerden biri idi. Huzura kabûl zamanları perdenin açık tutulmasıyla ilân edilirdi.

Saray

Sultanın doğrudan doğruya şahsına bağlı olan saray (*dergâh*) şu şekilde teşkilâtlanmıştı:

1 — *Hâcibler*: Hükümdarla *Divân* arasındaki irtibatı sağlardı. *Hâcib'ül-hüccâb* veya *hâcib-i buzug*

denilen başkanları sarayda hükümdardan sonra en mühim şahsiyetti. Melikşah'ın hâcib'ül-hüccâb'ı Kamaç idi.

2 — *Çûbdâr*'lar (Değnekçiler) : *Siyasetname'*-ye göre evvelce sultanı korumakla vazifeli "*emîr-i hares*" vardı ki, sarayda hâcibden sonra gelirdi. Kendisine kôs ve bayrak verilirdi. Nizâm'ül-mülk Melikşah zamanında emîr-i haresin ehemmiyeti kalmadığını söyledikten sonra, *dergâhta* 20'si altın, 20'si gümüş değneği ve 10 tanesi büyük değneği hâmil olmak üzere elli kişilik "*cûbdâr*" grubunun bulunmasını ve başlarına bir kumandan tâyinini tavsiye ediyor.

3 — *Silâhdâr*: *Zerehnâne*, *Zradhâne* veya *Zırhâne* denilen silâhhâne muhafızlarının başı olup sultanın silâhını taşırdı.

4 — *Emîr-i alem*: Bayrakdarların başkanı olup, sultanın sancağını taşımaya ve muhafazaya memurdu.

5 — *Câmedâr*: Hükümdar elbiselerinin muhafızı idi.

6 — *Şarabdâr*: Sultanın içeceklerini taşır ve haftanın belirli günlerinde *meclis-i hâs*'da yemeklerde hizmet görürdü.

7 — *Taştdâr* veya *Âbdâr*: Hükümdarın leğen ve ibriğini taşır ve bunları muhafaza ederdi.

8 — *Emîr-i Çaşnigîr*: Hükümdarın yemeğini hazırlar, sofrada hizmet ederdi.

9 — *Emîr-i ahûr*: Hükümdarın ve sarayın atlarına bakardı.

10 — *Vekil-i hâs*: Has sarayların, hükümdar çocuklarının, *havaşi* (sultanın dairesi halkı)'nin nâzırı idi. *Siyasetname*'de *vekil-i has*'lığın ehemmiyetini çok kaybettiği söylenmekte, fakat bu vazifeye kıymet verilmesi, bu nâzırın her zaman sultan huzuruna girebilmesi, sarayda olup bitenden onu haberdar etmesi ve hükümdarın da ona karşı muhabbet göstermesi tavsiye edilmektedir.

11 — *Serhenk*: Hükümdar alayının önünde yürüyen ve yol açan çavuş.

12 — *Nedim*'ler, *müsâhib*'ler: Nedim ve müsahiblerde bulunması gereken vasıflar *Siyasetname*'de altı madde ile izah edilmiştir.

Bunların hepsi, saray için alınıp, hususî surette yetiştirilen ve muntazaman silâh kullanma, ok atma tâlimleri yaptırılan gulâmlar arasından seçilirdi. Bilhassa grupların kumandanları sultanın en güvenilir adamları olurlardı. Bunlar arasında Hassa ordusu kumandanları bulunduğu gibi, kendilerine *iktâ* edilen memleketlerde vâililik yapan idareciler de vardı. Meselâ Sav-tegin *serhenk*; Harezmşahlar sülâlesinin kurucusu Anuş-tegin, *taştâr*; Haleb vâlisi Aksungur, *hâcib* idi. Bağdad *şihneliğini* yapan Urfa vâlisi meşhur Bozan da bunlardandı.

Hükümet, Divân : Melikşah zamanında Nizâm'ül-mülk tarafından en gelişmiş hâle getirilen saray ve *Büyük Divân*'dan kurulu merkez teşkilâtının bu ikinci mühim unsuru *sâhib* (veya *hâce*) başkanlığındaki beş *divândan* te-sekkül ederdi:

a) *Vezâret divânı*: Bu *divân*'ın başında bulunan *vezir* aynı zamanda diğer dört *divân*'dan da mes'uldü. İmparatorluğun en büyük idarî makâmı olan *Vezâret Divânı*'nın başkanı yani vezir, *Büyük Divân* (veya *Divân-ı Saltanat*)'ın âmiri ve hükümdarın mutlak vekili idi. Vezire "*Sâhib Divân-ı Saltanat*" veya Gaznelilerdeki gibi "*Hâce-i Buzurg*" ünvanı verilirdi. Vezâret alâmeti *sarık* veya *destar* ile, müzakereler esnasında vezirin önüne konan *altın divit*'ti (kamuş kalem). Diviti muhafazaya memur *Devâddâr* aynı zamanda vezirin gizli tahriratını hazırlardı.

b) *İstifâ divânı* (Maliye). Başkanı: *Mütevfi*.

Divân-ı İstifâ, Büyük *Divân*'da, ehemmiyet itibariyle vezâretten sonra gelirdi. Devletin iki hazinesi vardı: *Harç* (masraf) hazinesi ve *Asıl* (ihtiyat) hazine. Tâbi hükümetlerden, yıllık vergiye ve haraca bağlı devletlerden alınan para ve hediyeler *asıl* hazineye yatırılır, gelir ve masrafları Büyük *Divân*'da müzakereler sonunda tesbit edilen eyâlet ve vilâyetlerden *âmil*'ler (tahsil memuru) vasıtasıyla toplanan para da *harç* hazinesine konurdu. Bu hazinenin, masraf fazlalığı yüzünden, paraya ihtiyacı olduğu takdirde açığı *asıl* hazineden kapatılır; alınan borç, tahsilât sonunda *asıl* hazineye ödenirdi.

İmparatorlukta *dînâr* (altın para) ve *dirhem* (gümüş para) tedavül ediliyordu. Melikşah adına basılmış paralardan hâlen ele geçmiş olanların çoğu altın, bir kısmı gümüş, bazıları da elektorn olmakla beraber, imparatorlukta bakır paranın kulla-

nıldığı yerler herhâlde olmuştur. Paraların yüzünde Allah'ın vahdaniyetini bildiren ibâre ile Halife el-Muktedî bi-emrillah'ın ismi, arkasında ise *es-Sultan'ül-Muazzam* (*Şâhînsah, Muizz'üd-devle ve'd-din, Celâl'üd-devle* ve *Cemâl'ül-mille, Rük'n'ül-islâm, Ebu'l-feth*, bazılarında bunlardan birkaçı, bazılarında tamamı) *Melikşah* yazılıdır. İsfahan'da ve Rey'de basılanlardan yedi tanesinde, hâkimiyet sembolü olarak kullanılan, *ok* ve *yay* şekliinden ibaret ve Selçuklu hânedânının neş'et ettiği Oğuz - Kınık boyunun arması bulunmaktadır.

Sınırları Hazar denizi ve Karadeniz'den Yemen ve Aden'e, Kâşgar'dan, Boğaziçi'ne ve Akdeniz sahillerine kadar uzanan aş. - yk. 10 milyon km². genişliğindeki Büyük Selçuklu İmparatorluğunun mâliyesinin de bu azametle mütenasip olması tabiidir. Âdetâ hesaba sığmaz masraf yapan devlet, aynı derecede hesaba sığmaz gelir kaynaklarına sahipti. Melikşah zamanında yazılmış fakat bu gün kayıp *Risâle-i Melikşâhîye*'den naklen *Hamdullah Kazvîni*'ye göre, Sultan Melikşah memleketlerinin yıllık geliri yirmi bir bin beş yüz küsur *tuman* kırmızı altın (*zer-i surh*) tutarında idi; ayrıca haraç olarak her yıl yirmi bin miskal altın (*talâ*) alınırdı. Bu paranın çoğu daimî orduya ve imparatorluğun imârına harcanır, geri kalan kısım kalelerde muhafaza olunurdu. Sultan Melikşah zamanında mâlî işlerde mütehasıs kıymetli idare adamları yetişmişti. Sahib Divân-ı İstifâ Şeref'ül-mülk Ebû Sa'd Muhammed ile bunun naîbi ve daha sonraki müstevfi Ebu'l-Fazl Mecd'ül-mülk imparatorluk mâliyesini düzenleyen tanınmış mâliyecilerdi.

c) *Tuğra Divânı* (Dış işleri). Başkanı: *Tuğrâî*.

Bu divân, Divân-ı Saltanatta alınan kararları yazar, hükümdar tarafından verilen ferman ve *menşurları* hazırlar, bu tahrirat ve vesikalara hükümdarın *tuğra'sını* çekerdi. Eyâletler, tâbi hükümetler ve yabancı devletler ile resmî yazışmaları idare etmek bunun vazifesi idi.

Dış memleketlerle teması elçiler sağlardı. *Siya-setname*'de sınıra gelen yabancı devlet elçilerinin imparatorluk içindeki seyahatları esnasında menzillerde elden ele teslim edilmesi, her menzilde, kendilerine iyi yiyecek ve içecek verilmesi, hoş muamele edilmesi lüzumu belirtilmekte, sultanın gönderdiği elçilerin de gittikleri yerlerde nelere dikkat edecekleri birer birer sayılmaktadır.

Tuğrâî, av esnasında sultan nezdinde vezirin vekilliğini de yapardı. Kemal'üd-devle Ebu'r-Rıza Fazlullah, sonra oğlu Seyyid'ür-Rüesa Ebu'l-Mahasîn, bunun vezirle arasının açılması üzerine, Nizâm'ül-mülk'ün oğlu Müeyyed'ül-mülk ve sonra Kemal'ül-mülk Ebu'l-Muhtar'üz-Zevzenî Sultan Melikşah'ın tuğrâileri olmuşlardı. Kemal'üd-devle Melikşah'ın teveccühünü kazanmış muktedir bir şahıstı.

d) *İşrâf Divânı* (Umumî teftiş). Başkanı: *Müşrif*.

Devletin umumî teftiş dairesi olan *Divân-ı İşrâf*, imparatorlukta, askerî ve adli işler hâric, her hususu teftişe salâhiyetli idi. Bu itibarla müşrifler ve naibleri idârî ve mâlî yönlerden bilgili, iyi ahlâklı ve son derece güvenilir kimselerden seçilirdi.

e) *Arz'ül-Ceyş Dîvânı* (Millî savunma). Başkânı: *Âriz'ül-Ceyş*.

Ordu maaşlarının zamanında ve noksansız dağıtılmasından, levâzım ve mühimmat sağlanmasından mes'uldü. Askerin tâlim ve terbiyesiyle meşgul olmazdı. Melikşah'ın *Âriz'ül-ceyşi Sedid'ül-mülk Ebû'l-Maalî* idi.

Dîvân-ı saltanatı meydana getiren bu dâirelerde (bakanlıklarda) sahib dîvânlardan başka *naibler*, dîvân kâtipleri ve sâir memurlar bulunurdu. Büyük Sultanın zevcesi olan büyük hâtunun da işlerini idare eden ayrı bir veziri vardı. Nizâm'ül-mülk'e halef olan Tâc'ül-mülk Ebu'l-Ganaîm Kummi Terken Hâ-tun'un veziri idi.

Adliye : Adliye'ye gelince: Şer'i dâvalara her memleketin kadısı bakardı. Kadılarının verdikleri hükümlere müdahale edilmezdi. Bağdad'da bir baş kadı (*Kaazi'l-kuzât*) bulunurdu. Baş kadı Ebû Abdullah'üd-Damganî kasım 1085'de vefat etmiş, yerine Ebû Bekr'ül-Muzaffer'iş-Şâmî geçmişti. Âsâyîşe, devlet ve siyasete âit cürümleri *Emîr-i Dâd* ve bunun memleketteki memurları hallederlerdi. Melikşah zamanında Emîr-i Dâd, Habeşî b. Altuntak idi. Görülüyor ki gerek şer'i, gerek adli işleri hakkaniyetle yürütmeğe memur dâireler Büyük Dîvân'la ilgili olmadıklarından oradan gelecek herhangi bir tesire ve baskıya mâruz kalmaksızın serbestçe vazifelerini yapıyorlardı. Melikşah'ın *el-Mesâil'ül-Melikşâhiye* adını taşıyan bir de kanunnâmesi vardır. Bundan evlenme - boşanma ve emlak alımı - satım dâvalarına dâir altı maddelik bir kısım elimiz-

dedir ve mülkiyet meselelerini, kadın hukukunu, zevcenin kocası karşısındaki durumunu hüküm ve müeyyidelere bağlamaktadır. Dikkati çeken nokta, şeriat hükümlerine rağmen, mülkiyet ve evlenme gibi iki mühim hukukî münasebetin yeniden kanunla tanzim ve tesbit edilmiş olmasıdır ki, bu hâl idarî ve siyasi yönden üstün bir mekanizmaya sahip Büyük Selçuklu İmparatorluğunun bu cihetten de yüksek hukuk mefhumlarına ulaşmış bir topluluk olduğunu göstermektedir.

Sultan divâna, hazine ve taşra ile ilgili vergi, iktâ vb. hususlar hakkındaki fermanlarını *Pervâne* denilen habercilerle tebliğ ederdi. Bu emirler *Büyük Divân*'da müzakere edildikten sonra varılan netice sultana arz edilir, onun tensibi ile kesin şeklini alırdı. Böylece, bu kuvvetli teşkilâtla memleket için zararlı olan keyfî idare mümkün olduğu kadar frenlenmiştir.

Taşra teşkilâtı : Umumiyet itibariyle, sivil idare bakımından *Amîd*'ler idaresinde eyaletlerle, başında *reis*'lerin bulunduğu şehir ve kasabalara ayrılmıştı. Büyük Divân'a bağlı olan *amîd* eyalette sivil idarenin en büyük memuru idi. Adli işlerden *kadı* ile *emîr-i Dâd*'ın memurları mes'ul olur, belediye işlerine *Muhtesip*'ler bakardı. 1072'de Bağdad'da beledi işlerin bozulması, çarşılarda tartılara hile karıştırılması üzerine Ebû Câfer b. 'l-Harakî tam salâhiyetle *muhtesip* tâyin edilmişti. Askerî yönden vilâyet ve şehirleri kumandan - vâliler idare ederdi; âsâyiş ise *şihne*'ler tarafından sağlanırdı. Kaleler ve bunlara bağlı kasabalar *kûtval* denilen muhafızların emrinde bulunurdu.

Ayaz (Belh'te), Tekiş (Toharistan'da), Tutuş (Suriye'de), Börıbars (Herat ve Garcistan'da), Arslan Argun (Gürganç ve Save'de), Kutb'üd-din İsmail (Erran'da), Kavurd-oğulları (Kirman'da), Süleyman-şah (Anadolu'da) gibi hânedan mensuplarının idarelerinde bulunan memleketler; Aksungur (Haleb'de), Bozan (Urfa'da), Humartegin (Fars'da), Artuk Bey (Elcezire ve Kudüs'de), Atsız (Dımaşk'ta), Çubuk, Sanduk, Dilmaçoğlu, Dânişmend, Mengüçük, Ebu'l-Kaasım (Anadolu'nun mâlûm yerlerinde) gibi Türkmen beylerinin işgal bölgeleri, *Karahanlı*'lar, *Ermeni* ve *Gürcü kırıallıkları*, *Ziyârîler*, *Ukayl*, *Mirdâs*, *Mezyed*, *Mervân* âileleri, *Saffârîler*, *Mekke şerîf*'leri idarî bakımdan birbirlerinden farklıdır.

Melik ünvanını taşıyan veya nâdirenen de olsa "sultan" ünvanını alan şehzadelerin emrinde birer küçük *Divân* bulunurdu. Sâhib *Divân-ı Saltanat*'ın büyük sultana karşı vaziyeti ne ise, küçük *Divân* vezirlerinin de şehzadelere karşı durumu o idi ve aynı işleri yaparlardı. Kiman'da Turanşâh'ın veziri Mükerrrem b. 'l-Alâ, Süleyman-şah'ın veziri Hasan b. Tâhir-iş-Şehristânî idi. Kasım'üd-devle Aksungur'un da Zerrin Kemer adında bir veziri vardı. Tâc'ül-mülk Ebu'l-Ganaım'in bir müddet Melikşah'ın oğullarının vezirliğini yaptığı bilindiği gibi, Nizâm'ül-mülk evlâtlarının da da aynı vazifelerde çalıştıkları mâlûmdur. Şehzadelerin vezirliğini yaparlar iken, küçük çapta devlet işlerinde edindikleri tecrübelerle sonra çok yüksek makamlara yükselenler arasında, vaktiyle şehzade Alp Arslan'ın vezirliğinde bulunmuş olan Nizâm'ül-mülk iyi bir misâl teşkil eder.

Aynı şartlar altında *vâilîlik* yapan Hassa ordusu kumandanlarının benzer tarzda idâre mekanizmasına sahip buldukları şüphesizdir. *Türkmen beyleri* de büyük sultanın emriyle ana ordularla birlikte, yahut şehzadeler veya kumandan - vâililer maiyetinde ve yahut *uc*'larda kendi başlarına fütûhat yapıyorlardı.

Tâbi hükûmetler iç işlerinde serbest bulunuyorlardı. Yalnız belirli yıllık vermek ve bir kısım kuvvetlerini Melikşah'ın emirlerine hazır tutmakla mükellef idiler.

Arazi hanedân üyelerine, gulâm kumandanlara, Türkmen beylerine Melikşah'ın iradesiyle verilirdi. Gerek şehzadeler, gerek tâbi hükümdarların hükümdarlıkları büyük sultan tarafından tasdik edilirdi. Ölüm hâlinde veya herhangi bir değişiklikte yeni gelen hükümdarların veya hânedan üyelerinin kendi adına bir *menşur* alması lâzımdı. Aksi takdirde meşrû sayılmaz, te'dip edilir, hapse veya ölüme mahkûm olurdu. Şeref'üd-devle Müslim'in oğlu Sultanın izni olmadan babasının yerine geçtiği için hapsedilmiş, topraklarını kaybeden Mervanî Ebû Nasr İsfahan'a giderek Diyâr-ı Bekr emirliği *menşurunu* almak için uzun müddet *dergâhta* sızlanmış, fakat orası Fahr'üd-devle'ye verildiğinden Harbi kasabasıyla iktifa zorunda kalmıştı. Aynı şekilde Philateros da Maraş'a gönderilmiş, Kirman'da Sultansah aman dilediğinden, itaatten ayrılmaması şartıyla, affolunmuş, diğer taraftan Anadolu'da Melikşah'ın muvafakatı olmaksızın hareket eden Ebu'l-Kaasım, Bozan tarafından boğdurulmuştu.

Melikler, emirler ve tâbi hükümdarlar ancak büyük sultanın izniyle nöbet çaldırır, para bastırır

ve üzerine kendi isimlerini yazdırabilirlerdi. Nitekim Diyâr-ı Bekr'i zapta giden Fahr'üd-devle'ye bu müsaade verilmiş, Süleyman-şah da Antakya'yı aldıktan sonra Melikşah'a bağlılığını isbat için parayı onun adına bastıracağını söylemişti.

Hilâfet merkezi olduğu için *Dâr'üs-selâm* dahi denilen Bağdad, Tuğrul **Bağdad'ın idaresi, halifenin durumu :** Bey tarafından işgal edilip dünyevi hâkimiyetten Selçuklulara geçtiği ve Abbasilere yalnız dinî riyaset bırakıldığı (Dünya işlerinin din işlerinden ayrılması) zamandan beri imparatorluğun bir şehri olarak dikkate alınmakta ve umumî idare yönünden doğrudan doğruya merkeze bağlı bulunmakta idi. Melikşah'ın seçkin kumandanlarından Sa'd-üd-devle Gevherâyin ve Bozan zaman zaman zaman *şihnelik*le orada bulunmuştur, sivil idare de Bağdad *amîd*'i Kemal'ül-mülk ve daha çok Nizâm'ül-mülk'ün oğlu Müeyyed'ül-mülk tarafından yürütülmüştü. Devletin tahsis ettiği gelire yaşayan halifeler el-Kaaim ve halefi el-Muktedî, sırf şer'î meselelerle ve ziyaretleri kabûl, sultana ve tâbi hükümdarlara hil'atler ve birtakım ünvanlar vermek gibi ötedenberi âdet olan şekli hususlardan başka hiçbir işe karışmamışlar, dünya işleriyle ilgilenmemişlerdi. Esasen imparatorluktaki her çeşit halk üzerinde Büyük Sultanın ve Nizâm'ül-mülk'ün çok kuvvetli otoriteleri buna imkân bırakmıyordu. Yukarıda Fahr'üd-devle'nin azli ve Ebû Şücâ'nın azliyle, Amîd'üd-devle'nin vezirliğe getirilmesi vb. hâdiselerde olduğu gibi, bizzat halifenin de bu nüfuzun tesiri altında bulunduğu, kendi vezirini tâyin ederken bile İsfahan'ın

görüş ve muvafakatını almak zorunda kalmasından bellidir¹⁰. Bununla beraber Melikşah ve Nizâm'ül-mülk'ün Bağdad ziyaretlerinde görüldüğü üzere, halifeye daima saygı gösterdikleri muhakkaktır. Diğer taraftan Emîr'ül-müminin olan halifenin adının hutbelerde başta zikredilmesi ve paraların bir tarafına yazılması tabii bir keyfiyettir.

Haberleşme : *Siyasetname*'de *peyk*'ler ve *perende*'ler denilen süratli *resmî haber* ulaştırıcılardan başka devlet posta teşkilâtı ile ilgili mâlûmat bulunuyor. Fakat çok geniş ülkelere yayılmış ve o nisbette aksaksız işleyen bir idareye sahip imparatorlukta eyâlet ve vilâyetler, melikler, emîrler ve tâbi hükûmetlerle merkez arasında muhabereyi sağlar bir posta şebekesinin olmamasına inanmak güçtür. Memleketin en uzak köşelerindeki, merkezi ilgilendiren, hâdiselerden İsfahan'ın haberdar oluşuna bakılırsa, her hâlde haberleşmeyi sağlayan bir teşkilâtın mevcut olduğu şüphe götürmez. O çağda yazılan *Divân-ı Lügât-it-Türk*'teki bazı tâbirler buna delil sayılabilir; meselâ "beyin emriyle süratle giden postacının bindiği at" mânasına gelen "*ulag*" ile "çabuk gitmek isteyen postacının yoldan alıp diğerini buluncaya kadar binip gittiği at" demek olan "*cugfa*" kelimeleri bunlardandır. Buna göre postacıların ve belirli yerlerde yola çıkmaya hazır yedek atlar bulunduran bir posta menzil teşkilâtının varlığı kabûl edilebilir.

İstihbarat işlerinden de kaynaklarda açıkça bahsedilmiyor. Evvelce mevcut olup, Sultan Alp Arslan tarafından kaldırıldığı söylenen *Berid* teşkilâtının

Nizâm'ül-mülk tarafından hararetle tavsiye edilmesine rağmen, Melikşah devrinde yeniden kurulduğuna dair kesin deliller yoktur. Bâtîni hareketinin baş göstermesi ve süratle yayılması bu teşkilâtın olmayışına veya zayıflığına bağlanabilir.

3 — Ordu :

Dünyanın sayılı siyasi kuruluşlarından biri olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, genişlemesinde gaye haddini bulduğu ve en haşmetli çağına eriştiği Sultan Melikşah zamanında muazzam bir orduya sahipti. Melikşah'ın itinası ve Nizâm'ül-mülk'ün gayreti sayesinde yalnız o devrin değil, belki bütün Ortaçağ'ın en muntazam ve en güçlü ordusu hâline gelen, nizam ve usullerinden bazı kısımları, Osmanlılar dahil, daha birçok islâm devletlerinde tatbik edilmiş olan bu müesseseye:

- a) Gulâmân-ı saray,
 - b) Hassa ordusu,
 - c) Hânedan üyeleri ile gulâm vâlilerin ve devlet büyüklerinin askerleri,
 - d) Beyler idaresindeki Türkmenler,
 - e) Tâbi hükûmetlerin kuvvetleri,
- olmak üzere beş büyük teşekkülden kurulu idi.

a) Sarayı ve sultanı korumakla vazifeli *Gulâmân-ı saray* sınıfı; Türk, Arap, İranlı, Deylemli, Kuhistanlı, Şabânkâre, Taberistanlı gibi çeşitli topluluklardan, küçük yaşlarda saraya alınarak kılıç kullanmak, ok atmak vb. gibi savaş tâlimlerinde ve göreceği vazife sahasında hususî surette yetiştirilmiş gençlerden meydana geliyordu. Dört bin piyâde idi.

Bunlardan bini hâs, yâni doğrudan doğruya sultanın, gerisi de *sipahsâlâr*'ın ve yine aynı sınıftan diğer kumandanların emrinde bulunurdu. İçlerinden yakışıklı, gösterişli ve silâh kullanmada çok mahir 100'ü Horasanlı, 100'ü Deylemlî olmak üzere seçilen, kargı, hamaîl ve kalkanla mücehhez, iki yüz süvari seferde ve barışta sultanın hizmet ve muhafazasına memurdu. Birer *nakîb* idaresinde elliser kişilik gruplar hâlinde *dergâh*da ikamet eden bu zümreye, hükümdarın müteferrik hizmetlerini gördükleri için *müfredân* denirdi. Müfredânın elbiselerinin güzel, silâhlarının iyi ve sağlam olmasına dikkat edilirdi. Bilhassa yirmi tanesinin hamâil ve kalkanları altından, 180 tanesininki gümüşlendi. Silâhları gerektiğinde, ellerine verilir, diğer zamanlarda silâhhânede saklanırdı. Ayrıca altın ve kıymetli taşlarla süslü yirmi "*silâh-ı hâs*" daima hazinede bulunur, yabancı devlet elçileri huzura alındıkları esnada, bu silâhları taşıyan güzel giyinmiş, yakışıklı yirmi gulâm tahtın etrafında ihtiram nöbeti tutardı.

İsim ve vazifeleri divân defterlerinde kayıtlı bulunan *gulâmân-ı saray*, ordunun diğer sınıflarından farklı olarak, *iktâ* sahibi değillerdi; senenin belirli zamanlarında hazineden maaş alırlardı. Yılda dört defa, yani her üç ayda bir, tevzî edilen bu paraya *bistgânî* denirdi.

Dergâhda gulâmân-ı saraydan başka, sayısı beşyüzden az olmamak üzere, bir rehineler grubu vardı. Fütûhatla veya herhangi bir şekilde sonradan itaat altına giren emîr ve hükümdarların kardeşlerinden veya oğullarından birçoğu birer yıl sarayda ikamete memur edilir, yerlerine yenileri gönderildik-

ten sonra eskileri memleketlerine iâde olunurdu. Böylece sarayda daimî surette yakın akrabası bulunan emîr ve hükümdarların muhalefet veya isyana teşebbüsleri az çok önlenmiş olurdu. Deylemli, Kuhistanlı, Şabânkâre ve Taberistanlılardan seçilmiş "iktâ ve nân pâre" sahibi 500 kişilik bir kuvvet de bu rehinelere muhafaza ederdi.

b) *Hassa ordusu:*

Melikşah'ın cengâver kitlelerden teşekkül eden, devletin dayanağı, asıl ordusu bu idi. Bu ordu İsfahan garnizonlarında oturur ve doğrudan doğruya sultanın emrindeki *sâlâr* denilen kumandanlar tarafından idare edilirdi. Daimî olarak mevcut ve sayısı hiç eksilmemek üzere 46 bin süvariden kurulu idi. Çeşitli topluluklardan teşekkül eden ve *Sipâhiyân* adı verilen hassa ordusu efradı¹¹ *iktâ* sahibi idi. İsimleri, künyeleri, sicilleri ve iktâlarının gelirleri divân defterlerinde kayıtlı bulunur, her para tevzii, sakatlanan, ölen veya herhangi bir sebeple hizmetten ayrılanların tesbiti hususunda umumî bir yoklamaya vesile verir ve noksanlar derhal tamamlanarak ye-kûn yine 46 bine çıkarılırdı. Genel Kurmay Başkanı *Sipehsâlâr* ünvanını taşıyan bir kumandı. Ordunun tâlim ve terbiyesinden, muharebe egzersizlerinden ve her an savaşa hazır bulunmasından o mes'uldü. Hassa ordusu eratı yalnız muharebe etmekle vazifeli olup, san'at, ticaret, ziraat v.b. işlerle uğraşması kesin surette yasaktı. Techizat, mühimmat, iâşe, giyim, hayvan yemi gibi ihtiyaçları, sefer esnasında "ağırılık" dediğimiz hususları sağlamak Divân-ı

Arz'ül-ceyş'in vazifesi idi. Bizzat Büyük Sultan hassa ordusunu zaman zaman teftiş eder, icabında, yerleri doldurulmak şartıyla, bir kısmını tasfiyeye tâbi tutardı. Böylece kıt'aların daimî gençlik, zindelik ve sadakati muhafaza edilirdi. Hassa ordusuna Sultan Melikşah kendisi kumanda ederdi. Fakat yeni fütûhat bahis mevzûu olup da merkezden kumandan göndermek veya muhalefet, isyan hallerinde te'dip maksadiyle yine merkezden gulâm kumandanlar idaresinde kuvvet sevk etmek gerektiği anlarda, bu kumandanların maiyetine hassa ordusundan bir miktar asker verilirdi. Gürcülere karşı giden Ahmed'in, İznik'de Ebu'l-Kaasım'ı te'dibe memur edilen Porsuk ve Bozan'ın kuvvetleriyle, Diyar-Bekr'i zapteden Fahr'üd-devle ordusunun bir kısmı böyle idi. Bu kuvvetler başarılı olamadığı takdirde Melikşah şahsen ordunun başında harekete geçer, meseleyi hallederdi.

Yukarda söylediğimiz gibi, hassa ordusu efradı *iktâlî* idi. Yâni paraları hazineden ödenmezdi. Herbirine *iktâ* edilen arazilerin geliri toplanır ve belirli zamanlarda sahiplerine dağıtılırdı. Eratın imparatorluğun her tarafında parça parça iktâları vardı. Sefer esnasında ordu hangi bölgeye gitmiş ise erat oradaki iktânın gelirini alırdı. Bu suretle iktân tek bir yerde bulunmasından doğan mahzurlar önlenmişti: meselâ iktâ Horasan'da bulunan bir nefer Suriye'de muharebe ederken, parasının tâ Horasan'dan yollanmasını beklemez, bulunduğu yerdeki iktândan alırdı.

Bu kırk altı bin kişiden başka, sayı itibariyle bundan çok fazla olup kendi vilâyetlerindeki arazi-

lerinde oturan ve çağrıldıkları zaman orduya katılmak mecburiyetinde olan iktâ sahibi *sipahîler* de vardı. Bunlara memleketlerine göre, asker-i Horasan, asker-i Fars gibi adlar verilmişti. Ayrıca yalnız muharebe zamanlarında sultanın uğradığı eyaletlerden ve diğer bölgelerden toplanarak büyük orduya katılan yardımcı zümrelere *haşer* derlerdi.

c) Selçuklu ordusunun üçüncü kısmını sülâleye mensup *meliklerle*, *gulâm vâlilerin* ve *devlet ileri gelenlerinin askerleri* teşkil ediyordu.

Büyük sultan tarafından verilen arazinin idaresi şahıslarına bırakılmış hânedan üyelerinin kendi emirleri altında ayrı orduları vardı. Hassa ordusu örneğine göre tertiplenen bu kuvvetlerin de eratı iktâlî idi. Her şehzadenin elindeki toprağın iktâ kabiliyetine göre miktarının değişmesi tabii olan bu askere şehzadeler, kendi aralarında veya tâbi hükümetlerle yaptıkları mücadelelerden ve kendi başlarına uc'lardaki fütûhatlardan da anlaşılacağı üzere, istedikleri gibi tasarruf ederlerdi. Bazı kardeş kavgalarında bu orduların birbirleriyle çarpıştığı görüldü. Hattâ Büyük Sultana karşı isyanlarda da böyle olmuş (Kavurd isyanı), bir defasında şehzade Tekiş, Melikşah tarafından koçulan yedi bin kişiyi yanına almış, Tâc'üd-devle Tutuş Sultandan çekinen Artuk Bey'i maiyetine kabûl etmişti. Fakat Büyük Sultan, uygun bulursa, meliklerin harekâtını durdurabilir ve onların ordularına yeni vazifeler verebilirdi. Meselâ 472 (1079 - 1080)'de Şeref'üd-devle'nin ricaları üzerine Tutuş'u Haleb'i işgalden alıkoyarak, onun Suriye şehirlerini zapta devamını emretmişti.

Gulâm vâliler maiyetinde de aynı tarzda iktâli ordular vardı. Melikşah zamanında şehzadelerle bu nev'i vâliler arasında dergâhca bir fark gözetilmeyerek hepsinin aynı derecede itibar gördüğü müşahede ediliyor. Ancak aralarında işbirliği yaptırmak gerektiği hâllerde bu vâliler daima şehzadelerin emrine verilmişlerdir. Melikler isyân edebildikleri hâlde, gulâm vâlilerin hiçbirinde muhalefet görülmemiştir.

Melik ve vâlilerin hükûmet merkezlerinde dergâhtaki gulâmân-ı saraya benzer teşkilâtın mevcudiyeti hakkında kaynaklarda açık bilgi yoksa da, bunların da saraylarında belirli miktarlarda maaş gulâm askerler bulundurdıkları kabul edilmektedir.

Devlet büyükleri de, aldıkları iktâlara karşılık, asker beslerlerdi. Askerlerinin çokluğu ve maiyetinin kalabalıklığı bakımından bizzat Nizâm'ül-mülk birinci mevkii işgal ediyordu. Bunlar siyasi hâdiselere yön verecek derecede kabarık bir yekûn tutuyordu. Meselâ Melikşah'tan sonra Berkyaruk'u saltanat tahtına çıkaranlar onlardı.

d) *Türkmen kuvvetleri :*

Selçuklulara umumiyetle "*Türkmen*" de deniyordu. Bu itibarla Selçuk Bey ve oğulları, devletin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Kutalmış ve İbrahim Yınallar birer Türkmen Beyi idiler. Fakat zamanla imparatorluk İran, Ön Asya, Anadolu bölgelerine yayılarak ve idare mekanizması yavaş yavaş yeni bir tipte geliştikçe sultanlar, fâtihten Oğuz kitlelerinden ayrılarak, farklı bir çehre ile teşekkül

eden devletin sahibi ve müdâfileri mevkiini almışlar, *Türkmen* adı da yalnız Oğuz boylarını gösterir olmuştur. *Yıva*, *Kayı*, *Bayındır*, *Çepni*, *Yüreğir*, *Döğer* v.b. çeşitli kabilelere mensup olup boy beylerinin kumandası altında hareket eden Türkmenlerin, ülkelere, adım adım kanlarını dökerek açmış olmalarına rağmen, Türklerin başbuğları olmaktan ziyade "islâm hükümdarları" hüviyetine giren sultanlar tarafından kendilerine karşı güdülen politikadan müteessir oldukları ve zaman zaman meşrû yollardan tahta hak iddia eden kimselerin emrinde isyan bayrağını çektikleri görülmüştür.

♣ Büyük Sultan tarafından beylerine iktâ edilen yerlerde yaylak ve kışlaklar arasında seyreden sey-yâl kuvvetler durumundaki Türkmenler bir arada bulunurlar, çarpışmalara, savaflara toptan iştirak ederlerdi. Atsız'ın Kahire civarında yaptığı muharebeye hayli Türkmen kadın ve çocuğu da katılmıştı. Beylerinin idaresinde bir uçtan diğer uca, bir sınır hattından diğer sınır hattına koşup durarak, Büyük Sultanın veya hizmetinde buldukları meliklerin yeni iktâlar göstermeleri üzerine âileleri, sürüleri beraberlerinde olduğu hâlde, ülkeden ülkeye taşınarak, memleket hudutlarını genişletmek veyahut muhafaza etmek için, eşsiz bir fedakârlık ve feragatla savaş meydanlarında canlarını feda eden Türkmenlerin ne yıkılmaz bir kuvvet olduğunu tahmin etmek güç değildir.

İmparatorluğu meydana getiren memleketlerin dörtte üçünü Türkmenler feth etmişlerdi. Ağırılık merkezi Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'i, Atsız idaresinde Suriye'yi, Ahmed kumandasında Kafkasya'yı,

Artuk Bey emrinde Bahreyn adalarına kadar doğu Arabistan'ı, Süleyman-şah'a bağlı olmak üzere Tutak, Artuk, Çubuk, Sunduk, Gümüş-tegin, Dilmaç-oğlu, Mengüçük, Dânişmend, Ebu'l-Kaasım, Kara-tegin v.b. gibi beyler idaresinde Anadolu'yu hep Türkmenler zaptetmişlerdi. Fütûhat sona erip beldeler teslim alındıktan sonra, İranlı vezirlere bunları başkente bağlamak işi kalyordu.

Yalnız Anadolu'yu feth eden Türkmenlerin sayısı 550 - 600 bin tahmin ediliyor. Fakat bütün imparatorluğa yayılmış olanlarla Anadolu'ya fasılasız sevk edilen yeni boyların sayıca tutarı bir milyona yakın olarak kabûl edilebilir.

e) Selçuklu ordusunun sonuncu kısmı *tâbi hükümetlerin kuvvetleri* idi. Bu hükümdarlar doğrudan doğruya Büyük Sultana bağlı olduklarından çok kere meliklerle veya Türkmen beyleriyle savaşlarıydı (Şeref'üd-devle'nin Süleyman-şah ile ve Çubuk ile muharebeleri gibi). Fakat sultanın isteği üzerine büyük orduya katılmağa veya onun emriyle herhangi bir melike, vâliye yardım etmeğe mecbur idiler.

Bütün ordulardaki kumandanlar *Sipehsâlâr*, *Emîr'ül-ümerâ*, *Emîr-i sâlâr*, *Mukaddem'ül-ceys*, *serhenk* (Çavuş), *nakîb* gibi ünvanlar taşırıldı. En mühim muharebe silâhları ok, yay, kılıç, kalkan, zırh, kargı, topuz, kamçı idi. Muhasaralarda mancımık ve neft kullanırlardı. Türkmenler ve tâbi hükümetler hariç olmak üzere, izah ettiğimiz şekillerde teşkilâtlanmış Selçuklu ordusu *Siyasetname*'ye göre 400 bin kişi idi. Buna en aşağı 300 bin Türkmen savaşçısı ile tâbi hükümetlerin kuvvetlerini ilâve edersek, elde

edilecek rakamda, Melikşah devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi satvetinin en kesin ifadesini bulur.

4 — *Toprak ve halk :*

İmparatorluk sınırları içindeki arazi üç kısma ayrılmıştı: a) *hâs*, b) *iktâ*, c) *haracî* :

Has arazi Büyük Sultana âit olup buralarda ahalinin ektiği ve bağ, bahçe, kuru, otlak olarak faydalandığı topraklardan tahsil olunan vergi *ihtiyat* hazineye yatırılırdı. *Iktâ* arazisi ise hassa ordusu eratı ile, taşrada oturup bilfiil askerlik hizmetinde bulunanlara verilen ve onlar adına tescil edilen topraklardı. Kumandanlara, devlet büyüklerine ve hânedana mensup kadınlara da arazi *iktâ* olunurdu. Ancak bunlar, ülkeler veya büyük mâlikâneler olup sahipleri olan melikler yukarıda gördüğümüz gibi hareket ederler, diğerleri ise *iktâ*larına karşılık belli miktarda askerî kuvvet beslemeğe mecbur tutulurdu. Araziler irsen intikal etmekle beraber, ölüm veya azil gibi hâllerde vârisler adına *iktâ* beratlarının yenilenmesi gerekirdi. Ayrıca hükümet erkânına, memuriyetlerine mahsus, verilen *iktâ*lar da vardı ki, bu ancak o vazifenin devamına bağlı idi.

Selçuklulara kadar müslüman devletlerinde hükümdarlar kendi yakınlarına, nüfuzlu şahıslara veya yararlık gösteren kumandanlara arazi veremişlerdi. Fakat, mükâfat nevinden olduğu için vergiye tâbi olmayan, yahut devlete pek az bir menfaat sağlayan bu tarzda *mukataa* (*iktâ* usulü) bir taraftan, *iktâ* sahibinin ilgisizliği yüzünden toprağın boş kalmasını, çiftçinin fakirleşmesini ve iktisadî çökün-

tüyü hazırlar, diğer taraftan, topraklarına dört elle sarılanlar da verimli tarlalarda, otlaklarda, kalelerde geniş mâlikâneler edinerek derebeyler hâlinde hükümdarın karşısına dikilirlerdi. Orduda fiilen hizmet gören askere ise sadece maaş verilirdi. Melikşah zamanında, çok zararlı olan bu tarz değiştirilerek, Osmanlılar devrinde dahi başarı ile tatbik edilen yeni bir *askerî iktâ* sistemi kuruldu. İmparatorluğun has olmayan arazisi küçük parçalara ayrılarak kumandan ve askerlere dağıtıldı. Daima sultanın emrine hazır bulunan iktâ sahipleri her türlü ihtiyaçlarını iktâlarının gelirinden karşıladıkları için devlet hazinesine yük olmazlar, aynı zamanda, kendi menfaatları icabı gelirin mümkün merteye artması hususunda ellerindeki arazinin bakım ve imârına çalışırlardı. Bu suretle hem muazzam Selçuklu ordusunun masrafı asgarî hadde indirilmiş, hem de memleketin imârı sağlanmış oluyordu. Burada gelirini bir düziye arttırmak isteyen iktâ sahibi tarafından çiftçi ve köylünün ezileceği hatıra gelebilirse de, kesin ve müeyyideli hükümlerle bu cihet önlenmişti. Çünkü iktâ sahiplerinin, devlete verileceği yerde, kendilerine tahsis edilen belli miktarda vergi (*mâl-i hak*) den fazla bir istekte bulunmaları yasaktı; bunun da vergi verecek olanın sızlanmasına meydan verilmeyen alınması lâzımdı. Aksi hareket edenler iktâlarından mahrum edilir ve cezalandırılırdı. Çiftçinin, köylünün emlakine el sürülemez ve onun şahsî ve âilevî masunluğuna dokunulamazdı. Tecavüze uğrayanlar doğruca *dergâh*'a ve *Büyük Divân*'a müracaat eder ve hakları aranırdı. *Siyasetname*'de belirtildiği üzere, şikâyetlerin yapılmasına kimse engel ola-

mazdı. Köylü bulunduğu yerde çalışmak mecburiyetinde değildi ve *Siyasetname*'ye göre, memnun olmadığı takdirde orayı terk ile başka bölgelere hicret edebilirdi. Temel hukuku kanûni teminat altına alınan köylü ve halk bu sayede hürriyetini muhafaza etmiş, köleliğe düşmemiştir. Köylü elindeki toprağa ancak işletmek, ekip biçmek şartıyla sahipti. Toprak erkek evlâda intikal ederdi. Vakıf emlak ve arazi için de aynı hükümler vardı. Topraklardan alınan vergi *öşri* esasa dayanıyordu. *Örfi* esasa dayanarak bazı vergiler de alındığı şüphesizdir. Müslüman olmayan tâbi hükümetler, prensler ve mahallî hâkimlerden alınan "haraç" ise hazineye yatırılırdı.

5 — Kültür hareketleri :

Umumi durum : Sultan Melikşah zamanında umumi hayatın yükselmesi, refahın artması için gerekli şartlar mevcuttu. Büyük bir ordu nizam ve asâyişi korumakta, düzgün işleyen idare mekanizması devlete büyük gelirler sağlamakta idi. Köylü, şehirli, çiftçi, tüccar, san'atkâr, esnaf güven içinde çalışıyor, endişesizce yaşıyordu. İşte bu durumla paralel olarak ilim, edebiyat, imâr sahalarında da kuvvetli gelişmeler oldu. Yer yer medreseler, kütüphaneler, imâretler, hastaneler açıldı. Ebu'l-Kaasım Kuşeyri gibi sûfiler, Ebû İshâk Şirâzî, Ebu'l-Maâli Cuveynî gibi fakihler, Muhammed b. Selâmet'ür-Rehavî, Ebu'l-Feth Muhammed, İbn'ül-Müferric-is-Sermânî gibi mühendis ve mîmarlar; Ömer Hayyam, Ebû Muzaffer İsferyîni gibi astronom ve matematikçiler, Gazalî gibi şöhreti zamanımıza ka-

dar devam eden büyük kelâmcılar yetişti. Sarayın ve devlet adamlarının himayesine mazhar olan, saltanat ve hilâfet âilelerindeki düğünler, doğumlar vesilesiyle, sultanın Bağdad'ı ziyaretleri sırasında yapılan muazzam şenlik ve şehrâyinler münasebetiyle devrin şa'saa ve ihtişamını terennüm eden şâirler, edipler, Arap ve bilhassa İran edebiyatında yeni merhaleler açtılar. Başta İsfahan ve Bağdad olmak üzere şehirler, kasabalar imâr edildi, güzel binalar, parklar ve bahçelerle süslendi. Hülâsa askerî ve idârî bakımdan olduğu gibi imâr ve kültür yönünden de Sultan Melikşah devri, Selçuklu İmparatorluğunun en parlak çağı oldu.

İmâr faaliyetleri : Büyük, ehemmiyetli şehirlerin surları ve kaleleri tâmir ve tahkim edildi. Atsız'ın başlattığı Şam kalesi, Tutuş tarafından tamamlandı. Diyarbakır surları ve Halep kalesi Melikşah'ın emri ile tâmir edildi ve yeni kitabelerle süslendi. Ayrıca yeni hisarlar ve kaleler yaptırıldı. İsfahan hisarı ve bu şehir civarında Şahdij kalesi inşa edildi. Silâh deposu olup bilâhare Dijkûh denilen bu kalede saraya mensup kadınlar oturur ve hazine muhafaza olunurdu. Melikşah özellikle başkent İsfahan'ı fevkalâde imâr etmiş, şehrin dışında köşkler, imâretler yaptırmış, *Bağ-ı Kârân*, *Bağ-ı beyt'ül-mâl*, *Bağ-ı Bîkr*, *Bağ-ı Ahmed Siyâh*, *Bağ-ı Dest-i Gûr* ve benzeri parklar ve gezi yerleri ile "cennet gibi" süslemişti. Kerrân mahallesinde bir de medrese inşa ettirdi.

Melikşah Bağdad'a her gelişinde bir iki güzel imâret veya mâbed hediye ederdi. Rusâfe'de bir med-

rese yaptırdığı gibi, *Câmi'üs-sultân* adı ile anılan büyük câmiin inşasına başlandı. Daha birçok câmileri tâmir ettirdi. Tuğrul Bey Çarşısının bütün dükkân ve hanlarını yeniletti. İkinci ziyareti esnasında, devlet ileri gelenlerine kendi ikametleri için, birer saray yaptırmalarını emretmişti. Nizâm'ül-mülk, Tâc'ül-mülk ve diğerleri Bağdad'ın çeşitli semtlerinde güzel binalar inşasına başlamışlardır, fakat buralarda oturmalarına ömürleri vefa etmedi. Melikşah Şam'da Câmi-i Ümeyye kubbesini, maksûrelerini, çatısını ve tâklarını restore ettirmişti.

Sultan Melikşah hac yoluna da ehemmiyet vermişti. Mekke ve Medine'ye doğru uzanan yollarda menziller, konak yerleri tesis ettirdiği gibi, hacca gidenlerin susuzluktan ıstırap çekmemeleri için pınarların yortularını düzeltilmiş, yer yer kuyular açtırmış, sarnıçlar yaptırmıştı. Ayrıca bütün bu yollar üzerinde belirli aralıklarla karakollar kurularak seyahat güvenliğini sağlamış, çöl adamlarının yol kesmek, adam öldürmek, soygunculuk nevinden tecavüzlerine nihayet vermiş ve o zamana kadar Kâbe'yi ziyarete giden müslümanların Mekke çölünde oturanlara ödemeğe mecbur tutuldukları yedi kırmızı dinârlık vergiyi, muhafız ücretlerini ve sair haracı ilga etmişti (481 = 1088 - 1089). Melikşah, devletin her tarafında az çok mevcut olmakla beraber, bilhassa Irak ve Horasan kıt'alarında görülen ve satılacak mal üzerinden alınan *Mükûs* adındaki vergiyi kaldırmıştı.

Bunlardan başka Melikşah, imparatorlukta her tarafta köprüler yaptırmış, kanallar açtırmış, sular getirtmiş, uzun yollarda menziller, büyük merkez-

lerde yolcuların, ziyaretçilerin istirahatleri için hanlar, mühim noktalarda, aynı zamanda birer küçük müstahkem mevki olan, *ribat*'lar inşa ettirmiştir. *Nüzhet'ül-kulûb* yazarına göre bunlardan bazıları XIV. yüzyıl ortalarında bile ayakta idi.

Melikşah bütün tesisat ve kuruluşların bakımı için daimî kaynaklar ayırmış, vakıflar yapmıştı.

Devletin büyükleri, memleketin ileri gelenleri, zenginler sultanın bu geniş ölçüdeki imâr faaliyetine iştirak ettiler. İmparatorluğun her köşesinde mâbedler, âbideler, ilim ocakları yükseldi. Bu hususta da birinci mevkii Nizâm'ül-mülk işgal etmektedir. Vezir daha ziyade dini takviye edici müesseselere ehemmiyet vermişti. Başta Bağdad olmak üzere, İsfahan, Basra, Nişâpûr, Herât, Merv, Belh, Âmul, Musul ve Taberistan'da *Nizâmiye* denilen ve her birinin ayrı kütüphaneleri bulunan medreseler bina ettirmiş, bunlar için zengin vakıflar tahsis ederek bilgin, fakih, hatip, vâiz gibi gerek medreselerde daimî vazife ile bulunan, gerek münakaşa ve münazara yapmak maksadiyle gelen din bilginlerinin ihtiyaçlarını karşılamağa çalışmış, birçok tesisler vücûde getirmiştir. Bağdad Nizâmiye'sindeki Ribât-ı Süfiyye ile Bimâristan bunlardandır.

Tâc'ül-mülk Ebu'l-Ganaim'in de Bağdad'da Tâciye adlı bir medresesi bulunduğu gibi, Müstevfi Şeref'ül-mülk Ebu Sâ'd Muhammed Bağdad'da İmam-ı Âzam Ebu Hanife'nin türbesini tamir ettirerek üstüne bir kubbe yaptırmış, yanına da bir medrese inşa ettirmiştir. Şeref'ül-mülk'ün ayrıca Merv-i Şâh-cân'da büyük bir kütüphanesi vardı. Hac emiri Kutlug Mekke yolu üzerinde imârlarda bulunduktan baş-

ka Bağdad'da Dicle üzerinde bir mescit ve iktâ'ı olan Kûfe'de hanefiye fakihleri için bir medrese yaptırmıştır. Tuğrul Bey zamanından beri tanınmış, itibarlı ve zengin kimselerden olan Ebu Amr un-Nesevi Harezmde bir medrese, hâcib Kamac'ın nâibi Ebu Nasr ul-Kâşi Kâşân, Ebher, Zincan ve Gence'de medrese ve darüşşifalar bina ettirmiştir. Mevcut kitabelere göre 481 (1088 - 1089) de İsfahan'daki *Mescid-i Câmî*'in kubbeleri Nizâm'ül-mülk ve Tâc'ül-mülk taraflarından tâmir, bir yıl sonra Şam (Dimaşk) ulu câmii Tutuş tarafından tecdid, imârı için günde 1500 dinar harcanan, Haleb Ulu Câmî'inin minaresi 1091 de Aksungur tarafından tâmir, Diyarbekir Ulu Câmii Amîd'üd-devle b. Fahr'üd-devle tarafından 484 (1091-1092) de yeniden tâmir ettirilmiştir.

Bu faaliyetin diğer âyân, eşraf ve zenginlerce de tâkib edildiği şüphe götürmeyeceğine göre, bazı yazarların dediği gibi, Melikşah zamanında Selçuklu İmparatorluğunun "Bir gelin gibi süslü" olduğunu kabûl etmek lâzımdır.

"Nizâmiye" medreseleri :

Fakat dikkat edilirse görülür ki, bunca emeklerin mihrak noktasını daha ziyade dinî gayeler teşkil ediyordu. Ulaşılması istenen hedef sünni akidelerin yayılmasını ve yerleştirilmesini sağlamaktı. Fâtımî devleti tarafından kuvvetle desteklendiği için, Tuğrul Bey zamanına doğru, İslâm ülkelerinde üstün inanç hâline gelmek istidadını gösteren şülik, Abbasiler hesabına çok tehlikeli bir mahiyet almıştı. Sünni akidelere bağlı Selçuklu sultanları ise, önce Bağdad hilâfetini kurtarmışlar ve halife el-Kaa'im bi-emrillah-

ın minnetdarlığını kazanmak yoluyla müslüman memleketlerini kolayca hâkimiyetlerine almağa muvafak olmuşlardı. Bu itibarla sünnilüğün korunması Selçuklu devletinin devamı için hayati bir mesele idi. Kılıçla müdafaa edilmekte olan bu ana prensipin birçok ilim ve fikir kuruluşlarıyla takviyesine girişildi. Vezir Kündürî'nin minberlerde Eş'arileri lânetlemekle şafii sâliklerini tâkibte toplanan politikasına son verilerek memleketi terke mecbur kalmış Ebu'l-Kaasım Kuşeyrî, İmâm'ül-Harameyn gibi fakih ve bilginlerin geri dönmeleri sağlanmakla işe başlandı. Zühd ve tekva erbâbı için tekkeler, imâretler açılıyor, mânevî cephe mücahidlerine bol bol ihsan ve atiyeler dağıtılıyor, hepsinin gönlü alınmağa, devlete ve hilâfete sadakatle hizmet etmelerinin sağlanmasına çalışılıyordu. Nihayet devrin büyük ilim ocakları olan medreselerin kurulmasıyla bütün bu faaliyet bir kadro içine alınmış oldu.

"Medrese" daha önce de vardı. Şafii fakihî Ebu Bekr Beyhâkî adına Nişâpûr'daki, Medrese-i Beyhâkiye, kezâ Nişâpûr'daki, Gazneli Mahmud'un kardeşi Nasr'ın kurduğu, Medrese-i Sa'diye ile Ebû Said İsmail Esterâbâdî ve Ebû İshâk İsferyânî tarafından idare edilen Bağdad ve Nişâpûr medreseleri gibi. Bunlara en eski olarak, Horasan'da Memûn'un vâli bulunduğu zamana (80?) âit olduğu sanılan bir medreseyi de ilâve edebiliriz. Ancak bunlar hususî, sistemsiz ve basit "ders okunan" yerlerden ibaretti. Selçuklu medresesi ise, maaşlı müderris (profesör) leri, dikkatle tesbit edilen öğrenim programları, yurtlarda yatan ve maaş, erzak tahsis edilen öğrencileri ile bir devlet müessesesi idi.

Sultan Alp Arslan zamanında 458 (1065 - 1066) yılında Ebû Sa'd Sûfi'nin nezaretinde inşası tamamlanan ve cephesine "Nizâm'ül-mülk" ibaresi yazıldığı için *Nizâmiye* adıyla şöhret kazanan Bağdad'da Dicle kenarındaki meşhur medresenin etrafına geliri medreseye âit olmak üzere çarşılar bina edilmiş, ayrıca hanlar, hamamlar, çiftlikler satın alınarak bu müesseseye vakf olunmuştu. Medresenin ünlü kütüphanesinin başına Şeyh Hatib Tebrîzi getirilmişti¹².

İmparatorluğun en tanınmış bilginlerini, hukukçularını, fikir ve ilim adamlarını, müderris ve vâiz olarak bağrında topladığı için Bağdad Nizâmiyesi son derece büyük rol oynamış, olgun bilginler yetiştirmiş ve her tarafa kadılar, din adamları, çoğunlukla buradan gönderilmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre, Bağdad Nizâmiye'sinden yetişenler daima yüksek makamlar işgal etmişler ve memleketin en otoriter şahısları olmuşlardır. Bu itibarla bu müessese bütün yazarlarca mübarek telâkki edilmiştir.

Şimdi Nizâmiye müderrislerinden başlayarak Sultan Melikşah devri Selçuklu İmparatorluğunun kültür sahasındaki büyük şahsiyetlerini gözden geçirelim.

Din adamları : Zeyn'ül-islâm Ebu'l-Kaasım *Kuşeyri* (ölm. 1072). Fıkıh, tefsir, hadis, usûl'de, şiir ve kitabette, tasavvufta zamanın meşhurlarındandı. Sûfiye mesleğinin sünnilik akidelerine aykırı olmadığını isbata çalışmıştır. İyi silâh kullanırdı. Bağdad'a gittiği zaman, halife el-Kaaim tarafından itibar görmüştü, en meşhur eseri, sûfilere dair yazdığı, Gazali'nin ünlü "İhyâ'ül-ulûm" una örnek

olan ve Ferid'üd-din Attar'ın "Tezkiretü'l-evliyâ" adlı eserine temel vazifesini gören *Risâle-i Kuşeyriye'*dir. Türkçe'ye de çevrilmiştir. Diğer kitapları arasında "*Tefsîr-i Kebîr (Et-Teysir fî ilm'it-tefsîr) Subkî'ye* göre tefsîrler içinde en güzel ve en meşhur olanıdır.

Cemâl'üd-din *Ebû İshak Şîrâzî* (ölm. 1083). On bir sene Nizâmiye'de hocalık eden Şîrâzî'ye sultan, halife ve vezir Nizâm'ül-mülk saygı beslerlerdi. 1083 de halife, Irak amidi İbn'ül-Leys'den şikâyetlerini bildirmek üzere Sultan Melikşah ve Nizâm'ül-mülk nezdine elçilikle onu gönderdiği zaman geçtiği şehir ve kasabalardaki bütün halk, onu görebilmek için yollara, sokaklara dökülmüşlerdi. Vefat ettiği zaman Nizâmiye'de üç gün mâtem tutuldu ve cenaze namazı Halife tarafından kıldırıldı. Şîrâzî'nin eserlerinden başlıcaları şunlardır: *el-Mühezzeb fî'l-mezheb*, *Şerh'ül-lumû' fî Usûl'il-fıkh*, *et-Tabsira*, *Tabakât'uş-Şâfiyye* ve arapça şiirleri.

İmâm'ül-Haremeyn Ziyâ'üd-din *Ebu'l-Maâlî Cuveynî* (ölm. 1085).

Büyük safii fakihlerinden ve devrin en meşhur simâlarından. Mekke ve Medine'de dört sene kalmış, orada ders okutmuş, bu sebeble kendisine "İmâm'ül-Haremeyn" denilmiştir. Sonra Nişâpûr Nizâmiyesi'nin baş-hocası oldu ve ölümüne kadar bu vazifesine devam etti.

Eserleri: *Nihâyet'ül-matlâb fî dirâyet'ül-mezheb*, *Kitâb'üş-şâmil fî Usûl'id'din* v.s. Ayrıca Nizâmiye'ye dair *Akîdet'ün-Nizâmîye* ve bir divânı.

İbn Sabbâğ (ölm. 1084). Az bir müddet de olsa Bağdad Nizâmiyesi'nin ilk hocası olmak şerefini ta-

şır. Ebû İshâk Şirâzî'nin vefatı üzerine de Nizâmiye'nin baş müderrisi olarak kalmıştır. Kendisini mes-hur yapan en mühim eseri: *Kitâb'üş-şâmil fî'l-fık'h'* dir.

Ebu'l-Kaasım Debbûsî (ölm. 1089): İbn Sab-bâg'ın vefatından sonra Nizâmiye'de hoca. İctihâd itibariyle en büyük fakihlerden.

Ebû Nasr Abd'r-Rahîm (ölm. 1120): Meşhur Kuşeyri'nin oğlu olup Nizâmiye'de vaazetmiş, bilgi ve vukufundan dolayı *Şeyh'üş-Şüyyûh* lâkabını almıştır. Ancak Eş'ârilik prensipini ileri sürerek hanbelilere hücum etmesiyle Bağdad halkı arasında mezhep nizaları başgöstemiş, hanbeliler Medrese Çarşısı'na hücum ederek birçok kimseleri öldürmüşlerdi (472 = m. 1078 - 1080). Hilâfet veziri Fahr'üd-devle'nin de müdahale ettiği bu mesele gittikçe büyüyerek siyâsi bir mahiyet alınca Nizâm'ül-mülk onu İsfahan'a dâvete mecbur kaldı; sonra Nişâpûr'a gönderdi. Ebû Nasr burada ölünceye kadar vaaz ve tedrisle uğraştı.

Hüccet'ül-islâm Zeyn'üd-din *Gazalî* (ölm. 1111). Dünya çapında şöhret sahibi, islâm dünyasının yetiştirdiği en büyük kelâmcı ve feylesoflarından biri. Hocası Ebu'l-Maâli Cuveynî, Gazalî hakkında: "O bir denizdir, ateştir" demişti. Daha 34 yaşında Bağdad Nizâmiyesi rektörü olmuştu. Dört sene kadar bu vazifede kaldıktan sonra hacca gitti. Nişâpûr Nizâmiyesi'nde de ders okuttu.

Tasavvuf ile kelâmı uzlaştırmağa muvaffak olan ve islâmda felsefî düşüncede yeni bir çıkır açan Gazalî, çeşitli dinî, tasavvufî, felsefî konular etrafında pek çok eser yazmıştır. Çoğu basılmış olan kitapla-

rından 60 kadarı mâlûmdur. Kendinden sonra yüz-yıllarca üzerinde fikir yürütülen en mühim eseri: *Ihyâ'ul-ulûm'id-din* adlı kitabıdır. Bundan başka kendi hayatından ve ana akîdelerinden bahsettiği *el-Munkiz min ed-dalâl* ile, o zaman gittikçe alevlenmekte olan ve kökleşen Bâtınlık görüşlerini cerh maksadiyle ve halifenin arzusu ile kaleme aldığı meşhur *Reddiye'si* (*el-Mustazhiri fi-r-Redd-i alâ'l-Bâtiniye*) ve *Hüccet'ül-Hakk*, *el-Kıstâs'ül-müstakim*; hanefilere karşı yazdığı *el-Menhûl fi usûl'il-Fıkh* adlı eserleri ehemmiyetlidir. Felsefesini izah eden *Faysal'üt-tefrika beyn'l-Islâm ve'z-zendika*, *Mekaasid'ül-Felâsife* ve *Tehâfü't'ül-felâsife'si*; şafii fıkhında ileri bir hamle olan *el-Mustafa fi usûl-il-Fıkh*, *Beyân'ül-kavleyn*, *Hulâsat'ür-resâil ilâ ilm'ül-mesâil*, *Basît*, *Vasît*, *Veciz*, *El-Hulâsa'sı*; tasavvufa dair *el-Maksad'ül-esnâ'sı*; kelâma âit *Kavâ'id'ül-aka'id*, *İlcâm-ül-avâm an ilm'ül-keâm*'ı mühimdir. Gazalî'nin başlıca eserleri Türkçe'ye çevrilmiştir.

Mecd'üd-Din *Ahmed Gazalî* (ölm. 1126). Muhammed Gazalî'nin kardeşidir. Tanınmış şafii fakihî. Sonra sûfi olmuştur. Güzel konuşan, çok zarif bir adam. Büyük Gazalî Bağdad Nizâmiye'sindeki dersini terk ederek Şam'a gittiği zaman yerine tâyin edilen Ahmed Gazâlî o dönüncüye kadar bu vazifede kalmıştır.

Ahmed b. İbrahim Ebû Bekr *Fûrekî* (ölm. 1085). Bağdad Nizâmiyesi'nde kelâm okutmuştur. Eş'ârî üzere vaizlerinden dolayı 1085'de halk arasındaki mezhep ihtilâflarına sebep olmuştur.

Şerif Ebu'l-Kaasım *Mağribî* (ölm. 1082). Bağdad Nizamiyesi'nde Eş'âriye vaizlerinden.

Ahmed Ebu'l-Abbas *Curcânî* (ölm. 1089). Fakih ve edip, Ebu İshâk Şirâzî'nin talebesidir. Basra Nizamiyesi'nde hocalık etmiş ve şehirde kadı olarak bulunmuştur.

İmam Ebû Bekr Muhammed *Hucendî*: İsfahan'da şafiiye reisleri olan Hucendiler âilesinin başıdır. İsfahan Nizâmiyesi hocalarından.

Abd'ul-Vâhid İsmail (ölm. 1108). "İkinci Şâfiî" diye meşhur, Vezir Âmul Nizâmiyesi'nde hoca. Kendisine Fahr'ül-İslâm da denilen Abd'ul-Vâhid fıkhı ve tasavvufa dâir kırk kadar eser yazmış ve bu kitaplar 13. yüzyılda dahi ellerde dolaşmıştır: *Kitâb-ı bahr'ül-mezheb*, *Kitâb-ı Kâfi* başlıca eserleridir.

Ebu'l-Kasım *İsferâyînî* (ölm. 1094). Belh Nizâmiyesi hocalarından.

Fahr'ül-İslâm *Ebû Bekr'üş-Şaşî* (ölm. 1111). Şâfiî fakih. Bağdad'da Tâc'ül-mülk Ebu'l-Ganâim tarafından Tâciye medresesine (1089) da hoca tâyin edildi. *Hilyet'ül-ulemâ fi'l-mezheb* adlı kitabı mühimdir.

Kadı Ebû Abdullah'üd-Damganî (ölm. 1085). Büyük hanefî fakihlerinden. Kaazi'l-Kuzâthğa (Kadılar kadısı) tâyin edildi ve otuz yıl bu vazifede kaldı.

Ali b. Ubeyd'il-*Hatîbî* (ölm. 1079). Tanınmış hanefî fakih. Tuğrul Bey'in kadılarından idi. 1054'de Tuğrul Bey adına elçilikle Bağdad'a gelmiş, İbn Sabbâğ ile münazaralar yapmıştır.

El-Muşattab'ül-*Ferganî*: Hadisçi. İsfahan'da tahsil etti. Vezir Nizâm'ül-mülk ile beraber geldiği Bağdad'da bilginlerle münazaralar yaptı. Halife el-Muk-

tedi, Sultan Melikşah'ın kızını istediği zaman, Terken Hâtun'u iknâ edenlerden biri bu idi.

Şeyh *Abdullah'ül-Ensârî* (ölm. 1087). Büyük hanbelî fakih, hadisçisi ve sûfi. Farsça *rubâileri* vardır. İbn Abd'ur-rahmân'is-Sulemi'nin *Tabakaat'üs-Sûfiyesi*'ni, birçok hâl tercümeleri ilâvesiyle imlâ etmiştir ki, bilâhare Abd'ur-Rahmân Câmî bu eseri kendi devrinin (XV. yüzyıl) Farsça'sına çevirerek meşhur *Nefahât'ül-üns'ü* meydana getirmiştir. Diğer eserleri şunlardır. *Zemm'ül-Kelâm*, *Menâzil'üs-sâirin*, *Zâd'ül-ârifîn*, *Menâkib-i Ahmed Hanbel*, *Münâcaat*, *Kitâb'ül-esrar*, Nizâm'ül-mülk'e sunduğu: *Nasîhat*.

Ebu'l-Hasan *Alî 'l-Vâhidî*: Büyük tefsirci. Tefsirleri *Basît*, *Vasît*, *Vecîz* adlarını taşıyordu ki, medreselerde ders kitabı olarak okunan bu eserlerin adlarını sonra Gazalî kendi kitapları için kullanmıştır. el-Vâhidî'nin *Esbâb'ün-nüzûl*, *Şerh'ül-Esmâ'il-hüsnâ*'dan başka birçok şerhleri vardır.

Fahr'ül-İslâm *Pezdevî* (ölm. 1089). Mâverâün-nehr'in büyük tefsircisi ve hanefî fakihî. *Usûl'ül-Pezdevî* diye anılan eserinden başka, *Mebûsât*, *Câmî'ül-kebir* ve *Câmî'üs-sagîr* adlı tefsirleri bir de *Ginâ'ül-fukaha* adlı kitabı vardır.

Muhammed b. Ebû Sehl'is-*Serahsî* (ölm. ?). "Şems'ül-eimme" lâkabıyla tanınmıştır, Özkend'de mahpus iken yazdığı *el-Mebûsât* adlı eseri hanefiler arasında pek meşhurdur.

Ebû Ali Fazl b. Muhammed'il-*Farmezî* (ölm. 1084). Büyük sûfi. Ebu'l-Kasım Kuşeyrî'nin talebesi, dostu idi ve onun vasıtasıyla Hallâc-ı Mansûr'a bağlanmıştı. Tûs'daki tekkesi sûfilerce mübarek sayılmış, başta Nizam'ül-mülk olmak üzere herkesten

hürmet ve itibar görmüştür. Gazalî bir müddet derslerine devam etmiş olduğu Farmezi'nin telkinlerini bütün ömrünce muhafaza etmiştir.

Ayn'ül-Kuzat'ül-Hemedâni (ölm. 1130). Fakih, sūfî, feylesof, bilgin ve şâir. Şiirlerinden başka en meşhur eserleri şunlardır. *Zubdat'ül-hakaayik, fi hikmet'il-İşrâkiye, Şerh-ü kelimât-i Kassâr Baba Tâhir* ve bir arkadaşına hitaben yazdığı 67 mektuptan mürekkep *Mektûbât'ı*. Eserlerinden bir kısmı Farsça'ya ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

İlim adamları : *Ömer Hayyâm* (ölm. 1131). Matematikçi, astronom ve şâir. Nişâpûrludur. Hesap, hendese, tarih, felsefe tahsil etmiş, Arap ve İran şiirini iyice incelemiştir. *Harîdat'ül-Kasr* adlı esere göre Hayyâm, zamanında, başkalarıyla kıyas kabûl etmeyecek bir şöhrete mâlikti. 467 (1074 - 1075) yılında Sultanın emriyle yapılan rasathanede Ömer Hayyâm; *Ebû Muzaffer İsfirâzi, Meymûn b. Necîb Vâsiti* ve diğer hey'etçilerle birlikte rasat yaptı ve eski İran takvimini ıslah ederek, Sultanın lâkabına izafeten *Celâlîye* yahut *Târih-i Celâlî* veyahut *Târih-i Melîki* denilen takvimi tertip etti. Buna nazaran güneşin koç burcuna girdiği gün (21 mart) yılbaşı itibar edildi. *Takvim-i Celâlî*'de ay isimleri değiştirilmemiş, yalnız eskisinden ayırmak için "kadîm" ve "Celâlî" kelimeleri ilâve edilmişti. Ferverdîn-i Kadîm, Ferverdîn-i Celâlî gibi. Mart 1079 da başlayan *Celâlî* takvimi, kaynaklara göre, Sultan Melikşah hayatta olduğu müddetçe kullanılmış, sonra terk edilmiştir. Buna sebep olarak, yeni takvimin başlangıcının Hicret'ten itibaren hesap edilmeyişi

gösterilmektedir. Bununla beraber XIII. yüzyılın ikinci yarısında ölen şâir Şeyh Sâdi bir şiirinde senenin en güzel mevsimini öğerken Erdibehişt-i Celâli (Celâli yılının ikinci ayı) diye bu takvimi zikrettiği gibi, ilk Osmanlı müelliflerinden Ahmed-i Dâ'i'nin bir eserinde de "Tarih-i Melikşâhi" den bahsedilmektedir.

Ömer Hayyâm bu takvim hakkında *Zic-i Melikşâhi* adı ile bir de risale yazmıştır. Hayyâm'ın he-saba ve cebire âit *Risâlet-ü fi şerh-i mâ eşkele min musâderât-i kitâb-ı Öklides* ve *Müşkilât'ül-Hesab* ismindeki risalelerinden başka, mücevherlerin kıymetlerini tâyin usûlünü öğreten *Mîzan'ül-hikem*; mevsimleri, iklimleri ve sebeplerini açıklayan *Levâzim'ül-emkine*; *Risâlet-ü fi'l-Vücûd* yahut *Evsâf'ül-mevsûfât* gibi tabiiyata dâir ve metafizik bahsinde diğer eserleri vardır.

Ömer Hayyâm aynı zamanda büyük şâirdi. Rubâilerinin şöreti mâlûmdur. Bir cilt dolduracak kadar çok olan Farsça rubâilerinin dışında Arapça şiirleri de vardı.

Muhammed b. Ahmed'ül-Mâ'mûri'l-Beyhakî (ölm. 1094). "el-Feylesof" diye tanınmıştı. Devrin büyük matematikçilerindendi. *Teşrif-i mecdûl* ve *Ilm-i mah-rûtât ve'l-hendese* adında eserleri ve Arapça şiirleri vardır.

Gars'ün-Ni'me (Muhammed b. Hilâl 'is-Sâbi, ölm. 1088). Tarihçi. Buveyhiler zamanından beri edip ve münşi yetiştirmekle tanınmış Sâbi âilesindedir. Babası Hilâl'is-Sâbi, Tabari'nin umumî tarihine 360 (970) yılına kadar zeyl yazan Sâbit b. Sinan vakayinâmesini 448 (1056)'e kadar tezyil etmiştir ve ese-

rine *Uyûn'üt-tevârih* adını vermiştir. Bundan başka Bağdad'da bir "Dâr'ül-İlm" yaptırmış ve dört bin ciltlik bir kütüphane vakfetmiştir.

Abd'ur-Rahmân b. Muhammed'il-İsfahanî (ölm. 1077). Tarihçi. Birçok eserleri arasında İsfahan Tarihi meşhurdur.

Kâşgarlı Mahmud: Büyük Türk dilcisi, Barsgan (yahut Barshan: Isık gölünün güneydoğusunda)'lı yüksek bir Türk âilesine mensuptu. Kendisi Kâşgar'da doğmuştur. İslâmî ilimleri öğrenmiş, Arapça tahsil etmiştir. Gençliğinde Tarım, İli, Çu, Seyhun havzalarındaki Türk kabîle ve boylarının yaşayış tarzlarını, âdet ve geleneklerini, bilhassa lehçe ve şivelerini incelemiş, Bağdad'a geldikten sonra, *Divân-ü lügat-it-Türk* adlı, Türkçe sözleri Arapça açıklayan ve bir haritayı muhtevî eserini vücûde getirmiştir. Kâşgarlı'nın Bağdad'a geliş sebepleri iyi bilinmiyor. Sultan Melikşah'la evlenen Karahanlı prensesi Terken Hâtun'un maiyetinde geldiği tahmin edildiği gibi, Mahmud'un Karahanlı hükümdar sülâlesinden olduğu ve Bağdad'a sığındığı da söyleniyor.

Divân, yazarın bir ifadesine göre, 12 cemaziyelâhir 466 (10 şubat 1074)'de ikmâl edilmiştir. Fakat eserin halife el-Kaaim'e değil, el-Muktedi'ye takdim edildiğini dikkate alan bazı araştırmacılar, bu zaman içinde yeniden gözden geçirilmiş olacağını belirterek, yazılış tarihini, yine Divân'da kayıtlı olan, 470 (1077)'e koymaktadır. Müellifin maalesef elimize geçmeyen mühim bir eseri de *Cevâhir'ün-nahv fî lügat-it-Türk*'dür. Kâşgarlı'nın ölüm yılı belli değildir.

Abd'ül-Kaahir Curcânî (ölm. 1081). Dilci ve belâgatçi. Arapça'nın grameri hakkında *Kitâb'ül-mug-*

nî fi şerh'ül-İzâh adıyla büyük bir eser yazmıştır, ayrıca *Kitâb'ül-muktesid* adlı üç ciltlik bir kitabı vardır. En meşhur eserleri bedî, beyân ve belâgat bilgilerine dâir: *Esrâr'ül-belâga* ve *İcâz'ül-Kur'an*'dır ki, sonra bu sahadaki bütün eserlere temel olmuşlardır.

Sâid b. Hibet'illah: Devrin meşhur tabiblerinden. Tabiiyyat ilimlerinde tanınmış bir bilgindi. Uzun müddet hilâfet sarayında bulunmuş ve halife el-Muktedî'nin hekimliğini yapmıştır. Ayrıca Bimâristân'ül-Azûdî'de hastaları tedavi eder ve öğretimde bulunurdu. Birçok talebe yetiştirmiştir. İlaçların terkibinden bahseden *Kitâb'ül-mugnî fî't-Tıbb*'ını el-Muktedî'nin isteğiyle yazmıştır. Diğer eserleri şunlardır: *Kitâb-u Halk'ül-insân*, *Kitâb'ul-Yerekaan*, *el-Hudûd ve'l-furûk*, *Makâle fî tahdîd-i mebâdî'l-ekaavil*, *et-Telhîs'ün-Nizâmî*.

Ibn Cezele (Ebû Ali Yahya, ölm. 1099). Meşhur tabib. Hıristiyan iken müslümanlığı kabûl etmiş ve hıristiyanlığın reddine dâir *Risâlet'ü fî'r-redd-i alâ'n-Nasarâ* risâlesini yazmıştır. Tabib Sâid b. Hibetillah'ın talebesi idi. Uyuşturucu maddeler, ilaçlar ve devâlar hakkında birçok eserleri vardır. Bunlardan: *Kitâb-u Takvîm'ül ebdân* ile *Minhâc'ül beyân fî mâ Yes-ta'milehu'l-İnsân*'ı, el-Muktedî'ye takdim etmiştir. Diğer eserleri: *Risâlet-ü fî Medh-it Tıbb*, *el-İşâret-ü fî Telhîs-il-İbâre*.

Bunlara, zamanın ileri gelen tabipleri olarak, aynı zamanda hakim ve şâir *Ibn'üş-Şib'îl-Bağdadî* ile *Kaadî Nâsîhî'yi* ilâve edebiliriz.

Tabib Ibn Cezele ve Abd'r-Rahmân İsfahânî, *en-Nisâbûr'ül-kâtib* ve Bağdad'da *Kâtibe* diye anılan *Fâ-*

tıma bint Alî'l-Müeddeb zamanının şöhretli hattatları idiler.

Şâir ve edipler : *Bâherzî* (Ebu'l-Hasan Ali, ölm. 1075) : Devrin büyük şâiri. Herat, İsfahan, Merv, Bağdad, Basra v.b. kültür merkezlerinde dolaşarak zamanın bilgin, şâir ve devlet adamları ile dostluk kurdu. Vezir Amîd'ül-mülk Kündürî'nin delâletiyle Tuğrul Bey'in maiyetine girmiş ve 1055'de Sultanla birlikte Bağdad'a gitmişti. Biraz sonra Tuğrâ divânına kabûl edildi. Alp Arslan zamanında vezir Nizâm'ül-mülk'ün himayesine mazhar oldu ve onun kütüphânesinden çok faydalandı. Bu vezir ve Melikşah hakkında medhiyeler yazdı.

Farsça ve Arapça'nın bütün inceliklerine vâkıf olan Bâherzî her iki dilde, nazım ve nesir, kaleme aldığı son derece lâtif yazıları ile çağdaşlarını kat kat geçmiş ve haklı olarak büyük şöhret kazanmıştı. Kündürî hakkında hafif bir hicviyesi, Tuğrul Bey'e bir medhiyesi, halife el-Kaa'im için bir kasidesi vardır. *el-Ahsen fi Şî'r-i Alî b. 'l-Hasen* adındaki Arapça divânı XIII. yüzyılda bile zevkle okunuyordu. Farsça rubâilerini *Tarabnâme* adı altında toplamıştı. Fakat Bâherzî'nin en meşhûr eseri, Sâlebî'nin *Yetîmet'üd-Dehr*'ine zeyl olarak yazdığı *Dumyet'ül-Kasr ve Usret'ü ehl-il-asr* adlı şâirler tezkeresidir. Burada yedi bölgeye ayırdığı islâm dünyasının şâirlerini toplamıştır.

Muizzî (Emir Ebû Abdullah, ölm. 1127). Çağında İran şiirinin temsilcisi, Melikşah ve Sencer devirlerinin "Melik'üş-Şuarâ" sı. Babası Burhânî Sultan Alp Arslan zamanında "Emir'üş-şuarâ" olup sarayda bulunuyordu. Muizzî'yi şiir ve edebiyat sâhasında

da yetiştirmişti. Muizzî genç iken sipâhî idi. Şiirdeki yüksek kabiliyeti dolayısıyla Melikşah tarafından takdir gören ve türlü ihsanlara mazhar olan Muizzî, sonra sultanın saray şâirlerinden ve nedimlerinden oldu. Melikşah'a karşı bağlılığını isbat etmek üzere "Muizzî" mahlâsını aldı. Bir taraftan kumandanlığa, diğer taraftan melik'üş-şuarâ'lığa yükseldi. Edebî san'at, belâgat ve fesâhat erbâbınca "Üstâd" kabul edilmiş olan Muizzî akıcı ve ince şiirleriyle Sultan Sencer zamanında dahi, yüksek mevkiini muhafaza etti. Şuarâ tezkereleri müelliflerince, hattâ modern İran edebiyatı araştırmacılarınca, Rûdegî, Unsûri, Enverî gibi kendi çağlarında birer yıldız olan şâirler arasında sayılmaktadır. Rivâyete göre, sayısı 400'ü aşan saray şâirlerinin reisi bulunuyordu. Başta Nizâmî-i Semerkandî olmak üzere Ebû Tâhir-i Hâtûni ve diğer çağdaş şâirler ve edibler onun san'attaki kabiliyetinden, aynı zamanda nezaketi ve zarafetinden sitayişle bahsederler. Sultan Melikşah, Nizâm'ül-mülk, Tâc'ül-mülk ve diğerleri hakkında birçok medhiyeleri vardır. Büyük divânı yayınlanmıştır.

Ebu'l-Maâli *Nahhâs İsfahânî* (ölm. 1118). Muizzî'nin dostlarından ve tanınmış şâirlerdendi. Devlet işlerinde vazife almıştı. Alp Arslan'ın hizmetinde bulundu. Bir müddet Emîr-i Dâd Habeşi b. Altuntak'ın nedimlerinden olmuş, sonra Melikşah'ın hizmetine girmişti. Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed zamanlarında Ârız'ül-ceyş olmuştur. Melikşah, Nizâm'ül-mülk ve diğer büyükler hakkında medhiyeleri vardır.

Ebû Tâhir-i Hâtûni: Terken Hâtun'un hizmetinde bulunduğu için "Hâtûni" lâkabıyla şöhret bulmuş-

tur. Sonra Sultan Muhammed'in zevcesi Cevher'in müstevfisi olmuştur. Bilgin ve şâirdi. *Menâkib ü's-suarâ'sından* başka *Şikârnâme-i Sultan Melikşah* adlı bir eseriyle ayrıca *Târih-i Âl-i Selçuk* adında bir kitabı vardır. Eserlerinden Arapça *Tenzir'ül-vezir'* den başkası kayıptır.

Ibn'ül-Hebbârîye (Ebû Ya'lâ Muhammed, ölm. 1096). Bağdadlı büyük hiciv şâiri. Melikşah zamanının büyük devlet adamlarını ağır bir lisanla hicvetmiş ve hiç kimse dilinden kurtulamamıştır. Hattâ vezir Nizâm'ül-mülk hakkında şöyle demişti: (Bu dünya dolap gibidir, ancak bir öküzle döner). Alp Arslan'ın ve Melikşah'ın hizmetinde bulunmuş, bunlardan ve Nizâm'ül-mülk'den bol ihsan görmüştü. Güzel şiirlerinin toplandığı dört ciltlik bir divânı, Kelile ve Dimne'nin manzûm şekli olan *Netâyic'ül-Fıtna* adlı bir kitabı, *es-Sadîh ve'l-Bâgim* adında yine Kelile ve Dimne üslûbunda manzûm bir eseri vardır.

Kâfi Zafer-i Hemedânî: Melikşah zamanının yüksek şâirlerinden. San'atında tabiiyet ve üslûbunda le-tâfet ile tanınmıştı. Türk güzelliğine dâir meşhur bir kasidesini Sultan Melikşah'a takdim etmişti.

Ahmed b. Abd'ur-Rezzâk *'it-Tantarânî*: Zamanın büyük bilgin şâirlerindendi. Nizâm'ül-mülk hayatta iken Bağdad Nizâmiyesi'nde ders okuttuğu söylenir. Arapça şiirleri san'at ve güzellik bakımından açık bir üstünlük arzeder. Vezir Nizâm'ül-mülk hakkında yazdığı *el-Kasidet'üt-Tercüye'si* meşhurdur.

Tahir b. Hüseyin *Ebu'l-Vefâ* (ölm. 1087). Bağdadlı şâir ve edip. Her biri kırkar beyitlik, fakat biri tamamiyle noktalı, diğeri hiç noktasız iki kaside ile Nizâm'ül-mülk'ü medh etmişti.

Bunlardan başka 1085'de ölen Ebû Câfer'ül-Beyzâzî, *Ibn 'üs-Şîb'l-il-Bağdadî*, 10 bin beyitten fazla divânî bulunan Beyhahlı Ebu'l-Kaasım *Hamzat'ül-Berehî*, "Hâle" diye anılan *Şems'üd-din Muhammed* ile ri gelen şâirlerden idiler. Melikşahla doğrudan doğruya ilgisi olmamakla beraber, bu devrin tanınmış şâirlerinden olan Şamlı *Hayyât*'ı, Haleb'de Ebu'l-Fit-yân b. *Hayyûs*'u ve Kirman'da vezir, Ebu'l-Alâyi medh eden *Gazzî*'yi de zikredelim.

V

NİZÂM'ÜL-MÜLK'ÜN ÖLDÜRÜLMESİ VE MELİKŞAH'IN VEFATI

**Vezirin öldürülmesi
sebepleri**

Sultan Melikşah zamanında on dokuz ve küsür yıl Selçuklu İmparatorluğunda büyük bir dirâyetle hizmet eden Nizâm'ül-mülk, ihtiyarlık çağında, 77 yaşında iken, hançerlenerek öldürüldü. Bu hâdisenin sebepleri hakkında çeşitli kaynaklarda geçen rivayetlerin birleştikleri bir nokta varsa o da, Alp Arslan devrinin başlangıcından itibaren otuz seneden beri devlette kendine sarsılmaz bir mevki sağlamış bulunan vezirin, gerek sultandan sonra tek söz sahibi olarak titizlikle yürüttüğü idare mekanizmasında kendi otoritesine karşı kimseye göz açtırmaması, gerek sayısı yirmi bine varan adamlarının aşırı derecede çokluğu ve memleketin çeşitli yerlerinde ehemmiyetli mevkilere yerleştirdiği bir düzineye yakın evlâtları vasıtasıyla nüfuz ve iktidarını sıkı bir şekilde muhafazada ısrar etmesi yüzünden yavaş yavaş etrafında bir hasım kitlesinin teşekkül etmiş olmasıdır. Nizâm'ül-mülk'ün içindeki bu hasımlarından başka bir de Hasan Sabbah ve taraftarları gibi düşmanları vardı. Vezir devletin birliği aleyhine iç kavgalara sebep olacak zararlı Bâtını cereyanını siyasi ve

kültürel çalışmalarıyla yorulmadan tâkip ve yok etmeğe gayret ediyordu. Hasan Sabbah'ın Alamut'u ele geçirinceye kadar ve daha sonra mâruz kaldığı tazyikden bahsetmiştik. Nizâm'ül-mülk'ün yürüttüğü dinî siyâset kuvvet kazandıkça ve diğer taraftan, kuvvetli Selçuklu ordusu sağlamlığını muhafaza ettikçe, kendisine kurtuluş yolunun daima kapalı kalacağını bilen Hasan Sabbah'ın ise ilk fırsatta Nizâm'ül-mülk'ü ortadan kaldırmayı tasarlaması pek tabii idi. Bununla beraber, Bâtını reisi ona uzun müddet el uzatamamış ve ancak Nizâm'ül-mülk iç hâdiseler dolayısıyla gözden düştüğü zaman, yine hiç şüphesiz vezirin hasımlarının teşvikleri neticesinde, onu fedâisinin eliyle öldürtmeğe muvaffak olmuştur.

Sultan Melikşah'ın vezire neler borçlu olduğunu takdir etmemesine imkân yoktu. Sultan, bilindiği gibi, ona "baba!" diye hitap etmekten çekinmemişti. Bununla beraber, evlâtları ve adamlarının tâkip ettikleri pervâsız denecek derecedeki tahakküm siyaseti Sultanı zaman zaman sinirlendirmiş ve bu gibi durumlarda Melikşah'ın gazabı Nizâm'ül-mülk'ün muarızları tarafından bir düziye körüklenmiştir. İbn Al-lân'ın boğdurulması, Seyyid'ür-rüesâ Ebu'l-Mahâsin'in şikâyeti ve vezirin oğlu Cemâl'ül-Mülk'ün öldürülmesi bu hususları aydınlatmak bakımından dikkate değer hâdiselerdir.

Çok zengin bir yahudi olan İbn Allân Nizâm'ül-mülk'ün teveccühünü kazanmış ve onun ileri gelen adamları arasına girmişti. 1079 senesinde Sultan Melikşah Hûzistan'da avlanmaya çıktığı zaman maiyetinde bulunan Sa'd-üd-devle ile Humar-tegin, fırsatını yakalayarak, bu yahudinin ortadan kaldırılma-

sı hususunda Sultanı iknaa muvaffak oldular. Fakat yahudinin öldürülmesi Vezirin canını sıkışmış, hattâ üç gün evinden çıkmamak suretiyle kırıngılığını belli etmişti. Buna rağmen Melikşah bir ziyafet esnasında Vezirinin bu hareketini beğenmediğini ihsas etmiş ve Nizâm'ül-mülk özür dilemek zorunda kalmıştı.

Nizâm'ül-mülk'e cephe alanlardan biri de Tuğra Dîvânı reisi Kemal'üd-devle Ebu'r-Rıza'nın oğlu ve naibi Ebû'l-Mahâsîn idi. Sultan tarafından çok sevilen bu zat, aynı zamanda Vezirin dâmadı olmasına rağmen, bir gün Nizâm'ül-mülk ile adamları hakkında Melikşah'a şikâyetlerde bulundu. Onların birçok mühim makamları işgal ettiklerini ve bu sebeble halkı âdeta soyduklarını söyledi. Bunu işiten Vezir derhâl, atları, silâhları ve bütün teçhizatiyle binlerce adamının da katıldığı büyük bir ziyâfet tertipleyerek Sultan'ı dâvet etti. Melikşah geldiği zaman dedi ki: "Sana ve babana hizmet ettim. Senin emvâlini aldığım doğrudur. Fakat bu emvâli her an emrine hazır bulunan şu gulâmlara, savaşıclara harcıyorum. Ayrıca sadakaya, zekâta ve evkafa sarf ediyorum. Bütün emlâkim ve her şeyim gözünün önündedir. İstersen al! Bana ufak bir köşe yetişir". Bu sözlerden mütehassis olan Sultan Ebu'l-Mahâsîn'in Sâve kalesine hapsedilmesini emretti. Babası Kemâl'ül-mülk de Tuğraîlikten azledildi (şubat 1084).

Nizâm'ül-mülk'ün oğlu, Belh vâlisi Cemâl'ül-mülk'ün öldürülmesi de Vezir âilesinin devlette tahakkümünü ve Sultanın Vezire karşı durumunu göstermesi itibariyle ayrı bir ehemmiyet taşır:

475 (1082 - 1083) sıralarında, Fars vâlisi Humâr-tegin'in veziri olup, idare işlerindeki vukufu ile şöhret kazanan Amîd'üd-devle, İbn Behmenyâr, Sultanın hizmetine girerek dergâhta yüksek itibar sâhibi olmuş ve bir aralık Nizâm'ül-mülk yerine vezâret makamına getirileceği söylentisi çıkmıştı. Bu, Vezir aleyhindeki zümre tarafından uydurulmuş esas-sız bir dedikodudan ibaret bulunmakla beraber, başta Cemâl'ül-mülk olmak üzere Fahr'ül-mülk ve Müe'yyed ül-mülk gibi Nizâm'ül-mülk'ün oğulları ve adamları arasında endişe yaratmıştı. Bu esnâda Câferek işinin ortaya çıkışı Cemâl'ül-mülk'ün ne bahasına olursa olsun, her iki meseleyi kökünden halletmek için İsfahan'a gelmesine sebep oldu. Câferek, Sultan Melikşah'ın maskarası idi. İstirahat anlarında türlü oyunlar ve hokkabazlıklarla onu eğlendirirdi. Nizâm'ül-mülk'ün taklidini yaparak huzurdaki güldürmeği de âdet edinmişti. Esâsen Alp Arslan zamanında Şehzade Melikşah'ın vezirliğini reddecek kadar mağrur olan Cemâl'ül-mülk buna tahammül gösteremiyordu. İsfahan'a geldiği zaman kendisini karşılayan kardeşlerine Câferek'e göz yumdukları için çıkıştı ve doğruca dergâha gitti. Maskarayı aynı taklitleri yapmakla meşgul görünce, sultanının huzûrunda olmasına rağmen, onu azarladı. Huzurdan ayrıldıktan sonra Câferek'in derhal yakalanarak öldürülmesini emretti. Maskara dili ensesinden çıkarılmak sûretiyle öldürüldü. Cemâl'ül-mülk aynı zamanda İbn Behmenyâr'ın gözlerine mil çektirerek onu da işe yaramaz hâle getirdi. Melikşah önce sükûneti muhafaza etmişti. Fakat Vezirle birlikte Nişâpur'a gittiklerinde Cemâl'ül-mülk'ü ortadan kaldırmağa karar verdi. Horasan

amid'ine emir verdi. Amid Cemâl'ül-mülk'ü zehirleterek öldürttü (kasım 1082).

Vezir aleyhinde şikâyetlerden biri de Tâc'ül-mülk'den geldi. Bir gün Sultana demişti ki: "Nizâm'ül-mülk her yıl fakihlere, sûfi'lere 300 bin dinar veriyor. Eğer bu para orduya tahsis edilse İstanbul'u bile fethetmek mümkün olur!" Bu hususu soran Sultana Vezir: "Ey Sultan-ı Âlem! Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasib olmayan lütûf ve ih-sanda bulunmuştur. Buna karşılık sen Allah'ın dinini yükseltmeğe çalışan, onun aziz kitabını hâmil bulunan kimselere yılda 300 bin dinar sarf etsen çok mudur? Sen her yıl askere bunun iki katını harcıyorsun. Halbuki onlardan en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez; ellerindeki kılıçlarla yalnız yakınlarında bulunan kimseleri öldürebilirler. Ben ise sarfettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki, onların duaları tâ Arşa kadar gider ve Allah'a vâsıl olmalarına hiç bir engel yoktur" diye cevap vermişti.

Bu vak'alardan da görülüyor ki, ara sıra Sultan'ın Nizâm'ül-mülk'le arasının bozulmasında ve Vezire karşı bir muhalefet zümresinin teşekkülünde, onun idaredeki ve ahali üzerindeki nüfuzundan ve uzun süren hizmetinden faydalanarak tahakküm yoluna sapan oğulları ile, bunlara bağlı kimselerin çok tesirleri olmuştur. Nizâm'ül-mülk zekâ ve dirayeti sayesinde fırtakım tedbirlerle, bazan soğukkanlılığı ile, aleyhine yönelen hareketleri zararsız kılmağa, Sultanın tepkilerini önlemeğe muvaffak olmuş, Sultan da mutlak sûrette sâhip bulunduğu yüksek hâkimiyeti zedeler vasıfıta faaliyetleri durdurmağa ve fail-

lerini bertaraf etmeğe çalışmış, fakat, bu gibi hâdiseler yüzünden, tecrübeli Vezire karşı durumunu değiştirmemeğe dikkat etmiş ve onun şahsî sadakatini müşahede ettikten sonra tahrikçileri ağır cezalara çarptırmaktan geri kalmamıştır.

Ancak, muhalifler grupuna kurnaz Tâc'ül-mülk Ebu'l-Ganâim'in ve nihâyet baş hâtun Terken'in katılmasıyla şikâyetler silsilesinin Sultan üzerinde ciddi tesirler yarattığı anlaşılmaktadır.

Bir müddet Sav-tegin yanında bulunduktan sonra, Sultanın hizmetine giren Tâc'ül-mülk Ebu'l-Ganâim Melikşah'ın teveccühünü kazanarak saray işlerine memur edilmişti. Bu vazifesi dolayısıyla serbestçe girip çıktığı sarayda, öteden beri memleket işlerinde nüfuz sâhibi olduğunu gördüğümüz Terken Hâtun'un vezirliğine yükselerek itibarı büsbütün artmıştı. Nizâm'ül-mülk'ü kıskanan Ebu'l-Ganâim, Ebu'l-Mahâsin'in âkîbetini bildiği için, Vezire açıktan açığa muhalefet edemiyordu. Buna rağmen, el altından *Büyük Divân* üyelerini kendine taraftar etmeğe çalışıyor, gizli propagandalarına devam ediyordu. Müstevfi Mecd'ül-mülk ile Âriz'ül-Ceyş Sedid'ül-mülk'ü kazanmağa muvaffak olduktan sonra, birçok sözlerle mâhirane sûrette Sultanı Vezirden soğutmağa girişti. Diğer taraftan 1088'de veliahd Ebû Şücâ Ahmed'in vefatı üzerine ortaya çıkan yeni veliahdin kim olacağı meselesi Terken Hâtun'un da Nizâm'ül-mülk aleyhine çalışanlar grupuna katılması sonucunu vermişti. Sultanın hayattaki oğullarından en büyüğü ve en liyakatlı olup amcası Yâkûti'nin kızı Zübeyde Hâtun'dan doğan Berkyaruk'un veliahd seçilmesine kesin sûrette taraftar olan Vezir, Melik-

şah'ı bu yolda iknaa uğraşırken, Terken Hâtun kendi oğlu Mahmud'u veliahd yapmak çarelerini arıyordu. *Hâce-i Buzurg* olmak peşinde koşan ve Mahmud veliahd seçildiği takdirde kendisinin Nizâm'ül-mülk'ün yerine geçeceği şüphesi olmayan Tâc'ül-mülk, Terken Hâtun'un şahsında vezirin karşısına çıkabilecek en kuvvetli muarızı sezmekte gecikmedi ve ikisi Nizâm'ül-mülk'ü devirmek maksadında birleşmiş oldular. Bu işbirliğini müteakip Terken, Nizâm'ül-mülk'ü gözden düşürmek için, Sultan nezdinde şiddetli telkinlere başladı. Nizâm'ül-mülk'ün kendi oğul, dâmad ve adamlarını devletin en mühim makamlarına geçirdiğini, *dergâhın* emirlerini bile dinlemedikleri zaman zaman müşahede edilen bu kimselerin, halk nazarında, yalnız Vezirin arzusu ile hareket eden birer küçük hükümdar sayıldıklarını ve gittikçe devlet içinde devlet teşekkül etmekte olduğunu, ahâlisinin bu zorbalardan sıkıntı çektiklerini tekrar edip duruyordu. Tam bu sırada patlak veren, Nizâm'ül-mülk'ün oğul, Şems'ül-Mülk Osman ile Sultanın bir *şihnesi* arasındaki hâdise, vezir âilesinin güttüğü tahakküm politikasında Terken Hâtun'un pek de mübalâğa yapmadığını gösteriyordu.

**Vezir'in Sultan ile
arasının açılması :**

Sultan hassa kumandanlarından birini Merv'e *şihne* olarak göndermişti. Şems'ül-mülk Osman da orada vâli bulunuyordu. Aralarında bir anlaşmazlık çıktı. Osman, şüphesiz babasının kudret ve nüfuzuna güvenerek, *şihneyi* yakalattı, tahkir etti. Durum, *dergâha* kadar gelen *şihne* tarafından Sultana arzolundu. Bu vak'adan ziyadesiyle üzülen Melikşah'ın artık sabrı

tükenmiş görünüyordu. Hemen yanına çağıracağı Tâc'ül-mülk ve Mecd'ül-mülk ile Vezire şu haberi gönderdi: "Sen saltanatta benim ortağım mısın? Eğer benim hükmümde isen haddini bilmelisin. Sen ne salâhiyetle, fermanımız olmadan evlâdlarına ülkeler ve ikfa'lar veriyor, arzu ettiğini yapıyorsun? İster misin ki önünden hokkanın ve başından destârın alınmasını emredeyim?"

O zamana kadar tedbir ve teenni bir an olsun elden bırakmayan ve benzeri hâllerde genç hükümdarı memnun etmenin yolunu bulan ihtiyar Vezir, bu sefer Sultanın öfkesini teskine muvaffak olamadı. Hem de verdiği cevap eskiden beri ona karşı kullandığı ifadeden çok farklı idi: "Sultana şöyle söyleyiniz! Senin nâil olduğun ikbâl benim fikir ve tedbirim sâyesindedir. Babanın öldürüldüğü gün, seni nasıl tuttuğumu, ayaklanmaları bastırduğımı, seni istemeyenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırla! Ve unutma ki, benim divit ve destârımla senin tâc ve tahtın birbirine bağlıdır. O tâc ve devlet bu divitle birlikte ortadan kalkar." Elçiler Nizâm'ül-mülk'ün sert sözlerini Sultana arzederken hafifletmeğe çalışmışlar ise de, Melikşah hassa kumandanı Yelberdi vasıtasıyla hakikati öğrenmiş bulunuyordu.

Vezir'in öldürülmesi ve neticeleri : İşte bu hâdiseleri müteakip Nizâm'ül-mülk'ün katli vuku buldu. 485 Ramazanında (ekim 1092) Melikşah, Vezir, Tâc'ül-mülk, Terken Hâtun beraberce Bağdad'a giderlerken, Nihâvend yakınlarında Suhne mevkiinde konaklamışlardı. Deylemli bâtinilerden Ebû Tâhir adında bir çahıs sûfi kıyafetinde ve elin-

de bir dilekçe olduğu halde, iftar vakti otağına doğru gitmekte olan Nizâm'ül-mülk'e yaklaştı ve dilekçeyi takdim etti. Vezir kâğıdı okumakla meşgul iken Ebû Tâhir ansızın hançerini Nizâm'ül-mülk'ün göğsüne sapladı. Darbe şiddetli, yara ağırdı, az sonra vezir vefat etti (15 ekim 1092). *Hâce-i Buzurg Seyyid-ül-Vüzerâ Kwâm'üd-Din Nizâm'ül-mülk Hasan'ın cenazesi İsfahan'a götürüldü, büyük çayın kenarında güzel bir yerde yapılan Türbe-i Nizâm'a gömüldü. Kaatilin Deylemlî bir bâtinî olduğunda bütün kaynaklar birlik iseler de, teşvikçinin tâyininde ayrılıklar vardır. Şüpheler daha ziyâde Tâc'ül-mülk ile Terken Hâtun üzerinde toplanmaktadır. Her ikisi için de Nizâm'ül-mülk âdeta aşılmaz bir engel teşkil ediyordu ve o hayatta iken kendi maksatlarına eremeyecekleri aşikâr bulunuyordu. Nizâm'ül-mülk Sultanın teveccühünü kaybedip gözden düşünce, bu, onlar için ele geçmez bir fırsat oldu, derhal Vezirin ortadan kaldırılması cihetine gidildi. Yıllardan beri bu değerli, fakat Bâtinî cereyanını, Fâtımî devletini ve şîî mezhebini yok etmeğe çalışan kahredici devlet adamının zaif anını kollamakta olan Hasan Sabbah'a Bağdad yolculuğunda, en müsait fırsat hazırlandı ve "Tâc'ül-mülk'ün iğvası", "Hasan Sabbah'ın işâreti" ile Nizâm'ül-mülk öldürüldü.*

Hâdise gerek halk, gerek asker arasında derin yankılar uyandırdı. Nizâm'ül-mülk'ün ölümüne ağlayan şâirler mersiyeler yazdılar. Orduda onun nimeti ile beslenen sayısı binleri aşkın kalabalık bir kütle yeis ve infial içinde çalkanıyordu. Suhne'de harekete gelen ordugâhı bizzat Melikşah ata binip aralarında dolaşmak ve teskin edici hitabelerde bulun-

mak sûretiyle yatıştırabilmişti. Nizâm'ül-mülk yerine vezir tâyin edilen, fakat umumî efkârca cinâyetin gerçek teşvikçisi gözüyle bakılan Tâc'ül-mülk Ebu'l-Ganâim'in, Nizâm'ül-mülk'ün ölümünden beş ay kadar sonra, "Nizâm'ül-mülk adamları" tarafından parça parça edilerek öldürülmesi, onların ne kadar korkunç bir intikam hissi içinde bulduklarını gösterir.

Kaynaklarda *Büyük Dîvân*'ın Tâc'ül-mülk, Mecd'ül-mülk, Sedid'ül-mülk gibi yeni erkânından, cömerd, eli açık, dindar, muasırlarının efdali, diye oldukça sitayişkârâne şekilde bahsedilmesine rağmen Melikşah'ın idareciler arasında yapmış olduğu büyük değişiklik ahaliyi memnun etmemiş, eski devrin intizam ve haşmetini özleyen psikolojik tepkiler husule getirmişti. Şâir Ebu'l-Maâli Nahnâs'ın Sultana hitap eden bir kıt'ası bunu pek güzel ifade etmektedir: "Arslanın senin önünde kuzu gibi olması *Ebu Ali*, *Ebû Rizâ* ve *Ebû Sa'd* sâyesinde idi. O vakitler sana zafer müjdeleyenler ve fetih mektupları getirenler kapına gelenlerden daha çoktu. Ebu'l-Ganâim, Ebu'l-Fazl ve Ebu'l-Maâli yüzünden memleketin nebatları diken oldu. *Nizâm*, *Kemâl* ve *Şeref*'den bıkip usandı isen, gör bakalım *Tâc*, *Mecd* ve *Sedid*'inden ne çıkacak!"

İmparatorlukta oldukça geniş ölçüde huzursuzluk yaratan Nizâm'ül-mülk'ün ölümü mühim bir şahsı daha son derecede endişeye düşürmüştü. O da halife el-Muktedî idi. Yukarıdan beri gördüğümüz gibi, halife-sultan münasebetleri her zaman normal ve dostâne olmamıştı. *Emîr'ül-mü'minîn*, yâni "bütün müslümanların başı" ünvanını taşıyan el-Muktedî,

her fırsattan faydalanarak hukukunun Sultanca da bir realite olarak tanınmasına çalışıyor; buna karşılık, hilâfet merkezi de dâhil, imparatorluğun tek sâhibi bulunan Melikşah kılıcı gölgesindeki ülkelerin hiç birinde, ne şekilde olursa olsun, ikinci bir iktidarın canlanmasına müsait davranmıyor, hâkimiyetinin gölgelenmesine müsamaha etmiyordu. Nizâm'ül-mülk ise, meselâ Melikşah'ın kızını el-Muktedî ile evlendirmek yoluyla ve başka tedbirlerle kutupları birbirine yaklaştırmaya çalışan ve bu iki kuvveti uzlaştırabilen bir denge unsuru idi. Hattâ Sultanın kızının, kocası el-Muktedî'den ayrılması bile kuvvetler muvazenesini bozmadığı gibi, Melikşah'ın hilâfeti kendi torununa intikal ettirmek gayretleri de Nizâm'ül-mülk yaşadığı müddetçe nazarı mahiyette kalmıştı.

Mehmelek, el-Muktedî ile geçinememişti. Babasına şikâyetlerde bulunması üzerine Bozan ve Humar-tegin Savab Bağdad'a giderek halifeden aldıkları Mehmelek'i 1089 haziran ayında İsfahan'a getirmişlerdi. Hâtunun el-Muktedî'den olma oğlu Ebu'l-Fazl Câfer de beraberlerinde idi. Melikşah, Câfer'i veliahd tâyin ederek halife yapmak emelini besliyordu. Hattâ bu iki yaşındaki çocuğu "Emîr'ül-müminîn" diye lâkaplandırmış, isim, künye ve lâkabının Bağdad'da hutbede zikredilmesini halifeden istemişti. Fakat halife, Sultanın bu arzusunun karşı direniyordu.

Sultan Melikşah'ın vefatı

İşte bu gibi durumlarda bazan el-Muktedî'yi itidâl tavsiyeleriyle, bazan Bağdad'ın arzularını Melikşah'a kabûl ettirerek hilâfet - saltanat münasebetlerini dü-

zene koyan Nizâm'ül-mülk'ün ortadan kalkması dengeyi halifenin fazlasiyle aleyhine olarak bozdu. Bunun, beklenen belirtileri de ortaya çıkmakta gecikmedi. Nihâvend'den yoluna devamla 29 ekim 1092'de Bağdad'a gelen Sultan, bayramdan sonra, Dâr'ül-hilâfe'ye haber göndererek halife el-Muktedî'nin Bağdad'ı terk etmesini bildirdi. Halife istediği yere gitmekte serbest bırakılıyor, lâkin yirmi dört saat içinde şehirden ayrılması şart koşuluyordu. Telâşa düşen el-Muktedî bu kesin talebi red edemedi, ancak vezir Tâc'ül-mülk'ün aracılığı ve ricaları neticesinde hazırlık yapmak üzere, on gün daha Bağdad'da ikamete izin aldı.

Sultan o sırada ava gitmişti. Avda hasta düştü ve halifeye verdiği mühletin bitmesinden önce, 38 (37 yıl, 3 ay, 14 gün) yaşında olduğu hâlde vefat etti (20 kasım 1092).

Melikşah eceliyle mi ölmüştü? Onun henüz genç yaşta ve bedenen en kuvvetli zamanında vukua gelen ölümü, cereyan eden hâdiselerin de sevkiyle, zihinde kendiliğinden bu soruya yer verdiriyor. Bu hususta kaynaklardaki bilgiler birbirini tutmamaktadır. Bazıları, av yerinde "yakıcı humma" hastalığına yakalanarak öldüğünü söylüyorlar. Diğer bir rivâyet, yediği av etinden zehirlendiği merkezindedir. Üçüncü ve mühim haber ise Sultanın kasden öldürülmüş olduğudur. İslâm kaynaklarından bir kısmı ile, Ermeni ve Süryani tarihleri Melikşah'ın zehir verilmek suretiyle öldürüldüğünü yazmaktadırlar. Ayrıca, zehrin Hurdik adında bir hizmetçi tarafından Melikşah'a sunulduğunu bildiren *Bar Hebraeus*'un ifadesi *Târîh-i Beyhak* (XII. yüzyıl) yazarının kine

uygun düşmektedir. Bundan başka, ölümü normal hastalığa bağlamağa çalışan islâm kaynaklarının çoğunda rahatsızlığı müteakip bir “kan aldırma” bahis mevzuudur ki, bu da zehirlenme rivayetini kuvvetlendiriyor. Anlaşıyor ki, bir iki kaynaktan başka, hilâfetin mânevî nüfuzu altında bulunan yazarlar ölüm sebebini ya “yakıcı humma” ya bağlamışlar veyahut ta hiç bir şey söylememişler, halbuki yabancı müellifler Sultanın kasden zehirlendiğini yazmaktan çekinmemişlerdir.

Hâdisenin fâilleri olarak, Nizâm’ül-mülk’ün adamları, Vezirin öldürülmesinde Sultanın bir ilgisi olmadığı için, en uzak ihtimal olarak hatıra gelebilir. Diğer taraftan, Ermeni ve Süryani kaynakları bu işten birinci plânda Terken Hatun’un mes’ul olduğunu yazarlar. Çevresinde tesir ve nüfuz sahibi, aynı zamanda haris bir kadın olan Terken’in, kuvvetli bir tahminle, halife ile anlaşarak, bunu yapmış olması mümkündür. Kaynakların hiç birinde el-Muktedî’nin Sultanın ölümünde eli olduğuna dâir küçük bir imâ bile bulunmamasına ve islâm yazarlarının, halifeye verilen mühletin bitmesinden önce Melikşah’ın ölümünü, halifenin sonu gelmez niyaz ve yakarıları karşısında ilâhî bir lütfün belirtisi telâkki etmelerine rağmen, Dâr’ül-hilâfe’yi on gün içinde terke mecbur edilen el-Muktedî ile, her ne bahasına olursa olsun, oğlu Mahmud’u tahta çıkarmak, bu sûretle devletin tek hâkimi bir imparatoriçe olmak hırsları ile tutuşan Terken’in anlaşmış olmaları, yâni halifenin, içinde bulunduğu sıkışık durumdan sıyrılabilmesi ve aynı zamanda Câfer’in rakip halife ilân edilmesini önlemek için, Sultanca da tercih edilmiş olan

Berkyaruk'un Nizâm'ül-mülk'ün ölümünden sonra onun adamları tarafından daha kuvvetle tutulduğu bir zamanda, Mahmud'un saltanatını kabul ve tasdik gibi bir tâviz mukabilinde bu yola girmiş olması mümkündür.

Terken Hâtun kendi siyasetini çevirebilmek için Sultanın vefatını gizledi. Cenazesini sakladı. Bu yüzden yas tutulmadı. Câfer'i babası el-Muktedî'ye iâde ettikten ve oğlu Mahmud'un tahta çıkarılması hususunda halife ile anlaştıktan sonra Terken, taraftar kazanmak maksadı ile el altından propagandaya ve kumandanlara bol bol para dağıtmaya başladı. Henüz beş yaşında bulunan Mahmud'un Bağdad'da Sultan ilânı ile aynı zamanda meydana çıkarılan Melikşah'ın nâ'şî geçici olarak Şûniz'de defnedilmiş, sonra İsfahan'a nakledilerek kendi medresesindeki türbeye gömülmüştür.

Büyük Sultan Melikşah'ın şahsiyeti :

Sultan Melikşah orta boylu, geniş omuzlu, kuvvetli bazulu ve biraz şişmanca idi. Toparlak bir sakalın çevrelediği penbeye yakın beyaz çehresi çok güzeldi. Bir gözünde hafif sehlâlık vardı. Çevikti. Fevkalâde çevken ve kürre oynardı. İyi ata biner ve her türlü silâhı iyi kullanırdı. At sevgisi ve avcılığı meşhurdu. Attığı ok daima hedefini bulurdu. Seferler esnasında bile her fırsatta ava çıkar, sayısı yüzleri aşan kuş ve vahşi hayvan avlar, huzurunda tertip ettirdiği at koşularını büyük bir haz ile seyrederdi. Bu gibi hususlarla fazlaca meşguliyeti bazı yazarlara, tabii haksız olarak, onun devlet işlerini vezire bırakıp, kendi hava ve hevesinde vakit geçirdiği intibasını vermiştir.

Melikşah hâkimiyet bahsindeki, yakından bildiğimiz, titizliğine rağmen, Türk tarihinin meselâ Gazneli Mahmud, Yavuz Selim gibi aşırı derecede sert ve ciddi simâlarından çok farklıdır. Maiyetinde her zaman muazzam bir ordu bulundurmuş, 38 yaşında vefatına kadar her biri birer ülke olan bölgeler zaptetmiş, Mısır ile Kuzey Afrika hariç, islâm dünyasının her tarafında adını duyurmuş, emir ve fermanlarını yürütmüş, haşmet ve azametini müdrük bir imparator olmakla beraber, beşerî zevklerden, eğlencelerden daima hoşlanmıştı. Şâir ve ediplerle dostça münasebetleri, nedimleri ve sevdiği devlet adamları ile, bazan pek samimî dereceye kadar varan teklifsizliği, nihayet sarayında bulundurduğu Câferek gibi dalkavukların türlü oyunları ile neş'elenmesi, onun hayattan kâm almak isteyen neş'eli tabiatte bir hükümdar olduğunu gösteriyor. Hislerine mağlûp, anî ruhî feveranların esiri, kâh son derece şefkatli, kâh o nisbette zalim tiplerden değildi. Umumiyetle halim, kerim, cesur ve celâdet sahibi idi. Bu psikolojik denge onun çeşitli ülkelerde türlü insan zümrelerinin üstünde, zora dayanmayan ve aksaksız, hâkimiyetini sağlamıştı. Sınırlarını Kâşgar'dan Boğaziçi'ne ve Ege adalarına, Aral gölünden ve Kafkaslardan Yemen ve Aden kıt'alarına kadar genişlettiği büyük imparatorluğunda *Sultân'ül-âlem*, *Sultân-ı A'zâm*, *es-Sultân'ul-Muazzam* gibi şöhretlerinden başka *es-Sultân'ul-Âdil* diye de ün salmıştı. Hâkimiyeti altındaki toprakların her tarafında yürürlükte tuttuğu adalet yerli, yabancı, müslim, gayri müslim tarihçi ve müşahidleri hayran bırakmıştır. Bu hususta hakkında söylenenleri — ki bunlar tabiatıyla aynı zaman-

da bu devir Büyük Selçuklu İmparatorluğunun mahiyetini ortaya koyar — kısaca tesbit edelim:

Zubdat...: Melikşah "Âdil Sultan" diye şöhret buldu.

Ahbâr...: O, âdil ve insafli idi, zalimleri kahreder, mazlumların haklarını verirdi.

Ibn'ül-Esîr...: Zamanında sükûn, emniyet ve adalet hâkim olmuştur.

Tabakaat-i Nasirî...: Melikşah kahredici, cesur ve âdil idi.

En-Nücum'üz-Zâhire...: Melikşah hükümdarların en iyisi idi; dâima muzafferdi.

Anonim Târih-i Âl-i Selçuk...: Melikşah'ın adaleti ve siyaseti sayesinde ahali öyle rahat etmişti ki, hiçbir padişahın zamanında kâfir ve müslüman böyle huzur görmemişlerdir.

Aynî...: Onun devrinde herkes kötülükten el çekmiş, zulüm ve tecavüz ortadan kalkmıştı.

Urfah Mâteos...: Melikşah hıristiyanlar için çok âlicenab ve merhametli idi. Allah'ın lütfûna nâil olmuştu.

Anî'li Samuel...: Kırallar kiralı Melikşah her tarafta hakimâne ve barışçı bir idare kurdu. Hiç kimseyi incitmek, kimseye ıstırap vermek istemezdi. Asil âdetleri, yüksek düşünceleri ve tam bir hükümdar tavrı ile o, herkes tarafından sevilmişti. Benim kanaatime göre, Avrupa ona tâbi olmakta gecikmeyecektir.

Stefanos Orbelian....: Melikşah çok iyi, barış-sever bir hükümdardı.

Kiragos....: Bahtiyar Melikşah iyilik sever bir adamdı. Bütün teb'asına karşı böyle idi. Basiretli ve kahraman bir zat idi. Kimsenin mağdur olmamasına itina gösterirdi. O, böylece az zamanda dünyaya hâkim oldu.

Bütün Selçuklu tarihinin en büyük hükümdarı olan ve muazzam fütûhatından dolayı *Ebu'l-Feth* lâkabını alan Sultan Melikşah, Türk milletinin yetiştirdiği ender simalardandır. Erken ölmek talihsizliği bir yana bırakılırsa, fetihleri, icraati, adaleti, popüleriği, mağlûbiyetsizliği ve ihtişamı ile o ancak Kanunî Sultan Süleyman'la mukayese edilebilir.

NOTLAR :

¹ Bu derece kötü duruma düşen Bizans'ın, kâh Selçuklulara, kâh Balkanlar'daki Türkler'e sarılarak yaşamağı sağlamasını, onun politikadaki maharetine bağlayıp, onun hesabına bir şeref levhası hâlinde göstermeğe çalışanlar bulunabilirse de, umumî görünüş, Bizans'ın anladığımız mânâda bir devlet olmaktan çıktığını, hem de can düşmanı olmak lâzım gelen Ön-Asya ve Avrupa Türklüğü'nün yardımı ile varlığını koruyabilen acaib bir topluluk hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Bizans için bir tâli ve bizim için esef edilecek hâl şudur ki, imparatorluk kartalının iki kanadını sıkıca yakalamış olan bu iki Türk zümresi birbirini tanımamış ve birbiriyle münasebet kurup, aynı maksada beraberce yürümemiştir. Böyle ortak bir hareketin olmayışında Bizans'ın dahli yoktur. Zira o zamanda kendi kendileriyle boğuşmaktan göz açamayan imparatorların, nâzırların ve generallerin etrafta olup bitenleri lâıyıkı ile takip edebilmelerine ve sağduyu içinde tedbir almalarına imkân düşünülemez. Ancak Aleksios Komnenos gibi kudretli bir devlet adamı bunu fark etmiş, ileride görüleceği üzere, bilhassa 1091'de Bizans'ın ölüm iniltilerini durdurmağa muvaffak olmuştur.

² Fransız tarih araştırmacılarından J. Laurent, Türkler Küçük Asya'yı "feth etmeksizin" harabe hâline sokmuşlardı, demekle haksızlık ediyor. Bir defa Anadolu yüzyıllardan beri devam eden Arap-Bizans mücadelelerinde hayli tahribata uğramıştı. Bundan başka Anadolu bizzat Doğu Roma İmparatorluğu'nun iç kavgaları ve Balkanlar'da meşguliyeti yüzünden uzun müddet ihmâl edilmiş, bakımsız kalmış, halk ezilmiş ve yer yer zorba âileler türemişti. Bu âile-

lerin adlarını Laurent kendisi veriyor (Bithynia'da: Dukaslar, Paphlagonia'da Komnenoslar, Armeniak'da Dalassenoslar, Harisan'da Diogenesler, Anatolik'te, Botaniatesler, Kapadokia'da, Phokaslar) ve bunların kendi orduları bulunduğunu ilâve ediyor. Bu durum Selçuklu harekâtını şüphesiz kolaylaştırıyordu. Anadolu'da Türk ilerlemesi, yine Bizans İmparatorluğu ile ve kendilerini imparator ilan eden generallerle anlaşmalar neticesinde olduğuna göre, Türk idaresine giren yerlerin iki tarafça tanınmamış olması da bahis konusu değildir. O hâlde, karşı tarafla ittifak edilerek kazanılan zaferi müteakip yapılan yeni anlaşmalar sonunda ele geçen toprak feth edilmiş sayılmaz mı? Türkler Anadolu'da, onun tâbiriyle "silâhlı haydutlar" gibi hareket etmiş olsalardı, ne bir imparatorun, ne de kendilerinde imparator vasfını gören generallerin Türklerle anlaşmalar yapması tasavvur edilebilir mi? Eğer elimizde, arazi bahsinde yazılı vesikalar yoksa bu, herhâlde doğrudan doğruya Anadolu fâtihterine yükletilecek bir suç olmamalıdır. Kaldı ki, bir XIII. asır islâm kaynağı (*Sibt İbn'ül-Cevzi, Mir'ât'üz-zamân*), şöyle diyor: "Şevvâl 466 da (1074 temmuz) Bağdad'a gelen Rum melikinin elçisi Süryânice iki mektup getirdi. Rum meliki, kendisiyle, Sultan Melikşah arasında dostluk kurulması için halifenin aracılığını rica etmekte idi". Ayrıca tanınmış Avrupa tarihçilerinden E. Lavis - A. Rambaud (*IV. asırdan zamanımıza kadar târih-i umumî, I*): "Haysiyet kırıcı bir anlaşma ile Mikhael VII. Asya'da malik olduğu bütün eyaletleri Süleyman'a terk etmişti" demektedir ki, bunlar Laurent'in görüşünü çürütmeğe yeter.

Yine J. Laurent, kendi fikrini desteklemek üzere, "Türkler 1080'de dahi hâlâ hiçbir yerde yerleşmemişler, bir devlet kuramamışlardı" diyor ve Türklerin disiplinsizlik, intizamsızlıklarını sayıp döküyor. Müellifin burada da hataya düştüğü açıktır. Anlaşılıyor ki o, karşısında, tıpkı Bizans gibi ve Batının yerleşik milletleri gibi bir topluluk ve teşkilât bakımından, onlarınkine benzer bir ordu aramaktadır. Bozkırlardan kopup gelen Türkmenler için, hele o zamanlarda, en güzel, en tabii hayatın serbest dolaşmak olduğunu ve Türkmen savaş sisteminin tamamıyla başka bulunduğunu

fark edememiştir. Bu şekilde dahi sınırları belli toprak parçasının vatan olarak benimsenebileceğini kavramayan J. Laurent'in bu bir sürü hatalarına karşılık modern tarihçilerden R. Grousset (*L'Emp. d. Lev.*) Türk işgalinin "başlangıçtan beri muntazam siyasi bir teşkilâtı temsil ettiğini" kabul etmektedir. Laurent'i yalanlayan diğer bir vâkıa da Türklerin Anadolu'yu zaptından beş sene gibi kısa bir zaman sonra bu ülkeyi geri almak maksadiyle Haçlı seferlerinin harekete gelmiş olmasıdır. Türkler, Anadolu'yu gerçekten fethetmemiş olsalardı, Haçlı seferlerine ihtiyaç duyulur muydu?

³ Çin'deki Sung sülâlesinin resmi tarihi *Sung shih*, bu maksatla Çin'e biri 1081'de, diğer 1091'de gönderilmiş iki Bizans hey'etinden bahseder. Melikşah adını açıkça yazan kaynak, birinci hey'et münasebetiyle Bizans imparatoru olarak Melissenos'u zikreder ki, dikkate değer; demek, bu diplomatik teşebbüs Botaniates'den değil, Türkler sayesinde İznik'e yerleşmiş bulunan Nikephoros Melissenos'dan gelmiştir.

⁴ Kaynaklarda Selçuklu - Bizans münasebetlerinin bu safhasında birbirini tutmayan bazı haberler vardır. *Zubdat-un-nusra* (XIII. yüzyıl) da Porsuk'un, "dünyayı feth etmeği tasarlayan Melikşah tarafından doğrudan doğruya Rumlar üzerine" gönderildiği ve bu kumandanın Bizans devletini 300 bin altın yıllık vergiye bağladığı iddia olunuyor. *Ahbâr* (XII. yüzyıl) aynı iddiayı teyit ettikten başka, ayrıca bu kumandanın da 30 bin altın aldığını ve müteakiben Suriye'ye gelen Melikşah'ın, buradan İstanbul'a giderek bizzat muhasara ettiğini söylüyor. *Mateos*'a göre (XII. yüzyıl) ise Anadolu'ya gelenler Bozan, Yağısıyan ve Kasım'üd-devle Aksungur idiler. Bunların maksadı İstanbul'u zaptetmek iken, Melikşah'ın ölümü üzerine yerlerine dönmüşlerdir. Bu rivayetlerin en ilgi çekenine *Anna Komnena*'da tesadüf edilir. Buna göre, Sultan Melikşah, Aleksios'a mektup yazarak, imparator, Ebu'l-kaasım'a yardımı kestiği takdirde Küçük Asya'nın ve Antakya'nın Bizans'a iâdesini vâdetmiş ve gerçekleşecek dostluğun nişanesi olarak prenseslerden biri ile şenzadelerden birinin evlendirilmesini teklif etmiştir. Yâni

Melikşah, Marmara civarındaki bir beyin kuvvetten düşmesine karşılık bütün Anadoluyu feda etmeğe hazır bulunmaktadır. Bunun ne kadar boş bir şey olduğunu söylemeğe lüzum yok. Babası Aleksiosun başarılarını mübalâğalandırmak için fırsat kaçırmayan *Anna* bu meselede de Sultanın mektubunun metnini verecek kadar hâdiselere nüfuzunu isbat ediyor. Halbuki, Grek yazarlarınca Melikşah zamanı islâm dünyasının umumî düşünceleri bilinmiş, Anadolu fütûhatının maddî - mânevî sebepleri anlaşılmiş ve muazzam Selçuklu İmparatorluğunun askeri gücü yakından tanınmış olsaydı, eserlerinde bu gibi satırlar herhâlde yer bulamazdı Dediğimiz gibi, babasını yükseltmek için yeni bir vesile keşfettiğine kani bulunan *Anna*, onun, dinî hisleri dolayısıyla, evlenme işine asla yanaşmadığını ehemmiyetle belirterek hıristiyanlığa olan derin bağlılığı üzerinde bir hayli durduktan sonra, Aleksios'un Melikşah'ı oyalamak için İsfahan'a elçi gönderdiğini, fakat bu elçinin, daha yolda iken, Sultanın öldüğü duyulunca geri döndüğünü kaydediyor. Buna karşılık, bizzat Aleksios'un Sultan Melikşah'ı ve kudretini ne kadar iyi tanıdığına bir delil olarak, 1091'de Çinlileri doğudan Selçuklu İmparatorluğuna karşı harekâta teşvik etmek üzere Sung hükümdarlarına elçi göndermesi zikrolunabilir. Yine *Anna*'ya göre, Sultan Melikşah, babası Türk, anası İberialı bir hıristiyan olan Khiaoux adlı elçisini, yukardaki teklifler esasında andlaşma yapıldıktan sonra, sahillerdeki müstahkem mahallerin derhâl Bizans'a devrini buralardaki Türk kumandanlara emreden bir mektupla imparatora göndermişti. Aleksios dinî hislerini tahrike muvaffak olduğu bu yarı hıristiyan elçiyi Bizans hizmetinde kalmağa ikna etmiş ve onu Karadeniz bölgesine göndererek Sultanın verdiği salâhiyetle sahil şehirlerini birer birer imparatorluğa bağlatmıştır (!)

⁵ *Düvel-i İslâmiye*'de Süleyman-şah'ın ölümünden 1092'ye kadar olan müddet "fâsıla (Dâvud b. Süleyman)" diye gösterilmiş ise de Süleyman'ın küçük oğlu Dâvud'un (diğer adı Kulanarlan) Anadolu Sultanı olmadığı hâdiselere daha yakın bulunan Bizans kaynaklarından tesbit ediliyor. *Urfah Mateos*, Kılıç Arslan'ın Süleyman-şah, Şeref'üd-devle muharebesi esnasında, 1085'de, doğduğunu söylüyor. O tak-

dirde Sultan olduğu zaman henüz 7 yaşında olması lâzım geliyor ki, ilerdeki hâdiselere bakılırsa, bu mümkün değildir. *Bar Hebraeus*'a göre Süleyman-şah Antakya'ya giderken memleketini doğrudan doğruya Kılıç Arslan'a bırakmıştır. Verdiğimiz tafsilât bu iddianın da yersizliğini gösterir. Bu hususta Arap ve Fars kaynaklarındaki haberler de birbirini tutmaz. *el-Kâmil*, *Târih-i Gâzide* ve sairiyi karşılaştıran büyük Osmanlı tarihçisi *Müneccimbaşı* Bizans kaynakları ile de uygunluk gösteren şu neticeye varıyor: "Süleyman-şah intihar ettikten sonra, o zaman Çorum'da bulunan oğlu Kılıç Arslan, Bozan tarafından Sultana gönderildi. Kılıç Arslan Melikşah'ın vefatına kadar İsfahan'da kaldı. Sonra Sultan Berkayaruk onu, babasının memleketine yolladı".

⁶ Çakan'ın çok mühim bir gerçeği kavradığına şüphe yoktur. Tarih boyunca 25 defadan fazla kuşatılan İstanbul zaptedilmemesini kuvvetli Bizans donanmasına borçludur. İstanbul'u ele geçirmek için türlü fedakârlıkları göze alan İranlıların, Arapların, Türklerin bütün gayretleri denize hâkimiyetsizlik yüzünden eriyip, gitmiştir. Yalnız Anadolu'dan veya Balkanlardan değil, her iki taraftan ortaklaşa yapılan teşebbüsler dahi (meselâ VII. yüzyıl başında, 626'da, Asya'nın en kuvvetli devleti İranlılarla Avrupa hâkimi Avarların işbirliği ederek muhasaraları) donanmasızlıktan dolayı netice vermemiştir. Vâkıa Emeviler zamanında, 718'de, Mesleme'nin idare ettiği seferde Arap donanması yok değildi. Fakat az sayıda gemiden kurulu, teçhizat, teknik ve denizci unsur bakımından Bizans'inkine nisbetle çok geri olan bu filo binbir zahmetle Ege'ye kadar sokulmuş olmasına rağmen bir faydası dokunmaksızın, Grejuva ateşiyle kül olmuştu. Greklerin de hasım denizciliğine karşı gösterdiği hassasiyetin derecesini, Ebu'l-kaasım'ın henüz çekirdek hâlindeki filosunun derhâl yaktırılmış olmasından tâyin etmek mümkündür.

⁷ Uydurma bir eser olan *Vesâyâ'yı Nizâm'ül-mülk* ve bundan naklen başka eserler Hasan Sabbah'ın İran'ı terk etmesini tamamiyle başka sebeblere yorarlar. Bunlara göre, *Nizâm'ül-mülk*, Hasan Sabbah ve Ömer Hayyâm okul

çağlarında iken beraberce ders almağa başlamışlar, gittikçe arkadaşlıkları sıklaşmış, günün birinde kendi aralarında işlerinden hangisi ileride yüksek makama geçerse o mevkii diğer iki arkadaşıyla paylaşmak üzere anlaşma yapmışlar. Zamanla Nizâm'ül-mülk vezir olmuş, Hayyâm da ilimle ilerlemiş. Anlaşma gereğince Nizâm'ül-mülk tarafından ni-maye edilen Hayyâm, ilmi araştırmalarına devam etmiş. Hasan Sabbah ise, Nizâm'ül-mülk'ten o kadar teveccüh görmesine, hattâ Sultana takdim edilerek imparatorluğun mâlî işlerinde faal bir rol almış olmasına rağmen, vezirliğe göz diktiğinden, her fırsatta Sultanı Nizâm'ül-mülk'ten soğutmağa çalışmış; Haleb'den getirilen mermer taşlarının ücreti, devletin yıllık vâridatının tesbiti gibi meselelerde Veziri daima kötülemeğe uğraşmış. Nihayet bütün karakterini ortaya döktüğü için saraydan kaçmak zorunda kalarak, intikam almak üzere, Fâtımiler'le işbirliği etmiş! Tenkidi tarih noksanlığı yüzünden en ciddi eserlere geçen ve bizde de son zamanlara kadar şüphesiz sayılan bu vak'aların *Vesâyâ* yazarı tarafından uydurulmuş hikâyeler olduğu artık anlaşıl-mıştır. Buna göre, 77 yaşında iken 1092'de ölen Nizâm'ül-mülk ile, 1124'de ölen Hasan Sabbah'ın ve 1132'de vefat eden Ömer Hayyâm'ın çocukluk arkadaşı olamayacakları kesinlikle belirdiğinden, bu arkadaşlık üzerine kurulan hâdiselerin de masaldan ibaret olduğu meydandadır.

⁸ Sultan Melikşah'ın Hasan Sabbah'ı itaate dâvet eden bir mektubu ile, Bâtini reisinden alınan Farsça cevap da bizde hakiki mektuplar samılmıştır. Halbuki bunlar çok sonraları uydurulmuş metinlerdir.

⁹ Sultan Melikşah zamanında her cuma sabahı sarayda yemek sofraları hazırlatılır, yemeğe gelen bilginler arasında ilmi münakaşalar olurdu. Hükümdarın her bulunduğu yerde halka yemek yedirmesi, Türk geleneği icabı idi. Melikşah, Semerkand seferinde bu yemeği vermediği için, Çiğiller'le Mâverâünnehirliler kendilerine hakaret saydıkları bu durumdan dolayı şikâyetlerde bulunmuşlardı. Ziyafetlere gelenlerin oturdukları yerler ve yiyecekleri yemekler belirli idi. Hülle emiri Seyf'üd-devle Sadaka, Sultan Melikşah

şerefine büyük bir ziyafet vermiş ve yemek sonunda, Tâdeti gereğince, serviste kullanılan altın, gümüş takımları misafirler tarafından yağma edilmesine müsaade edilmiştir.

¹⁰ Şu vak'a da halifenin Sultan karşısında durum göstermek bakımından dikkate değer: Sultan Alp Arslan yaralayan Yusuf, *ferrâş* (çadırı) lardan Câmî tarafından öldürülmüştü. Sonra bu Câmî'nin oğlunu halifenin bir adamını öldürdü ve Dâr'ül-hilâfe'ye sığındı. Şikâyete gelen Câmî halife tarafından kabul edilmediğinden, Melikşah'a mücahatla, hakkının alınmasını istedi. Sultan, adamının yakalamaması hususunda ısrar eden, hattâ iki bin dinar fidye veren halifeyi dinlemedi, Hâcib Kamaç vasıtasıyla kaatili hırsızın fet sarayında yakalattı ve kısas yaptırdı.

¹¹ Nizâm'ül-mülk *Siyasetnâme*'sinde imparatorluk düşüncesinin çeşitli unsurlardan kurulması tezini müdafaa ediyor, zirâ, ona göre, yalnız bir millettten vücute gelen ordu birliklerinde olacağı için, birtakım karışıklıklar çıkararak ve hükümdara lüzumu kadar hizmet etmeyebilir. Türklerden, Araplardan, Horasanlılardan ve Hindlilerden kurulan Gazneli ordusunu örnek veren Vezir, "her millet kendisini göstermek için bütün gayretiyle muharebe eder" diyor.

¹² Alp Arslan'ın emriyle kurulup Sultan Melikşah döneminde en gelişmiş seviyesine ulaşan bu yüksek öğretim müessesesinde yalnız dinî bilgiler değil, filoloji, mantık, matematiğin ve astronomi konuları da okutulduğu için Bağdad Nizâmnamesi yer yüzünde ilk üniversite sayılmaktadır.

ürk
arın
ti.

unu
an'ı
dan
da-
âmi
ra-
an-
ve-
ilâ-

or-
edi-
du,
ilir
er-
ulu
lini

ev-
es-
tik
mi-

Karagöz

Eskikitaplarim.com